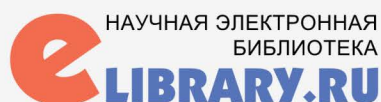

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF SCIENCE AND OF HIGHER EDUCATION THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҒТУСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. М. АУЭЗОВА
M. AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

ISSN 2790-2005

AUEZOV
UNIVERSITY
1943

«AUEZOV UNIVERSITY» ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «AUEZOV UNIVERSITY»
SCIENTIFIC JOURNAL «AUEZOV UNIVERSITY»

№ 3 (19) 2026

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ
КАЗАХСТАН
MINISTRY OF SCIENCE AND OF HIGHER EDUCATION THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN**

**М. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. М. АУЭЗОВА
M. AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY**

**«AUEZOV UNIVERSITY»
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ**

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
«AUEZOV UNIVERSITY»**

**SCIENTIFIC JOURNAL
«AUEZOV UNIVERSITY»**

№3 (19)

ШЫМКЕНТ 2026

ISSN 2790-2005

**«AUEZOV UNIVERSITY»
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
«AUEZOV UNIVERSITY»
SCIENTIFIC JOURNAL
«AUEZOV UNIVERSITY»**

№3 (19) 2026

Меншік иесі: М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор: Жанибеков Акынкожа Каленович - PhD доктор, профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан.

Багаутдинова Найля Гумеровна – э. ғ. д., профессор, Казан Федералды Университеті, Ресей; Расса Э. Буркхарт – доктор философии, профессор, Государственный университет Бойсе, США; Ройса Холис PhD, профессор, Университет Дипонегоро, Индонезия; Агавелян Рубен Оганесович – п.ғ.к., доцент, Новосибирск мемлекеттік педагогикалық университеті, Ресей; Гриншпун Вадим Валериевич - Лобачевский Атындағы Нижний Новгород Мемлекеттік Университеті, Мәскеу, Ресей; Ида Ясин - қауымдастырылған профессор, Путра Университеті, Малайзия; Ясмин Бани - PhD докторы, Путра Университеті, Малайзия; Займоглу Омер – PhD, Ақденіз Университеті, Анталия, Түркия; Касапоглу Ченгел - Хуля PhD, профессор, Анкары Хаджи Байрам университеті, Түркия; Гулямов Саидахрор Саидахмедович – э.ғ.д., профессор, Өзбекстан Ғылым Академиясының толық мүшесі; Асранбаева Мунажатхон – п.ғ.д., доцент Наманган мемлекеттік педагогикалық университеті, Өзбекстан; Суюнова Дильбар Жолдасбаевна – профессор, Ташкент мемлекеттік заң университеті, Өзбекстан; Халикова Рахбар Эргашевна – тарих.ғ.д., профессор Ташкент мемлекеттік техникалық университеті Ташкент, Өзбекстан; Ибраева Алуа - з.ғ.д., профессор, Әл-Фараби атындағы қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан; Анесова Альбина Жеңісқызы – PhD , Торайғыров Университеті, Павлодар, Қазақстан; Кожамжарова Дария Пернешовна – тарих.ғ.д., құрметті профессор, ҚР ҰҒА академигі; Жолдасбекова Сауле Абдразақовна – п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Кабылбекова Заурет Бердикуловна – п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Мицкая Елена Владимировна - з.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Мадияров Нұрлыбай Көкешұлы – ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Сапарова Юлдыз Азимханова – ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Карбозова Гульнар Кумисбековна – ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Боранбайев Сандыбай - ф.ғ.к., М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан;

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES AND HUMANITIES**

ӘОЖ 373.1.02:372.8.517

М. З. Ахмедова*, К. Ж. Назарова, М. А. Муратбекова

*Магистрант, Қ.А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан

PhD, аға оқытушы, Қ. А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан

Ф-м.ғ.к., доц. Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан

*Корреспондент авторы: muhlisaahmedova329@gmail.com

**АЛГЕБРА САБАҒЫНДА СТАНДАРТТЫ ЕМЕС ЕСЕПТЕРДІ ҚОЛДАНУ
АРҚЫЛЫ ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ НЕГІЗДЕРІ**

Түйін

Қазіргі білім беру үрдісінде оқушылардың тек теориялық білім алуына емес, сонымен қатар сыни ойлау, логикалық талдау жасау және практикалық дағдыларын дамытуға басымдық берілуде. Алгебра пәні математика саласының негізін құрайтындықтан, оны тек формулаларды жаттау және стандартты есептерді шығару деңгейінде оқу оқушылардың аналитикалық қабілеттерін толық дамытпайды. Сол себепті, стандартты емес есептерді қолдану арқылы пән аралық байланысты жүзеге асыру қазіргі білім беру реформасының негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Бұл зерттеу жұмысында алгебра сабақтарында стандартты емес есептерді қолдану негізінде пән аралық байланысты тиімді ұйымдастырудың оқушылардың танымдық және интеллектуалдық дамуына әсері жан-жақты қарастырылды. Зерттеу барысында 10 сынып оқушыларына алдымен алгебралық стандартты емес есептер ұсынылып, олардың мазмұны, шешу жолдары және логикалық құрылымы терең талданды. Одан кейін физика, экономика, информатика, геометрия, химия және география пәндерімен байланыстырылған есептер жүйелі түрде беріліп, пәндер арасындағы өзара байланыс пен оны түсіну стратегиялары кезең-кезеңімен түсіндірілді. Сабақ барысында оқушылар әрбір есепті бірнеше деңгейде талдап, теориялық білімдерін практикалық қолданумен ұштастырды.

Кілттік сөздер: алгебра, стандартты емес есептер, пәнаралық байланыс, сыни ойлау, логикалық талдау, практикалық дағдылар.

Кіріспе

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру және дамыту – басты міндеттердің бірі болып табылады. Осы бағытта Қасым-Жомарт Тоқаев 2022 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Қазақстан халқына Жолдауында білім сапасын арттырумен қатар, оқушылардың сыни және шығармашылық ойлау қабілеттерін дамыту қажеттігін ерекше атап өтті. Бұл талаптар білім беру үдерісінде оқытудың тиімді әдістері мен жаңа тәсілдерін қолдануды қажет етеді. Соның ішінде алгебра сабағында стандартты емес есептерді пайдалану оқушылардың логикалық ойлауын дамытып, білімді терең меңгеруіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мұндай есептерді қолдану арқылы пәнаралық байланысты жүзеге асыруға жағдай жасалады. Осыған байланысты алгебра пәнін оқытуда стандартты емес есептерді қолданудың әдістемелік негіздерін қарастыру өзекті мәселе болып табылады.

Стандартты емес есептерді шешу әдістері алғаш рет Джордж Пойа еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Атап айтқанда, оның 1945 жылы жарық көрген «How to Solve It» еңбегінде есеп шығарудың эвристикалық әдістері мен тиімді стратегиялары жүйеленген. Пойа математикалық есептерді тек дайын алгоритмдер арқылы емес, логикалық ойлау, талдау

және пайымдау қабілеттерін қолданып шешудің маңыздылығын атап көрсеткен. Бұл тәсіл оқушылардың шығармашылық және сыни ойлауын дамытуға бағытталған және олардың математикалық сауаттылығын арттыруға мүмкіндік береді [1].

Сонымен қатар, алгебра пәнінде стандартты емес есептерді қолдану арқылы оқушылардың ойлау қабілетін дамыту мәселесі заманауи зерттеушілер тарапынан қарастырылуда. Мысалы, Shawan M., Osman S., Abu M. (2021) зерттеуінде алгебра пәніндегі стандартты емес есептерді шешу барысында оқушылардың негізгі қиындықтары анықталып, олардың жоғары деңгейлі ойлау қабілеті қажеттілігі көрсетілген [2].

Сонымен қатар, Evans T., Klymchuk S., Murphy P.E.L., Novak J., Stephens J., Thomas M. (2021) мақаласында стандартты емес есептердің студенттердің шығармашылық, сыни ойлау және білімге қатысу деңгейіне тигізетін әсері зерттелген; бұл зерттеу нәтижелері алгебра сабақтарына да тікелей қатысты болып, оқу процесінде стандартты емес есептердің педагогикалық рөлін айқын көрсетеді. Осы деректер стандартты емес есептерді алгебра сабағында қолданудың тиімділігін дәлелдеп, олардың оқушылардың кеңістіктік ойлау және проблемаларды шешу дағдыларын дамытудағы үлесін айқындайды [3].

Сонымен қатар, алгебра сабағында стандартты емес есептерді қолдану пәнаралық байланысты жүзеге асырудың тиімді құралы болып табылады. Бұл тәсіл оқушыларға бір пәнде алған білімін басқа пәндерге — физика, химия, экономика, информатика және география сияқты пәндерге — қолдануға мүмкіндік береді. Мысалы, қозғалыс немесе жылдамдық бойынша физикалық есептерді алгебралық теңдеулер арқылы шығару, экономикалық есептерде пайыздық есептеулерді қолдану, немесе алгоритмдік ойлауды дамыту үшін информатикамен байланысты есептерді шешу оқушылардың сыни ойлау, логикалық талдау және шығармашылық қабілеттерін нығайтады. Стандартты емес есептерді пәнаралық тұрғыдан қолдану оқу процесінде тек формуланы жаттаудан гөрі, оның мәнін түсіну мен практикалық қолданысын меңгеруге жағдай жасайды.

Алгебра сабағында стандартты емес есептерді қолдану пәнаралық байланысты жүзеге асырудың тиімді құралы болып табылады. Заманауи зерттеулер көрсеткендей, математикалық сауаттылық пен сандық есептерді оқыту пәнаралық байланыспен тығыз байланысты. Мысалы, Lynn Arthur Steen (1997) еңбегінде Why Numbers Count: Quantitative Literacy for Tomorrow's America стандартты емес, өмірмен байланысқан есептердің оқушылардың математикалық логикасы мен аналитикалық ойлауын дамытуға ықпал ететіні көрсетілген. Осы тәсіл оқушылардың сыни ойлау, логикалық талдау және шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді, сонымен бірге пәндер арасындағы байланысты терең түсінуге және алгебралық есептердің өмірде қолданыстарына жағдай жасайды. [4].

Ресейлік ғалымдардың зерттеулері де маңызды үлес қосады. Шарыгин И.Ф. стандартты емес геометриялық есептердің физика, информатика және инженерлік пәндермен байланысын қарастырып, оларды мектеп бағдарламасына енгізудің жүйесін ұсынды [5]. Сол сияқты, Белошистая А.В. пәнаралық байланысты жобалық және зерттеушілік тапсырмалар арқылы ұйымдастырудың құрылымдық моделін жасап, алгебра–геометрия байланысын тиімді түрде күшейтудің жолдарын көрсетті [6].

Қазақстандық зерттеушілер бұл бағытта нақты нәтижелерге қол жеткізді. Қараев Ж. деңгейлеп оқыту технологиясын пайдалана отырып, стандартты емес есептердің оқушылардың логикалық және функционалдық сауаттылығын дамытуға әсерін зерттеді [7].

Бұл зерттеудің мақсаты – алгебра сабақтарында стандартты емес есептерді қолдану арқылы пәнаралық байланысты ұйымдастыру әдістерін ғылыми тұрғыдан зерттеу және олардың оқушылардың сыни ойлау, логикалық талдау және математикалық сауаттылығын дамытуға ықпалын анықтау.

Зерттеудің міндеттері

- Стандартты емес есептер ұғымын ғылыми тұрғыдан анықтау және осы тақырып бойынша әдебиет деректерін талдау.

- Пәнаралық байланысты жүзеге асыруда стандартты емес есептерді қолданудың әдістемелік негіздерін зерттеу.

• Алгебра сабағында стандартты емес есептерді пәндер арасындағы байланыс арқылы шығару тәсілдерін қарастыру.

• Оқушыларға стандартты емес есептерді пәнаралық байланыс арқылы оқытудың тиімділігін педагогикалық эксперимент нәтижелері негізінде бағалау.

Осыған байланысты, алгебра сабағында стандартты емес есептерді қолдану оқушылардың сыни ойлау, логикалық талдау және математикалық сауаттылығын дамытуға мүмкіндік беретін тиімді педагогикалық әдіс болып табылады. Сонымен қатар, бұл тәсіл пәндер арасындағы байланысты нығайтып, оқушылардың білімін терең меңгеруіне, теориялық білімді практикалық жағдайларда қолдануына жағдай жасайды. Осылайша, стандартты емес есептерді пәнаралық тұрғыдан қолдану қазіргі заманғы математикалық білім беру процесінің маңызды құралы ретінде қарастырылады.

Теориялық талдау

Стандартты емес есептер – бұл алдын ала дайын алгоритм немесе дәстүрлі шешу жолы белгіленбеген, оқушының шығармашылық ойлау, сыни талдау және проблеманы шешу қабілеттерін қажет ететін есептер. Мұндай есептер оқушыларды тек механикалық шешімге емес, мәселені әртүрлі тәсілдермен зерттеп, логикалық қорытындылар жасауға бағыттайды.

Ғылыми әдебиетте стандартты емес есептерді шешу оқушылардың математикалық сауаттылығын, эвристикалық ойлау дағдыларын және пәндер арасындағы байланысты түсіну қабілетін дамыту құралы ретінде қарастырылады [8].

Кесте 1. Алгебрадағы стандартты емес есептердің пәнаралық байланысы

№	Пән атауы	Байланыс мазмұны	Алгебрамен байланысы
1	Физика	Қозғалыс, жылдамдық, уақыт	Формулаларды теңдеуге айналдыру
2	Экономика	Пайыз, өсім, қаржылық есептер	Пайыздарды өрнек, теңдеу арқылы табу
3	Информатика	Алгоритм, қадамдық шешу	Алгоритмдік ойлау
4	Геометрия	Аудан, периметр, формулалар	Формулаларды түрлендіру
5	Химия	Пропорция, концентрация	Пропорция арқылы теңдеу құру
6	География	Масштаб, қашықтық	Пропорция, қатынас

Енді, осы кесте бойынша бірнеше сабақтардың мен алгебра сабағымен байланыса түзілген есептер қарастырайық:

1. Алгебра курсынағы стандартты емес есептерді шешу барысында Физика заңдылықтарын қолдану арқылы пәнаралық байланысты орнату мәселесін келесі практикалық мысалдар негізінде қарастырамыз. [9].

Есеп. А пунктінен мотоциклист 45 км/сағ жылдамдықпен жолға шықты. 40 минуттан кейін сол бағытта автомобиль 60 км/сағ жылдамдықпен жолға шықты.

Автомобиль жолға шыққаннан кейін қанша уақыт өткенде олардың арақашықтығы 36 км болады?

Шешуі:

Алдымен маңызды сұрақты анықтаймыз:
автомобиль мотоциклистен 36 км қашықтықта болғанда, ол алда ма, әлде артта ма?

$$40 \text{ минут} = \frac{2}{3} \text{ сағат.}$$

Осы уақытта мотоциклист жүріп өткен жолы:

$$45 \cdot \frac{2}{3} = 30 \text{ км}$$

Демек, автомобиль шыққан сәтте ол мотоциклистен 30 км артта болады.

Автомобильдің жылдамдығы жоғары болғандықтан, ол мотоциклисті қуып жетеді, кейін озып кетеді. Сондықтан 36 км қашықтық автомобиль озып кеткеннен кейін пайда болады. Енді белгілеу енгіземіз:

x – мотоциклистің автомобиль шыққаннан кейін жүрген жолы (км).

Онда:

автомобиль жүрген жол: $30 + x + 36$

мотоциклист жүрген жол: x

Уақыттары тең болғандықтан:

$$\frac{30 + x + 36}{60} = \frac{x}{45}$$

Теңдеуді шешеміз:

$$\frac{66 + x}{60} = \frac{x}{45}$$

$$45(66 + x) = 60x$$

$$2970 + 45x = 60x$$

$$2970 = 15x$$

$$x = 198$$

Енді уақытты табамыз:

$$t = \frac{x}{45} = \frac{198}{45} = \frac{22}{5} = 4,4$$

$$0,4 \text{ сағат} = 24 \text{ минут}$$

Жауабы: 4 сағат 24 минут.

2. Алгебра курсындағы стандартты емес есептерді шешу барысында Геометрия заңдылықтарын қолдану арқылы пәнаралық байланысты орнату мәселесін келесі практикалық мысалдар негізінде қарастырамыз.

Есеп. Үшбұрыштың бір бұрышы 120° -қа тең, ал қабырғаларының ұзындықтары арифметикалық прогрессия құрайды. Үшбұрыш қабырғаларының қатынасын табыңдар.

Шешуі:

Үшбұрыш қабырғаларын өсу ретімен

$$a, a + d, a + 2d$$

деп белгілейік.

Ең үлкен бұрыш 120° болғандықтан, оған қарсы жатқан қабырға – ең үлкен қабырға, яғни $a + 2d$.

Косинустар теоремасы бойынша:

$$(a + 2d)^2 = a^2 + (a + d)^2 - 2a(a + d)\cos 120^\circ \cos 120^\circ = -\frac{1}{2}$$

Осыны орнына қоямыз:

$$(a + 2d)^2 = a^2 + (a + d)^2 + a(a + d)$$

Енді ашамыз:

$$a^2 + 4ad + 4d^2 = a^2 + a^2 + 2ad + d^2 + a^2 + ad \quad a^2 + 4ad + 4d^2 = 3a^2 + 3ad + d^2$$

Барлық мүшелерді бір жаққа жинаймыз:

$$2a^2 - ad - 3d^2 = 0$$

d^2 -ке бөлеміз:

$$2\left(\frac{a}{d}\right)^2 - \frac{a}{d} - 3 = 0$$

Белгілейік: $x = \frac{a}{d}$

$$2x^2 - x - 3 = 0$$

Теңдеуді шешеміз:

$$x = \frac{3}{2}$$

Демек:

$$a = \frac{3}{2}d, a + d = \frac{5}{2}d, a + 2d = \frac{7}{2}d$$

Сонда қабырғалардың қатынасы:

$$a : (a + d) : (a + 2d) = \frac{3}{2}d : \frac{5}{2}d : \frac{7}{2}d = 3 : 5 : 7$$

Жауабы: 3:5:7.

3. Алгебра курсындағы стандартты емес есептерді шешу барысында Химия заңдылықтарын қолдану арқылы пәнаралық байланысты орнату мәселесін келесі практикалық мысалдар негізінде қарастырамыз.

Есеп: 100% қышқылы бар ыдыстан 1 л қышқыл алынып, оның орнына 1 л су қосылды. Содан кейін қоспаны араластырған соң тағы 1 л қоспа алынып, қайтадан 1 л су қосылды. Бұл процесс 4 рет қайталанды. Осыдан кейін алынған қоспадағы қышқылдың концентрациясы 0,64-ке тең болды. Бастапқыда ыдыста қанша қышқыл болғанын табыңдар.

Шешуі:

Бастапқы қышқыл көлемін V_0 деп белгілейік. Әр әрекеттен кейін қышқылдың үлесі мына формуламен өзгереді:

$$b_n = \left(1 - \frac{1}{V_0}\right)^n$$

Берілгендері:

$$n = 4, b_4 = 0,64$$

Олай болса:

$$0,64 = \left(1 - \frac{1}{V_0}\right)^4$$

Төртінші дәрежелі түбір аламыз:

$$1 - \frac{1}{V_0} = \sqrt[4]{0,64}$$

$$\sqrt[4]{0,64} = \sqrt{0,8}$$

Сонда:

$$1 - \frac{1}{V_0} = \sqrt{0,8} \quad \frac{1}{V_0} = 1 - \sqrt{0,8} \quad V_0 = \frac{1}{1 - \sqrt{0,8}}$$

Жайып есептейміз:

$$V_0 = \frac{1 + \sqrt{0,8}}{1 - 0,8} \quad V_0 \approx \frac{1 + 0,9}{0,2} = \frac{1,9}{0,2} = 9,5$$

Жауабы: $V_0 \approx 9,5$ л

Нәтижелер мен талқылаулар

Эксперименттік зерттеу үшін "Р.Исетов" атындағы №20 жалпы орта білім беретін мектебінің 10 «В» сынып оқушылары таңдалып алынды. Тәжірибелік-зерттеу жұмыстары осы сынып оқушылары арасында ұйымдастырылып, олардың алгебра сабағында стандартты емес есептерді қолдану арқылы пәнаралық байланыс дағдыларын қалыптастыру деңгейі зерттелді.

Алдымен, 10 «В» сынып оқушыларына дәстүрлі алгебра есептері бойынша сабақтар өткізілді. Сабақ барысында оқушылар стандартты әдістер мен формулаларды қолданып, есептерді шешті. Тәжірибелік кезеңнің соңында пән аралық байланысты тексеру мақсатында арнайы тест тапсырылды. Бұл тест арқылы оқушылардың алгебралық білімдері мен басқа пәндермен байланысын түсіну деңгейі бағаланды.

10 «В» сынып оқушыларына арналған пән аралық байланыстар пайыздық шкала көмегімен есептелді, бұл әдіс сыныптың жалпы білім көрсеткішін нақты бағалауға мүмкіндік берді.

Осы пайыздық шкала бойынша есептегенде 10 «В» сынып оқушыларының пайыздық көрсеткіштері 58 % ды құрады.

Енді, 10 «В» сынып оқушылары эксперименттік сабақ өткізілді. Эксперименттік сабақ барысында оқушыларға стандартты емес есептер ұсынылып, олардың шығару жолдары, логикалық шешім стратегиялары және пәндер арасындағы байланыстар жүйелі түрде түсіндірілді. Сабақ барысында әрбір есеп оқушылардың ойлау қабілетін дамытуға, шығармашылық шешім қабылдауға және пән аралық байланысты терең түсінуге бағытталды. Оқушыларға есептерді талдау және әртүрлі әдістермен шығару жолдары көрсетілді.

Эксперименттік сабақ барысында 10 «В» сынып оқушыларына алдымен алгебралық стандартты емес есептер көрсетіліп, талданып, одан кейін ғана пән аралық байланысты қалыптастыру негізінде жоғарыда көрсетілгендей есептер ұсынылды.

10 «В» сынып оқушыларына алгебра сабағына арналған стандартты емес есептерге мысалдар:

1-Есеп. Күрделі иррационал теңдеулер жүйесін шешуді қарастырайық. Берілген жүйе:

$$\begin{cases} x + y + \sqrt{x^2 - y^2} = 12, \\ y\sqrt{x^2 - y^2} = 12. \end{cases}$$

2-Есеп.

Теңдеуді шешіндер:

$$\frac{x^2 + x + 2}{3x^2 + 5x - 14} = \frac{x^2 + x + 6}{3x^2 + 5x - 10}$$

Сабақ соңында оқушылардан тағы бір тест алынды, бұл арқылы олардың пән аралық байланыстарын бағалау мүмкіндігі қамтамасыз етіліп, сыныптағы жалпы көрсеткіштер нақты анықталды. 10 «В» сынып оқушыларына арналған пән аралық байланыстар пайыздық шкала көмегімен есептелді. Пайыздық шкала бойынша есептегенде 10 «В» сынып оқушыларының пайыздық көрсеткіштері 89 % ды құрады.

Қорытынды кезең

Эксперименттің қорытындысында 10 «В» сынып оқушыларының пән аралық байланыстарын бағалау алғашында 58 % ды құрады, эксперимент сабағының нәтижесінде оқушылардың пайыздық көрсеткіштері 89 % ға көтерілді. Оқушылардың көрсеткіштерін салыстырмалы түрде келесі гисторграммада көруге болады (1-сурет):

(1-сурет)

Эксперименттің қорытындысында 10 «В» сынып оқушыларының пән аралық байланыстарын бағалау нәтижелері жүйелі түрде талданды. Пайыздық шкала арқылы есептелген нәтижелер оқушылардың ойлау қабілеті мен логикалық шешім қабылдау деңгейін салыстырмалы түрде көрсетті. Стандартты емес есептерді шығару және сабақ барысында алынған түсініктер олардың пәнге деген қызығушылығы мен білім сапасын арттырғанын көрсетті. Сонымен қатар, тест нәтижелері 10 «В» сыныбының жалпы пәндік және пәнаралық көрсеткіштерін нақты анықтауға мүмкіндік берді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, жүргізілген зерттеу нәтижелері көрсеткендей, алгебра сабақтарында стандартты емес есептерді қолдану арқылы пән аралық байланысты тиімді ұйымдастыру оқушылардың сыни ойлау қабілетін, логикалық талдау жасау деңгейін және математикалық сауаттылығын айтарлықтай арттыруға ықпал етті. Эксперименттік сабақ барысында 10 «В» сынып оқушыларына физика, экономика, информатика, геометрия, химия және география пәндерімен байланыстырылған есептер ұсынылып, олардың шешу жолдары, логикалық алгоритмдері және пәндер арасындағы байланысты түсіну стратегиялары жүйелі түрде түсіндірілді. Сабақ барысында оқушылар әрбір есепті бірнеше кезеңмен талдап, түрлі әдістер арқылы шығарып, теориялық білім мен практикалық дағдыны бір уақытта меңгерді.

Алғашқы бақылау тестінің нәтижелері бойынша 10 «В» сынып оқушыларының пән аралық байланыстарды меңгеру деңгейі орта есеппен 58% құрады, ал эксперименттік сабақтарды өткізу барысында стандартты емес есептерді тиімді қолдану нәтижесінде бұл көрсеткіш 89%-ға дейін көтерілді. Бұл деректер оқушылардың пәндер арасындағы байланысты терең түсінгенін, логикалық ойлау және шығармашылық шешім қабылдау дағдыларының айтарлықтай жақсарғанын көрсетті. Сонымен қатар, алынған нәтижелерді визуалды түрде көрсету үшін қолданылған гистограмма сыныптағы жалпы білім деңгейін салыстырмалы түрде бағалауға және әрбір кезеңдегі динамиканы нақты көруге мүмкіндік берді.

Осылайша, зерттеу көрсеткендей, стандартты емес есептерді пәнаралық байланыс арқылы қолдану тиімді болып шықты, бұл оқыту әдістемесін жетілдіруде маңызды педагогикалық құрал болып табылады және болашақ сабақтарда оқушылардың аналитикалық, кеңістіктік және логикалық ойлау қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Пойа Дж. How to Solve It / Дж. Пойа. – Princeton : Princeton University Press, 1945, 230 с.
2. Shawan M., Osman S., Abu M. Difficulties in Solving Non-Routine Problems: Preliminary Analysis and Results // ASM Sci. Journal, 2021, Vol. 16. DOI: 10.32802/asmcsj.2021.800.
3. Evans T., Klymchuk S., Murphy P.E.L., Novak J., Stephens J., Thomas M. Non-routine mathematical problem-solving: Creativity, engagement, and intuition of STEM tertiary students // AIMS Education and Teaching. 2021, Vol. 1(4), P. 256–278 DOI: 10.3934/steme.2021017.
4. Steen L. A. Why Numbers Count: Quantitative Literacy for Tomorrow's America. — New York: College Board, 2017, 288.

5. Шарыгин, И. Ф. Геометрия. Задачи на развитие мышления : учеб. пособие / М. : Просвещение, 1998, 192 с.
6. Белошистая, А. В. Методика обучения математике в начальной школе : учеб. пособие для студ. пед. вузов / М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2005, 320 с.
7. Қараев, Ж. А. Деңгейлеп саралап оқыту технологиясы / Ж. А. Қараев. – Алматы : Рауан, 1999, 196 б.
8. Schoenfeld A. H. Mathematical Problem Solving. — Orlando: Academic Press, 1985, 429
9. Нұрғалиев Ж. Т. Пәнаралық байланыс арқылы математикалық ойлау дағдыларын дамыту. – Астана: Ұлттық ғылым, 2019, 184 б.

References

1. Polya, G. How to Solve It / G. Polya. – Princeton: Princeton University Press, 1945, 230 p.
2. Shawan, M., Osman, S., Abu, M. Difficulties in Solving Non-Routine Problems: Preliminary Analysis and Results // ASM Sci. Journal. 2021, Vol. 16. DOI: 10.32802/asmscj.2021.800.
3. Evans, T., Klymchuk, S., Murphy, P.E.L., Novak, J., Stephens, J., Thomas, M. Non-Routine Mathematical Problem Solving: Creativity, Engagement, and Intuition of STEM Tertiary Students // AIMS Education and Teaching. — 2021, Vol. 1(4), P. 256–278. DOI: 10.3934/steme.2021017.
4. Steen, L.A. Why Numbers Count: Quantitative Literacy for Tomorrow's America. — New York: College Board, 2017, 288 s.
5. SHarygin, I. F. Geometriya. Zadachi na razvitie myshleniya : ucheb. posobie /M. : Prosveshchenie, 1998, 192 s.
6. Beloshistaya, A. V. Metodika obucheniya matematike v nachal'noj shkole : ucheb. posobie dlya stud. ped. vuzov / M. : Gumanitar. izd. centr VLADOS, 2005, 320 s.
7. Qaraev, J. A. Deñgeilep saralap oqytu tehnologiasy / J. A. Qaraev. – Almaty : Rauan, 1999, 196 b.
8. Schoenfeld, A.H. Mathematical Problem Solving. — Orlando: Academic Press, 1985, 429 s.
9. Nūrǵaliev J. T. Pānaralyq bailanys arqyly matematikalıyq oilau daǵdıylaryn damytu. Astana: Ұлттық ғылым, 2019, 184 b.

М. З. Ахмедова*, К. Ж. Назарова, М. А. Муратбекова

*Магистрант, muhlisaahmedova329@gmail.com, Международный казахско-турецкий университет имени Х. А. Ясави, Туркестан, Казахстан

Кандидат физико-математических наук, доцент, kulzina.nazarova@ayu.edu.kz, Международный казахско-турецкий университет имени Х. А. Ясави, Туркестан, Казахстан

PhD, старший преподаватель, moldir.muratbekova@ayu.edu.kz, Международный казахско-турецкий университет имени Х.А Ясави, Туркестан, Казахстан

РЕАЛИЗАЦИЯ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ ЧЕРЕЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕСТАНДАРТНЫХ ЗАДАЧ НА УРОКАХ АЛГЕБРЫ

Аннотация

В современном образовательном процессе акцент делается не только на получение учащимися теоретических знаний, но и на развитие критического мышления, логического анализа и практических навыков. Так как предмет «Алгебра» составляет основу математической науки, его изучение только через запоминание формул и решение стандартных задач не обеспечивает полноценного развития аналитических способностей учащихся. Поэтому внедрение нестандартных задач для реализации межпредметных связей является одним из основных направлений современной образовательной реформы. В данном исследовании всесторонне рассмотрено влияние эффективной организации межпредметных связей на познавательное и интеллектуальное развитие учащихся на основе применения нестандартных задач на уроках алгебры. В ходе экспериментальной работы десятиклассникам сначала предлагались нестандартные алгебраические задачи, их содержание, способы решения и логическая структура подвергались глубокому анализу. Затем систематически предоставлялись задачи, связанные с предметами физика, экономика, информатика, геометрия, химия и география, с поэтапным объяснением взаимосвязей между предметами и стратегий их понимания. В

процессе занятий учащиеся анализировали каждую задачу на нескольких уровнях, совмещая теоретические знания с их практическим применением.

Ключевые слова: алгебра, нестандартные задачи, междисциплинарные связи, критическое мышление, логический анализ, практические навыки.

M. Z. Akhmedova*, K. Zh. Nazarova, M. A. Muratbekova

*Master's Student, muhlisaahmedova329@gmail.com,

K. A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, kulzina.nazarova@ayu.edu.kz,

K. A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

PhD, Senior Lecturer, moldir.muratbekova@ayu.edu.kz, K. A. Yassawi International

Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

IMPLEMENTATION OF INTERDISCIPLINARY CONNECTIONS THROUGH THE USE OF NON-STANDARD PROBLEMS IN ALGEBRA LESSONS

Abstract

In the modern educational process, emphasis is placed not only on acquiring theoretical knowledge but also on developing students' critical thinking, logical analysis, and practical skills. As algebra forms the foundation of mathematics, studying it merely through memorization of formulas and solving standard problems does not fully develop students' analytical abilities. Therefore, implementing interdisciplinary connections through the use of non-standard problems is one of the key directions of contemporary educational reform. This study comprehensively examines the impact of effectively organizing interdisciplinary connections on students' cognitive and intellectual development through the use of non-standard problems in algebra lessons. During the experimental work, tenth-grade students were first presented with non-standard algebraic problems, and their content, solution methods, and logical structure were analyzed in depth. Subsequently, problems integrated with physics, economics, computer science, geometry, chemistry, and geography were systematically provided, with step-by-step explanations of the interconnections between subjects and strategies for understanding them. Throughout the lessons, students analyzed each problem at multiple levels, and combined their theoretical knowledge with practical application.

Keywords: algebra, non-standard problems, interdisciplinary connections, critical thinking, logical analysis, practical skills.

UDC 81'373.7=111=161.1=512.122

D.M.Galustyan*, L.M.Glyanko, Zh.Zh. Tulegenova

Master of Pedagogical Sciences, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

Master of Pedagogical Sciences, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

Master of Pedagogical Sciences, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

***Corresponding author's email:** dianwik2000@mail.ru

COMPARATIVE ANALYSIS OF NUMERICAL COMPONENTS OF THE ENGLISH, KAZAKH AND RUSSIAN LANGUAGES

Abstract

The symbolism of numbers, which is the object of research in this work, is not a fully studied topic, therefore it attracts a considerable amount of discussions and hypotheses around it. Significant amount of researchers gives to a numbers a mystical, sacred meaning, which was laid down in the meanings of numbers many centuries ago, which turns the number into a cultural feature. The Russian philosopher, raised the problem of the role and place of number in world culture and claimed, that the original prototype of things being done was undoubtedly number in the soul of the Creator. Proceeding from this statement, the great luminaries of antiquity tackled difficult things only with the help of mathematical similarities. Pythagoras, the first philosopher both by name and by deeds, assumed, that any study of truth is accomplished through number.

Keywords: problem, number, similarities, sacred meaning, cultural feature.

Introduction

Numbers have played an imperative part within the etymological picture of the world. Over time, the require emerged to utilize numbers not only in way of life when tallying or within the economy, but moreover to bless them with meaning. A significant amount of people groups connects extraordinary importance to certain numbers, and each culture is diverse. On the off chance that you see profoundly, the word “digit” itself in Arabic implies “zero” and is composed as “sifr”. The speakers of other dialects, basically Europeans, made the implications of the word digit, any numerical image. There was a dialect, still having the meaning of the word “zero, fiction” is English. The account is made up of the components of the numerical code, which are pointed at the subjective and quantitative appraisal of numbers.

In the late 15th century, numbers were indicated with particular signs such as one, two, three and so on. The Indians contributed to the creation of these numerical definitions, and the Arabians brought them to Europe, hence, these numbers are called Arabian numbers.

In modern linguistics, there are three ways of perceiving the term concept, the first way can be attributed to such authors, as Yu.S. Stepanov and V.N. Telia, who put the cultural aspect in the foreground and explain the etymology of culture, as a connection between concepts and the logical interdependence between them. The term concept has existed for a long time in the semantics of the language, but even with such an extensive distribution, it has not received its precise, clear definition.

In the dictionary of cognitive terms E.S. Kubryakova considers the concept as the term, that serves to explain units of mental or psychic resources of our consciousness and the information structure, that reflects the knowledge and experience of a person; an operational meaningful unit of memory, mental lexicon, conceptual system and language of the brain, the whole picture of the world, reflected in the human psyche.

The ancient people groups invested numbers with enchanted, mysterious and sacrosanct meanings, and these implications have survived to this day and are utilized to 21st century in their unaltered frame.

The concept of the "number" appears in culture in three forms, which have a close relationship with each other and they are interchangeable:

- account (any operation using a number);

- a word, denoting a certain number (our familiar numerals);
- designation of the figure by a written sign.

Numerous researches, managing with the issue of semantics of numbers contend that at first, in antiquated times, as it were numbers one and two gave meaning and had their claim names. These numbers were subsidiaries for various words in English, Roman, Russian and indeed Latin. For case, we frequently listen the word “soloist”, that's an individual performing alone, in this way we once more utilize the number one. The premise for this word was the Latin solus, which moreover has the meaning of the number one. The Russian word “sun” is additionally near to the number one. This methodology is exceptionally basic since the old Greeks gave names on the principle that the “sun” is continuously one within the sky, accordingly the closeness of these words confirmed. The second number, which had a name and meaning was the number “two”. Numerous people groups related the name of number two with objects, that have a pair, for example: legs, eyebrows, twins. Not so long back, a lot of people groups, having a restricted amount of numbers in their lexicon, called the rest of the numbers “many”.

Theoretical analysis

Everyone knows, that numbers are a reflection of the culture of a people, or to be more precise, their semantics are able to express cultural habits, characteristics, customs and much more. Some cultures have the same symbolism and semantics of some numbers, but there are also cultures with completely opposite definitions and meaning of the interpretation of numbers. In this section, a comparative analysis of the similarities or differences in the symbolic meaning of certain numerical components of the Kazakh, English and Russian languages will be carried out.

Each of these languages is unique and individual in its origin. In the following languages, there are numbers with both a positive meaning and a negative one.

Studying the culture of these countries, it was revealed that in English, Russian and Kazakh languages the most popular numbers are 3,7,9,13. But each of these languages has its own interpretation of the semantics and the role of these numbers in culture.

In the folk languages of Islam and Christianity, there is a cultural custom associated with the numbers three, seven, nine and forty. At the birth of a child, this period is celebrated, and also in case of death of a person, these days are memorial. Thus, we can say that the Russian and Kazakh languages in this comparison are more similar.

The numerical component one in the Kazakh language, as in Russian and English, means the unity. There are many proverbs containing one numerical component in all three languages. For example, unity in the Kazakh language is expressed through the proverb - bir jennen qol, bir jagadan bas sygaru, which means to act together and do something not alone. In the Russian language, there are also many phraseological units, that symbolize unity. One in the field is not a warrior, a phraseological unit containing a numerical component - one.

The number three in the following languages plays an important role, since, firstly, this number is considered as a happy number, bringing good luck. A significant role is assigned to the numerical component three in fairy tales and stories of various peoples and languages. Thus, in English, Kazakh and Russian, the number three appears to a greater extent in mythological legends, stories and fairy tales. Let us analyze the detailed meaning of this number in each of the listed languages.[1]

The Kazakh language interprets the definition of the number three as perfection and ideal. The number three corresponds to three elements: fire, water, earth. The division of time also consists of three parts: past, present and future. Since ancient times, the Kazakh Khanate was divided into three zhuzes: junior, middle and senior. In ancient times, the Kazakh people believed, that the world consisted of three significant parts: trunk, root and crown. In Kazakh culture, there is a legend about the birth of Korkyt, who created the Kazakh national musical instrument known all over the world - "kobyz". It is said, that Korkyt's mother was pregnant with him for three years and nine days, we can notice the symbolic numbers three and nine.

In English culture, a special place was also given to the numerical component three, this number in England symbolizes harmony and perfection. The numerical component three is often used in fairy tales, for example, three heroes, a three-headed dragon, three desires, and so on. This fact causes the

mystical connection of the numerical component three.

In Russian, as in English, the numerical component three is the number of the spiritual principle. In connection with the addition of three mystical and mythological meanings to the number, both in ancient Russia and in modern Russian, it has a spiritual meaning.

The numerical component five is considered unlucky in the culture of the English language. There is a belief that Friday, as the fifth day of the week, is a terrible and unsuccessful day for the British, and based in this, exists the term “Black Friday” in English culture, that become firmly established in linguistics. According to this statement, about a half part of British people do not lean towards the number five.

In Russian culture, the number 5 symbolizes the unity. In Christianity, the number five plays an important role; there is a five-domed cathedral, erected in honor of the five rows of the iconostasis. The numerical component five is considered a symbol of family and well-being, because it is the sum of the feminine number two and the masculine number three.

The culture of the Kazakh people gives to a number five a symbolic meaning, spiritual completeness. In Kazakh culture, there are five main prayers, the sacred oath is repeated five times. In this comparison, there is a contrast in the symbolism of the numerical component five in different cultures.

The number seven plays an important role in the given languages. This number is of ancient Slavic origin. According to J. Miller, the number seven is a reflection of the Ancient World and the constant of all life on Earth.

The number seven has always received special attention in various cultures, as well as in the Kazakh, English and Russian. Here's a simple example, we say “seven colors of the rainbow,” although many people know, that the rainbow has a lot more colors, than seven. This is also evidenced by the seven days of the week, named after the seven Gods.

In English culture, number seven has positive symbolism and is considered the most fortunate number in comparison with others. In the semantics of the Russian and English languages, there are elements of speech that are identical in use. For example, seven deadly sins, which means seven terrible sins committed by man. Seven wonders of the world, a phrase used in these languages, meaning something perfect, ideal, which is inevitably beautiful.

In the semantics of the Russian language there is a concept - a book with seven seals, and in the culture of the English language this is interpreted as an asealed book. In the Russian language there is an expression used in a big quarrel and dispute between people - seven cities, argue for honor. In English there is a concept called the seven ages of man.

In the Culture of the Kazakh language, there are similarities with Russian and English, since the numerical component seven is a lucky number and has an important role in the linguistics of Kazakhstan. Since ancient times in the Kazakh Khanate had a concept “zheti ata”. This concept obliges every Kazakh to remember their seven grandfathers. When creating a family, a guy and a girl should clearly know, that there are no relatives in their family until the seventh generation in order to avoid mixing blood. In the Kazakh Khanate, there was a steppe law, which was followed by all without exception, it was called “zheti zhargy”.

There are seven treasures of the Kazakh people called "zheti Kazyna". This property of the Kazakh Khanate is: er zhigit - a worthy husband, sulu uyel - a beautiful wife, zhuirik at - a fast horse, kyran burkit - a hunting golden eagle, tzu myltyk - a well-aimed gun, kara kazan - a black cauldron, kumay tazy - a devoted dog. Analyzing the significance of the numerical component seven in the Kazakh, English and Russian languages, one can come to the conclusion that the number seven is most significant in the Kazakh language. There is a tradition of cooking Nauryz Kozhe from seven ingredients, visiting seven houses on the Nauryz holiday and setting the table for seven guests of your house.

Studying the symbolism of numbers, you can notice the fact, that the number nine has similar characteristics to the number seven. It is the end of one cycle and the beginning of the next two-digit cycle. The number nine being three times the number three symbolizes good luck and prosperity and is a happy number [2].

Considering the meaning of the number nine in English we can say, that the numerical component nine in the semantics of the English language means the transition from life to death, symbolizes the limit of something, this is evidenced by the end of counting single-digit numbers with nine and the beginning of counting two-digit numerical components. We can consider this value using the example of a phraseological unit - on cloud nine, which means to be so happy, that this is the limit of happiness, in this phraseological unit the numerical component nine symbolizes the highest point of happiness. It is also known, that cats have nine lives, in accordance with this the expression is used - a cat with nine lives, most often this is the name of a person, who is always lucky and he remains alive and well.

In the culture of the Kazakh people, the numerical component nine has an association with a celebration, with a wedding, since the dowry of the Kazakh bride consists of 9 pillows, 9 spoons, 9 blankets and a total of nine, and in turn, the groom's side presents a gift to the bride's side from nine types of cattle. In the Kazakh steppe, there was punishment, because of the presence of prisons and dungeons, the guilty person was obliged to pay the debt with a "nine", which meant a fine in the amount of three rams, three camels and three cows. This punishment depended on the severity of the crime, theft, for example, was punishable by a fine of three nines. The number nine can be found on Kazakh national ornaments and patterns. Since ancient times in the Kazakh steppe there was a game "togyz kumalak", which means nine stones and in its structure resembles the well-known game "chess".

According to history the numerical component nine in Russian culture symbolizes success and superiority in anything. Analyzing the semantics of the number nine, we can say that this number is practically symbolizing a link in the cycle from life to death by three hundred and sixty degrees, this is evidenced by the fact that the numbers 360 are summed up among themselves. So three plus six and plus zero would be nine. It is not difficult to notice the close connection of the number nine with the number three, since the number nine is three times three, in turn, the number three, being the number of "happiness," conveys its properties in three-dimensional size to the number component nine. In the Russian language, the number nine was often used in everyday life, this is due to the fact that at festive events at the table they always drank three cups with a drink or nine, but they never allowed to drink four, five or six times, this fact was a tradition. The expression "ninth wave" in Russian is used to denote a strong danger and mighty force. Both in Islam (in Kazakh culture) and among the Slavs (Russian culture), after a person's death, a commemoration is celebrated in nine days, since there is a belief that a person's soul undergoes renewal during this period and, finally, is renewed already in the other world.

The numerical component forty plays an important role in English, Russian, Kazakh languages. In the semantics of the Kazakh and Russian languages, the number forty is sacred, since in both cultures there is a tradition, that commemorations are celebrated after forty days from the day of death of a person. The choice of this number is due to the belief, that the soul of a deceased person finds peace and flies to another world only after forty days. All this time, up to forty days, the human soul is in the world of the living and literally "flies" looking for the peace.

After the birth of a child, there are certain traditions in the culture of the Kazakh people, that do not allow showing the child to any stranger until forty days from the day of his birth. Since the Kazakhs believe in the danger of evil spirits exactly in the interval from one to forty days of the child and in every possible way contribute to the protection of the newborn from evil spirits, placing lamps next to him at night.

In the Culture of the Kazakh people, there is a ritual "kyrkynan shygaru", this tradition is aimed at a child, who is adapted after forty days of life, as soon as at this time the newborns adapt and can more or less get stronger. The ceremony "kyrgynan shygaru" is carried out in accordance with the one who was born. For example, for boys it is held a day earlier, so that the growing child would be brave and strong, and for girls, a day later, so that the girl would be quiet, docile and calm [3].

The English language interprets its own semantics of the numerical component forty as a "change of cycles", that is, a rapid change of events, for example, the English say life begins at forty - which means the end of one cycle of human age and the beginning of a new adult stage of life.

The number forty is very popular in Biblical mythology. The Flood lasted forty days; Jesus Christ preached for forty days; Jews, who served as traitors, were punished for wandering in the wilderness for forty years; rains were sent to the Earth for a period of forty nights; Moses was recognized as God at forty and he lived on the top of Sinai for forty years.

The numerical component thirteen in English culture is "renowned" as an unlucky number. In England you will not be able to see the thirteenth floor, the thirteenth chamber, instead of this, the British give the numbers 12a or fourteen at once. This number in the United Kingdom is called the "baker's dozen", the corresponding name was given to this number in connection with the previously existing punishment for bakers due to the underweight of a bread product. Scientists have identified the fear of the number thirteen and called it triskaidekaphobia, also the fear of Friday, the 13th day of the month - paraskaidekatriaphobia.

Analyzing the attitude of different people of the world to the numerical component thirteen, we can say that Orthodox Church has a view, that the fear of this number is no more, than superstition or fictional fear. The "Club of Thirteen" was created to combat this superstition in Russian Federation.

A.A. Reformatsky said, that numbers carry a huge mystery, which each person understands in his own way. I agree with this statement, because I can say with confidence, that each person chooses his point of view, through which he understands and perceives all the information. It only depends on the person himself with what position he will take this or that number and what relation he will have to a certain numerical component. According to ancient Russian stories, it was believed, that it was on Friday the 13th that twelve witches gather for the Sabbath and Satan comes as the thirteenth guest at the very peak of the celebration.

Having studied the ancient culture of the Kazakh people, I can say about the neutral attitude of the Kazakhs to the number thirteen. Kazakhs do not attach special mystical or sacred significance to this number, as they do in England.

It is important to highlight the comparison of the concepts of Friday the thirteenth in England and in Kazakhstan. As mentioned above, this date in England is the most unfortunate, even Friday for the British is already a symbol of bad omen; and many try not to plan anything important for this day and not to celebrate the holidays, because of the belief in an unfortunate event.

The number thirteen does not differ in its symbolism from ordinary numerical components in Kazakhstan, besides, Friday in Islam is the most sacred day of the week. Muslims believe in doubling the reward for good deeds on the fifth day of the week.

After analyzing the attitude to the mystical number thirteen, a number of events were identified, that confirm the "danger" of the numerical component:

1) British scientists have come to the conclusion that, the accident rate rises by 50%, on Black Friday on the thirteenth, that is, exactly by half;

2) in England people try not to leave the house on Friday on the thirteenth, through a fear of getting into an unhappy situation, thereby the level of sales and revenue from entrepreneurs is significantly reduced;

3) once upon a time the British man, who considered the Friday thirteenth as a lucky date, was lucky to convince passengers, who had the opposite opinion on this date, to board his ship on Friday 13, the captain of the ship was named Frady (in English Friday), the ship was appropriately nicknamed "Friday". After leaving the port, there was no news of this ship to this day;

4) not believing in superstition, the Englishman Henry Seagrave had courage set a record for a swim on Lake Windermere on Friday thirteenth July 1930. The boat, reaching its peak speed, turned upside down and the Briton was died.[4]

A lot of people may consider these events as a coincidence, for some they are a sign and confirm their fears. But there are also upbeat stories about the number thirteen:

1) Christians associate the number thirteen with the Virgin Mary, which is a "positive view".

2) The number thirteen is a symbol of love among few peoples the world.

It is important to know, that the culture of a certain people does not give meaning to all numerical components, but has several numerical "favorites", attaching symbolic meanings to some, but "closing eyes" to others. And such kind of situation happened in the semantics of the languages,

studied in this work.

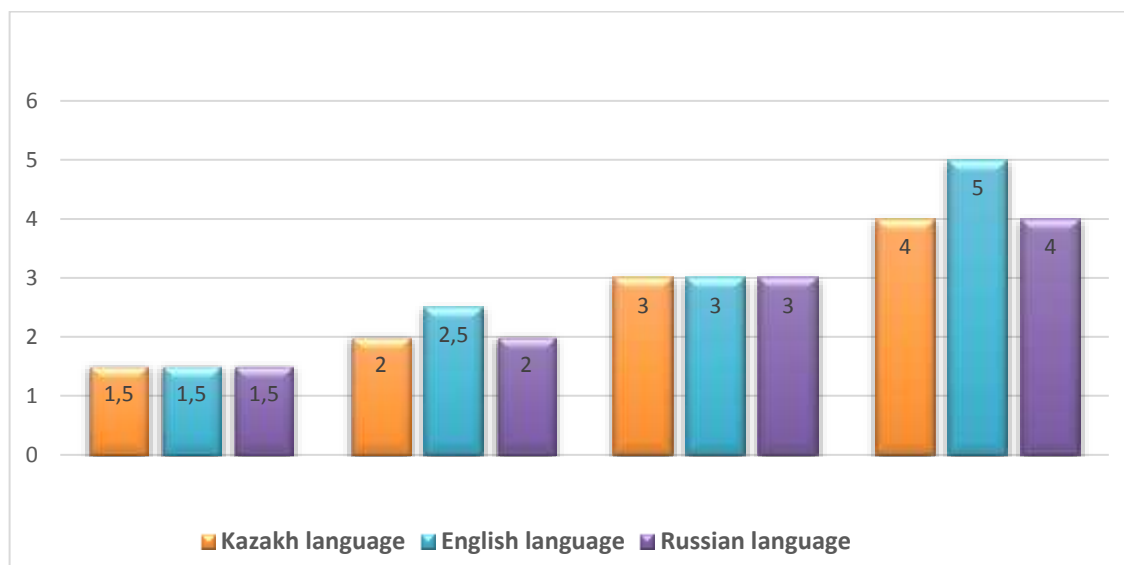

Fig. 1 – The results of comparison the symbolical meaning of the numerical components of three, five, seven, thirteen in Kazakh, English and Russian languages

Results and discussion

After analyzing the numerical components of these languages, was noticed an uneven use of numbers in cultural traditions or in folk art.

It is important to note the similarities or differences in the symbolism of the numerical components three, five, seven and thirteen in the studied languages.

It was revealed, that the symbolism of the numerical component three has the same symbolic meaning in the Kazakh, Russian and English languages, as shown in Table 1. The value of this numerical component is compared as something “perfect, ideal” [5].

From the table below, you can see the similarity of the symbolism of the numerical component five in the Russian and Kazakh languages. In these languages, the number five means unity and integrity, and in the semantics of the English language, the number component five is considered unlucky. The British try to avoid dates with this number. One pattern of similarity in the values of the numerical components of the CIS countries and differences in value with other states was noticed.

After analyzing the values of the numerical component seven in these languages, an obvious similarity in the symbolic meaning of this numerical component in the studied languages became noticeable. It is a “lucky number” that brings good luck; when choosing certain dates, people, who speak Kazakh, English and Russian tend to tend to the number seven. On an equal line, the table shows the same meaning of this number in all three languages [6].

The table shows the equal value of the symbolic meaning of the numerical component thirteen in the Kazakh and Russian languages and different from the English language, since this number in the first two languages is not given “global significance”, as is done in European countries, in particular in England. Since the English have a great fear of the number 13, they do not number the floors, the wards, or the numbers of the seats with the number 13. The results of comparison of the meanings of certain numbers in three languages are presented in table 1.

Conclusion

Many definitions of the term "numerical component" have been identified, as well as a large number of interpretations of the concept. A large number of scientists, such as Arutyunova, Kubryakova, Shmelev, gave their own interpretations of the concept of "number". The concept of number was considered at the level of spiritual meaning; each numerical component is considered separately in the meaning of the church interpretation and spiritual [7].

The principle of constructing numerical components in the composition of the numerals of the

English language was considered. The value of the numerical components in the composition of the numerals was revealed.

The difference between the two methods of quantification is that numbers tend to express an exact quantitative measure, while the other methods express an approximate one. In English poetry, for example, the most commonly used numbers are one and two. And if we compare their frequency of use with each other, then we can consider the number one to use much more often. It can equally be found, both in stories, and in proverbs and sayings. Numeral one in texts can be:

- neutral;
- to express a special emotional coloring.

For example:

- 1) Enough it is for one man to sustain / The storms, which she alone on me doth rain
- 2) About for one hour of youthful joy! / Give back my twentieth spring [8]!

In the culture of the English language, there are a large number of proverbs and sayings containing numbers in their structure. These phraseological units significantly enrich and color the semantics of the language, making the English speech diverse and rather capacious. And in order to understand the meaning of proverbs and sayings, it is not enough to know the translation of all words, it is important to understand and catch the connection of words in a given combination [9].

Less than half of the proverbs can be translated by “tracing”, that is, literal translation. Less than one third of the proverbs have the same structure, but different in meaning. But this is not quite enough when translating and understanding the meaning of proverbs and sayings, because the words contained in a proverb individually have a completely different meaning than in tandem [10].

Summing up the results of the study of the symbolism of numerical components in the compared languages, we can conclude, that some numerical components have the same symbolism and are perceived by the culture of the people in a similar meaning. But there are also different opinions regarding certain numerical components in different languages. The peculiarity of the similarity of the symbolic meaning of the languages of the countries belonging to the Commonwealth of Independent Countries, that is, the Russian language and the Kazakh language, and the European languages, in particular the English language, was noticed.

References

1. Jespersen, O. A. Modern English Grammar on Historical Principles. Part 2. - London: George Allen and Unwin Ltd, 2016, 512 p.
2. Sweet H. A new English grammar. - Cambridge University Press, 2014, 499 p.
3. Vinogradov V.V. Grammatical doctrine of the word. – Moscow, 2014. – 613 p. (In Russian)
4. Dickens Ch. David Copperfield. - London: Modern Library, 2013, 861 p.
5. Sweet H. A New English Grammar Logical and Historical. – Oxford: The Clarendon Press, 2014, 499 c.
6. Reformatsky A.A. Phonological Studies. Rostov-on-Don, 2013, 136 p. (In Russian)
7. Panfilov V.Z. Philosophical Problems of Linguistics. Nizhny Novgorod, 2015, 288 p. (In Russian)
8. Nelyubin L.L. History of Language Science. Moscow: Flinta, 2015, 375 p. (In Russian)
9. Vinogradov V.S. Introduction to Translation Studies (General and Lexical Issues). Moscow: Publishing House of the Institute of General Secondary Education, Russian Academy of Education, 2015, 224 p. (In Russian)
10. Osipova L.I. Introduction to Linguistics. Yekaterinburg, 2013, 256 p. (In Russian)

Д.М. Галустян*, Л.М. Глянько, Ж.Ж. Тулегенова

*Магистр, dianwik2000@mail.ru, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

Магистр, glyanko.lida@mail.ru, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

Магистр, gmc_09@mail.ru, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

САНДЫҚ КОМПОНЕНТТЕРДІҢ АҒЫЛШЫН, ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНДЕГІ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Түйін

Сандардың символикасы, осы жұмыстың зерттеу нысаны болып табылады, толық зерттелмеген тақырып, сондықтан ол көптеген пікірталастар мен гипотезаларды тудырады. Көптеген зерттеушілер сандарға мистикалық, қасиетті мағына береді, бұл мағыналар сан ұғымының құрамына көптеген ғасырлар бұрын енгізілген, нәтижесінде сан мәдени ерекшелікке айналады. Орыс философы әлемдік мәдениеттегі санның рөлі мен орнын көтеріп, заттардың алғашқы үлгісі Жаратушының санасында сөзсіз сан болғанын айтқан. Осы тұжырымға сүйене отырып, антикалық дәуірдің ұлы ойшылдары күрделі мәселелерді тек математикалық ұқсастықтардың көмегімен шешкен. Пифагор, аты да, ісі де бірінші философ ретінде, кез келген ақиқат танымы сан арқылы жүзеге асады деп есептеген.

Кілттік сөздер: проблема, сан, ұқсастықтар, қасиетті мағына, мәдени ерекшелік.

Д.М. Галустян*, Л.М. Глянько, Ж.Ж. Тулегенова

*Магистр, dianwik2000@mail.ru, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Магистр, glyanko.lida@mail.ru, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Магистр, gmc_09@mail.ru, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЧИСЛОВЫХ КОМПОНЕНТОВ АНГЛИЙСКОГО, КАЗАХСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация

Символика чисел, являющаяся объектом исследования данной работы, представляет собой недостаточно изученную тему, поэтому вызывает значительное количество дискуссий и гипотез. Многие исследователи придают числам мистическое, сакральное значение, которое было заложено в значениях чисел много веков назад, в результате чего число становится культурной особенностью. Русский философ поднимал вопрос о роли и месте числа в мировой культуре и утверждал, что первоначальным прообразом всего сущего, безусловно, было число в душе Творца. Исходя из этого утверждения, великие мыслители древности решали сложные задачи только с помощью математических аналогий. Пифагор, первый философ и по имени, и по деяниям, полагал, что любое познание истины осуществляется через число.

Ключевые слова: проблема, число, аналогии, сакральное значение, культурная особенность.

ӨОЖ 37.013:004.8:379.8

Р.Д. Дарибаева*, К.К. Төлегенова, Г.А. Тлевлиева, Г.С. Ауелбековапедагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ,
Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, магистр, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

***Корреспондент авторы:** daribaeva_r57@mail.ru

ИНКЛЮЗИВТІ МӘДЕНИ-ТЫНЫҒУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУ

Түйін

Бұл зерттеу мақаласы Қазақстан Республикасында инклюзивті мәдени-тынығу бағдарламаларын ұйымдастыруда жасанды интеллектті қолданудың әлеуеті мен ғылыми негіздемесін анықтауға бағытталған. Зерттеу әдіснамасына қазақстандық және халықаралық ғылыми дереккөздердің теориялық талдауы, халықаралық цифрлық инклюзивтілік тәжірибесін салыстырмалы зерттеу және жасанды интеллект құралдарын мәдени-тынығу мекемелеріне біріктіруге арналған жүйелік тәсіл мен модельдеу кіреді. Мақаланың ерекшелігі инклюзивті бағдарламаларда жасанды интеллектті енгізу моделін әзірлеуде жатыр. Зерттеу алгоритмдер мен жасанды интеллект технологиясын пайдалану мәдени қызметтерді ерекше білім беру қажеттіліктері бар адамдар үшін қолжетімді етеді деген қорытындыға келеді. Жасанды интеллект технологиялары ерекше білім беру қажеттіліктері бар адамдарға мәдени өмірге белсенді қатысуға, тығыз қарым-қатынас жасауға және қоғамның бір бөлігі ретінде сезінуге көмектеседі. Мұның бәрі цифрлық түрлендіру жағдайында мәдени мекемелердің тиімділігін арттырады.

Кілттік сөздер: жасанды интеллект, инклюзивтілік, мәдени-тынығу жұмысы, цифрландыру, көмекші технологиялар, әлеуметтік бейімделу, Қазақстан Республикасы.

Кіріспе

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасындағы мәдениет саласының дамуы белсенді цифрландыру және зиятты технологиялық ортаны қалыптастыру аясында жүріп жатыр. Ғылыми зерттеулер мәдени мекемелердің цифрлық түрлендірулері әлеуметтік инфрақұрылымды жаңғыртудың стратегиялық бағытына айналып келе жатқанын атап көрсетеді [3]. Осыған байланысты, азаматтардың мәдени ресурстар мен қызметтерге қолжетімділігін кеңейтуге бағытталған мәдени-тынығу қызметіне инновациялық шешімдерді енгізу ерекше маңызды [2].

Мемлекеттік әлеуметтік саясаттың басымдықтарының бірі – ол инклюзивті ортаны дамыту және мүгедектігі бар және арнайы білім беру қажеттіліктері бар адамдар үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету. Халықаралық ұйымдар цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект мазмұнды бейімдеу және қызметті жекешелендіру арқылы әлеуметтік инклюзияны айтарлықтай жақсартып алатынын атап өтеді [1].

Инклюзивті Мәдени-тынығу бағдарламалары әлеуметтік бейімделудің, коммуникациялық дағдыларды дамытудың және жеке шығармашылықты дамытудың маңызды құралы болып саналады. Дегенмен, тынығуды ұйымдастырудың дәстүрлі түрлері көбінесе шектеулі икемділікпен және жеткіліксіз жекешелендірумен сипатталады. Жасанды интеллект саласындағы заманауи зерттеулер машиналық оқыту алгоритмдері мен зиятты ұсыныс жүйелерін мәдени қызметтерді жекешелендіру үшін тиімді пайдалануға болатынын көрсетеді [5].

Сонымен қатар, сөйлеуді тану жүйелері мен бейімделгіш цифрлық интерфейстерді қоса алғанда, жасанды интеллектке негізделген көмекші технологияларды әзірлеу есту және көру қабілеті кем адамдар үшін іс-шараларға қолжетімділікті арттыруға көмектеседі [6]. Сонымен

қатар, зиятты жүйелерді енгізу этикалық қағидаттарды және алгоритмдердің ашықтығын ескеруді талап етеді [7].

Осылайша, инклюзивті Мәдени-тынығу бағдарламаларын ұйымдастыруда жасанды интеллектті пайдалану әлеуетін ғылыми тұрғыдан түсіну мәдени саланы цифрлық түрлендіру мақсаттары мен әлеуметтік инклюзия қағидаттарын енгізуді біріктіретін зерттеудің өзекті саласы болып табылады.

Әдебиетке шолу

Мәдени саланы цифрландыру мәселесін қазақстандық және халықаралық ғалымдар белсенді түрде зерттеп келеді. А.Н. Тесленко мәдени-тынығу қызметін жаңғыртудағы инновациялық технологиялардың маңыздылығын атап көрсетеді [2]. Мәдениет мекемелерінің цифрлық түрлендірулері Г.Әбдірахманова және т.б. зерттеулерінде талданады [3].

Халықаралық зерттеулер жасанды интеллектті мәдени өнімдерді мүгедектердің қажеттіліктеріне бейімдеу үшін тиімді пайдалануға (Бейкер, 2019) [4], сондай-ақ мәдени салада зиятты ұсыныс жүйелерін құру үшін болатынын көрсетеді (Риччи және т.б., 2022) [5].

Инклюзивті білім беру және көмекші технологиялар саласында жасанды интеллекттің мазмұнды жекелендіру және автоматты аударма, сөйлеуді тану және субтитрлеу үшін әлеуеті атап өтіледі [6]. Дегенмен, әлеуметтік салада жасанды интеллектті пайдаланудың этика және құқықтық реттеу мәселелері даулы болып қала береді [7].

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің әдіснамалық негізі жасанды интеллектті инклюзивті Мәдени-тынығу қызметінде ықпалдастыру мәселесін кешенді талдауды қамтамасыз ететін ғылыми тәсілдер мен әдістердің үйлесімі болды. Зерттеуде мәдени саланың цифрлық түрлендіруіне, әлеуметтік инклюзияға және әлеуметтік-мәдени тәжірибеде зияткерлік технологияларды қолдануға арналған отандық және халықаралық ғылыми басылымдардың теориялық талдауы қолданылды. Халықаралық тәжірибені салыстырмалы талдау мәдени мекемелерде зиятты шешімдерді енгізудің қазіргі үрдістерін анықтауға және олардың Қазақстан Республикасының жағдайларына бейімделу мүмкіндіктерін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеуде, сонымен қатар, мәдени мекеменің цифрлық экожүйесін модельдеуге жүйелік тәсіл қолданылды, технологиялық, ұйымдастырушылық және әлеуметтік құрамдас бөліктері арасындағы өзара байланысты зерттеді. Сонымен қатар, зияткерлік технологияларды енгізу келешегін және олардың инклюзивті Мәдени-тынығу бағдарламаларының тиімділігіне ықтимал әсерін бағалау үшін болжамды модельдеу элементтері пайдаланылды.

Зерттеу нысаны - Қазақстан Республикасындағы мәдени-тынығу мекемелері.

Зерттеу пәні - инклюзивті бағдарламалардағы жасанды интеллект технологиялары.

Нәтижелер және талқылау

Талдау көрсеткендей, инклюзивті мәдени-тынығу бағдарламаларына жасанды интеллект технологияларын енгізу олардың тиімділігі мен қолжетімділігін айтарлықтай жақсартып алады [1]. Халықаралық зерттеулер цифрлық шешімдердің мәдени өмірге осал топтардың қатысуын арттыруға ықпал ететінін растайды [4].

Мәдени мазмұнды дербестендіру. Машиналық оқыту алгоритмдерін пайдалану мәдени іс-шараларға арналған дербестендіру ұсыныстарын жасауға мүмкіндік береді [5]. Зиятты жүйелер қатысушылардың жасын, танымдық ерекшеліктерін және қызығушылықтарын ескереді, бұл мәдени мекемелердің цифрлық түрлендірулеріне заманауи тәсілдерге сәйкес келеді [3].

Көмекші технологиялар және цифрлық қолжетімділік. Сөз тану, автоматты субтитрлеу және сөз синтезі технологиялары есту және көру қабілеті кем адамдар үшін іс-шараларға қолжетімділікті айтарлықтай жақсартады [6]. Бұл шешімдер инклюзивтілік пен әмбебап безендірулерін халықаралық қағидаттарына сәйкес келеді [1].

Зияткерлік аналитика және басқару. Жасанды интеллект аналитикалық құралдары бағдарламаның тиімділігін бағалауға және іс-шараларға сұранысты болжауға мүмкіндік береді [2]. Көп көлемдегі деректерді өңдеу ақиқатты көрсеткіштеріне негізделген басқарушылық шешімдер қабылдауды жеңілдетеді [3].

Этикалық аспектілер. Алгоритмнің ашықтығы және жеке деректерді қорғау мәселелері зиятты жүйелерді енгізуде маңызды болып қала береді [7]. Этикалық стандарттарды сақтау мәдени саланың цифрлық түрлендірулерінің тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Зерттеу барысында инклюзивті бағдарламаларда жасанды интеллектті енгізу моделін әзірленді, ол 1-суретте көрсетілген.

Модель жасанды интеллекттің инклюзивті мәдени-тынығу қызметіне кезең-кезеңімен ықпалдасуын көрсетеді. Инклюзияға деген әлеуметтік сұраныс негіз болып табылады, содан кейін мәдени мекеменің технологиялық инфрақұрылымы дамиды. Жасанды интеллект құралдары бағдарламаларды дербестендіруді, қолжетімділікті және аналитикалық қолдауды қамтамасыз ету үшін цифрлық платформа арқылы енгізіледі. Соңғы нәтиже – ол қатысушылардың әлеуметтік ықпалдастығы және мәдени-тынығу үдерістерін басқаруды жақсартады.

Сурет 1 - Жасанды интеллектті инклюзивті мәдени-тынығу қызметіне ықпалдастыру моделі

Зерттеу жасанды интеллект Қазақстан Республикасында инклюзивті мәдени-тынығу бағдарламаларын дамыту үшін үмітті және стратегиялық тұрғыдан маңызды құрал болып табылады деген қорытындыға келеді. Оның мәдени мекемелердің қызметіне ықпалдасуы бұқаралық тынығуын ұйымдастырудың дәстүрлі түрлерінен қатысушылармен өзара әрекеттесудің бейімделгіш және дербестендіру модельдеріне өтуді жеңілдетеді.

Жасанды интеллекттің инклюзивті мәдени-тынығу қызметіндегі ең тиімді қолданылуына мәдени мазмұнды дербестендіру, көмекші технологияларды пайдалану және зияткерлік аналитикалық жүйелерді енгізу жатады. Жекешелендірілген ұсыныс алгоритмдері қатысушылардың жеке ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескереді, іс-шараға қатысудың икемді сценарийлерін жасайды. Көмекші шешімдер есту, көру және қозғалу қабілеті нашар адамдар үшін мәдени қызметтерге қолжетімділікті қамтамасыз етеді. Зияткерлік деректерді талдау басқару шешімдерінің жарамдылығын жақсартады және бағдарлама ресурстарын бөлуді оңтайландыруға ықпал етеді.

Сонымен қатар, жасанды интеллект технологияларын сәтті енгізу кешенді тәсілді қажет етеді. Бұл мәдени-тынығу саласының мамандарын цифрлық ортада жұмыс істеуге дайындауды, мәдени мекемелердің техникалық инфрақұрылымын жаңғыртуды, жеке деректерді қорғаудың нормативтік қорын жетілдіруді және зиятты алгоритмдерді пайдалануды реттеуді талап етеді. Осылайша, жасанды интеллект тек технологиялық ресурсқа ғана емес, сонымен қатар, мәдени саланы институционалдық жаңғыртудың факторына айналуға.

Қазақстан Республикасы үшін негізгі теориялық қағидаттары:

- осалдықты құрылымдық (кедейлік, мүгедектік, тұрақты жұмыспен қамтудың болмауы), институционалдық (қызметтерге қол жеткізудегі қиындықтар, бюрократиялық кедергілер) және цифрлық ықпалдары (цифрлық сауаттылықтың төмендігі, интернетке қол жеткізудің болмауы) үйлесімі ретінде түсіну;

- жасанды интеллект белсенді әлеуметтік қорғау құралы ретінде қарастыру, мұнда мемлекет азаматтардың өтініш беруін күтпейді, керісінше, ықпалдастырылған деректерге (табыс, демография, жұмыспен қамту, денсаулық жағдайы және т.б.) сүйене отырып, тәуекелдерді автоматты түрде анықтайды және қолдау шараларын ұсынады;

- тұрғылықты жеріне, мүгедектік мәртебесіне, жынысына, жасына, этникалық тегіне және басқа да сипаттамаларына байланысты кемсітушілікке жол бермеуді қамтамасыз ететін этикалық және құқықтық негіздің қажеттілігін мойындау. Қазақстан Республикасы үшін «Әдепкі бойынша цифрлық» идеологиясын әлеуметтік мемлекет қағидаттарымен біріктіру теориялық тұрғыдан маңызды: жасанды интеллект әлеуметтік жұмысты алмастырмауы керек, керісінше оны жақсартып, мамандарды күнделікті міндеттерден босатып, оларға клиенттің өмірінің аналитикалық тұрғыдан байытылған көрінісін, әсіресе қиын өмірлік жағдайларда ұсынуы керек.

Теориялық-әдіснамалық талдау, демек жасанды интеллект және әлеуметтік қорғау бойынша халықаралық және ұлттық стратегиялық құжаттарды, ғылыми басылымдарды және аналитикалық есептерді зерттеу (ЭЫДҰ, БҰҰ, БҰҰКТАД, Еуропа Кеңесі, Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі және т.б.).

2. Салыстырмалы және қарама-қарсы талдау, яғни жеке ЭЫДҰ елдері мен Еуразиялық экономикалық одақ мемлекеттерінің әлеуметтік жүйелеріндегі жасанды интеллект тәжірибелерін Қазақстан шындығымен салыстыру, бұл бізге Қазақстанға қолданылатын трансферттік модельдерді анықтауға мүмкіндік береді.

3. Құжаттар мен цифрлық шешімдерді талдау, демек «Цифрлық отбасы картасы», «Цифрлық кәсіпорын картасы», платформалық жұмыспен қамтуды бақылау платформалары, электрондық үкімет қызметтері және жасанды интеллект дамыту бойынша ұлттық жобалар сияқты құралдардың архитектурасына шолу.

4. Қолданбалы экспериментті қайта құру элементтері, яғни нақты қазақстандық жағдайларға негізделген жасанды интеллекті пайдаланудың мүмкін сценарийлерін сипаттамалық модельдеу (мысалы, отбасы, жұмыспен қамту, денсаулық сақтау және білім беру деректерін біріктіру), құпия деректерге қол жеткізбестен, бірақ ресми аналитикалық басылымдарға сүйену.

5. Нәтижелерді сапалық талдау, сипатталған жағдайларға негізделген жасанды интеллекті енгізудің әсерлері мен тәуекелдерін түсіндіру, осал топтардың әртүрлі санаттарына әсеріне баса назар аудару.

Бұл әдістеме таңдалды, себебі Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік қорғау саласындағы жасанды интеллекті әлі де дамудың алғашқы кезеңдерінде: стратегиялық құжаттардың, сынамалы жобалардың және аналитикалық материалдардың айтарлықтай бөлігі жинақталған, бірақ қатаң цифрлық эксперименттер үшін жалпыға қолжетімді шағын-деректер шектеулі.

Кәсіпорындар ен отбасылардың орталық карталарына негізделген жасанды интеллект келесі мақсаттарда пайдаланылуы мүмкін:

- еңбек және әлеуметтік қақтығыстар туралы ерте ескерту (жарақаттардың күрт өсуін, жалақы бойынша берешекті және жаппай жұмыстан босату қаупін болжау);

- жұмысшылардың әлеуметтік кепілдіктерге қол жеткізе алмайтын бейресми жұмыспен қамту деңгейі жоғары салаларды анықтау;

- дағдарыстардың (пандемиялар, экономикалық күйзелістердің) жұмысшылардың белгілі бір санаттарына әсерін бағалау және мақсатты қолдау шараларын әзірлеу.

Платформадағы жұмыспен қамту және осалдықтың жаңа түрлері. Қазақстан Республикасы Кәсіподақтар федерациясының платформадағы жұмыспен қамту туралы есебінде жүздеген мың азаматтардың цифрлық платформалар (такси, жеткізу, онлайн фриланс) арқылы еңбекпен айналысатыны, бірақ олардың әлеуметтік қорғалуы жеткіліксіз екені көрсетілген [8, 4 б.].

Мұнда жасанды интеллект екі жолмен пайдалануға болады:

- мемлекет тарапынан, яғни платформадағы жұмыспен қамту ауқымын бақылау, әлеуметтік қамсыздандыруды бағалау және жаңа жарналар мен кепілдік тетіктерін модельдеу үшін;

- платформалардың өздері тарапынан, яғни кестелерді оңтайландыру, кәсіби тәуекелдерді бағалау және жеке сақтандыру пакеттері мен әлеуметтік жеңілдіктерді жасау үшін. Дегенмен, алгоритмдердің қанау мен теңсіздікті күшейтпеуін қамтамасыз ету үшін қатаң реттеуші талаптар қажет.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері жасанды интеллекттің мәдени-тынығу қызметіне ықпалдасуы инклюзивтілік, тең қолжетімділік және әлеуметтік әділеттілік қағидаттарын енгізу үшін түбегейлі жаңа мүмкіндіктер ашатынын растайды. Жасанды интеллект технологиялары қатысушылардың жеке қажеттіліктеріне бағытталған икемді және бейімделгіш мәдени ортаны құруға мүмкіндік береді, олардың әлеуметтік және мәдени өмірге қатысуын арттырады.

Жасанды интеллект ықпалдастығының ұсынылған моделін тәжірибелік түрде енгізу мәдени мекемелерді, соның ішінде қоғамдық орталықтарды, тынығу орталықтарын және ауылдық жерлердегі мәдени кеңістіктерді цифрлық жаңғыртудың аймақтық бағдарламаларын әзірлеуге негіз бола алады. Ақылды шешімдерді енгізу басқару тиімділігін арттыра алады, әлеуметтік аралық байланысты нығайта алады және тұрақты, инклюзивті қауымдастықтардың дамуына ықпал ете алады.

Әрі қарайғы зерттеулердің болашағына нақты мәдени мекемелерде жасанды интеллект технологияларын енгізудің эмпирикалық зерттеулері, аймақтық тәжірибелерді салыстырмалы талдау және Қазақстан Республикасындағы инклюзивті бағдарламалардың цифрлық түрлендіруінің әлеуметтік және мәдени әсерін бағалауы кіреді.

Әдебиеттер тізімі

1. UNESCO. Artificial Intelligence and Inclusion. Paris: UNESCO, 2021, 80 p.
2. Европейская комиссия. Ethics Guidelines for Trustworthy AI. Brussels: European Commission, 8.04.2019. Доступно на: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/ethics-guidelines-trustworthy-ai>
3. Ricci, F., Rokach, L., Shapira, B. Recommender Systems Handbook. 3rd ed. Cham: Springer, 2022. - pp.1-35. Доступно на: https://www.researchgate.net/publication/227268858_Recommender_Systems_Handbook

4. Holmes, W., Bialik, M., Fadel, C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019, pp.75-83. Доступно на:
5. <https://doi.org/10.59696/judika.v3i3.265>
6. Morris, Meredith Ringel. AI and Accessibility: A Discussion of Ethical Considerations. Communications of the ACM, 2020, Vol. 63, №6, pp. 35-37. DOI: 10.1145/3356727.
7. World Wide Web Consortium (W3C). Web Content Accessibility Guidelines (WCAG) 2.1. W3C Recommendation, 6.05.2025. Доступно на: <https://www.w3.org/TR/WCAG21/>
8. «Жасанды интеллектті дамытудың 2024 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2024 жылғы 24 шілдедегі №592 қаулысы. Әділет» ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі - <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2400000592>
9. Жакупова, С.К. Искусственный интеллект – инструмент развития национальной системы социальной защиты населения // Социальная политика и инновации. Научно-практический журнал. 2024, 6 с.

References

- 1 UNESCO. Artificial Intelligence and Inclusion. Paris: UNESCO, 2021, 80 p.
- 2 Европейская комиссия. Ethics Guidelines for Trustworthy AI. Brussels: European Commission, 8.04.2019. Dostupno na: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/ethics-guidelines-trustworthy-ai>
- 3 Ricci, F., Rokach, L., Shapira, B. Recommender Systems Handbook. 3rd ed. Cham: Springer, 2022. - pp.1-35. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/227268858_Recommender_Systems_Handbook
- 4 Holmes, W., Bialik, M., Fadel, C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. - pp.75-83. Dostupno na: <https://doi.org/10.59696/judika.v3i3.265>
- 5 Morris, Meredith Ringel. AI and Accessibility: A Discussion of Ethical Considerations. Communications of the ACM, 2020, Vol. 63, № 6. - pp. 35-37. DOI: 10.1145/3356727.
- 6 World Wide Web Consortium (W3C). Web Content Accessibility Guidelines (WCAG) 2.1. W3C Recommendation, 6.05.2025. Dostupno na: <https://www.w3.org/TR/WCAG21/>
- 7 «Jasandy intellekti damytudyń 2024 – 2029 jyldarǵa arnalǵan tǵyrymdamasyn bekıtu turaly» Qazaqstan Respublikasy ǘkımetyńıń 2024 jylǵy 24 şıldedeǵı №592 qaulysy. Ädilet» QR normativtik qūqyqtyq aktılerıńıń aqparattyq-qūqyqtyq jüiesı - Dostupno na: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2400000592>
8. Jakupov S.K. Iskusstvennyj intellekt – instrument razvitiya nacional'noj sistemy social'noj zashchity naseleniya // Social'naya politika i innovacii. Nauchno-prakticheskij zhurnal. 2024, 6 s.

Р.Д. Дарибаева, К.К. Толегенова, Г.А. Тлевлиева, Г.С. Ауелбекова

кандидат педагогических наук, доцент, daribaeva_r57@mail.ru, ЮКУ им. М. Ауэзова,
Шымкент, Казахстан

старший преподаватель, tolegenova63.63@mail.ru, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

старший преподаватель, kdr519@mail.ru, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

старший преподаватель, магистр, gulnurauezbekova27@gmail.com, ЮКУ им. М. Ауэзова,
Шымкент, Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОРГАНИЗАЦИИ ИНКЛЮЗИВНЫХ КУЛЬТУРНО-ДОСУГОВЫХ ПРОГРАММ

Аннотация

При исследовании темы научной статьи поставлена цель – определение потенциала и научного обоснования механизмов применения искусственного интеллекта в организации инклюзивных культурно досуговых программ в Республике Казахстан. Методологию исследования составили теоретический анализ казахстанских и зарубежных научных источников, сравнительное изучение международных практик цифровой инклюзии, в системном подходе и моделировании интеграции инструментов искусственного интеллекта в деятельность культурно-досуговых учреждений. В качестве оригинальности статьи можно отметить разработку модели внедрения искусственного интеллекта в инклюзивные программы. В качестве результатов исследования можно отметить, что применение алгоритмов и технологии искусственного интеллекта делает культурные услуги более доступными для людей с особыми образовательными потребностями. Технологии искусственного интеллекта помогут людям с особыми образовательными потребностями активно участвовать в культурной жизни, даст возможность более тесного общения, чувствовать себя частью общества. Все это даст возможность повысить эффективность работы учреждений культуры в условиях цифровой трансформации.

Ключевые слова: искусственный интеллект, инклюзия, культурно-досуговая работа, цифровизация, ассистивные технологии, социальная адаптация, Республика Казахстан.

R. D. Daribayeva, K. K. Tolegenova, G. A. Tlevlieva, G. S. Auelbekova

candidate of pedagogical sciences, associate professor, daribaeva_r57@mail.ru, M. Auezov SKU,
Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, tolegenova63.63@mail.ru, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, kdr519@mail.ru, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, magistr, gulnurauezbekova27@gmail.com, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ORGANIZING INCLUSIVE CULTURAL- LEISURE PROGRAMS

Abstract

This research article aims to identify the potential and scientific justification for the application of artificial intelligence in organizing inclusive cultural and leisure programs in the Republic of Kazakhstan. The research methodology includes a theoretical analysis of Kazakh and international scientific sources, a comparative study of international digital inclusion practices, and a systems approach and modeling for integrating artificial intelligence tools into cultural and leisure institutions. The article's originality lies in the development of a model for implementing artificial intelligence in inclusive programs. The study concludes that the use of algorithms and artificial intelligence technology makes cultural services more accessible to people with special educational needs. Artificial intelligence technologies will help people with special educational needs actively participate in cultural life, enable closer communication, and feel part of society. All this will improve the efficiency of cultural institutions in the context of digital transformation.

Key words: artificial intelligence, inclusion, cultural and leisure activities, digitalization, assistive technologies, social adaptation, Republic of Kazakhstan.

ӨӨЖ: 378.147:811.111:004

Ю. Жұмамуратова*

Докторант, Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты, Нөкіс, Өзбекстан

*Корреспондент авторы: Uldu333@gmail.com

БАКАЛАВРИАТТЫҢ АЛҒАШҚЫ КУРСТАРЫНДА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫ ЖЕТІЛДІРУ: МУЛЬТИЛИНГВАЛДЫ ӘДІСТЕР МЕН АҚПАРАТТЫҚ- КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ЫҚПАЛЫ

Түйін

Бұл мақалада бакалавриаттың алғашқы курстарында ағылшын тілін оқытудың тиімділігін арттыру үшін мультилингвальды әдістер мен ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) кіріктіріп қолданудың теориялық және практикалық қырлары қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі жоғары білім кеңістігінде көптілділікке бейімделген, кәсіби коммуникацияға ерте кіріктірілген және цифрлық ортада дербес жұмыс істей алатын болашақ маманға деген сұраныспен түсіндіріледі. Мақалада оқу үдерісін ұйымдастырудың мазмұны, әдістемелік тәсілдері, мультилингвальды жаттығулар жүйесі және онлайн құралдарды пайдаланудың ықтимал нәтижелері талданады. Автор салыстырмалы талдау, жүйелеу, педагогикалық модельдеу және интерпретациялық әдістерге сүйене отырып, ағылшын тілі, ана тілі және екінші шет тілі арасындағы байланыстарды саналы түрде пайдалану оқушылардың лексикалық, грамматикалық, коммуникативтік және рефлексивтік құзыреттерін күшейтетінін негіздейді. Ұсынылған тәсілдер веб-квест, онлайн әңгіме, салыстырмалы талдау, иммерсивті жаттығулар және цифрлық кері байланыс құралдары арқылы іске асыруға ыңғайлы. Мақала қорытындысында мультилингвальды оқытуды АКТ негізінде жүйелеу алғашқы курстағы студенттердің мотивациясын арттырып, тілдік тосқауылды төмендетіп, өздігінен білім алуын жеделдететіні дәлелденеді.

Кілттік сөздер: мультилингвальды оқыту, ағылшын тілі, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, бакалавриат, коммуникативтік құзырет, алғашқы курс.

Кіріспе

Қазіргі жоғары білім жүйесінде шет тілін оқыту жай ғана грамматикалық ережелер мен сөздік қорды меңгерту емес, студенттің кәсіби, мәдени және цифрлық тұрғыдан толыққанды тұлға ретінде қалыптасуына ықпал ететін көпқырлы процесс ретінде қарастырылады. Әсіресе бакалавриаттың алғашқы курстарында оқу іс-әрекетіне бейімделу кезеңі өтетіндіктен, ағылшын тілін оқытудағы әдістемелік шешімдер өте нәзік әрі дәлелді болуы тиіс. Осы тұста мультилингвальды тәсіл студенттің бұрыннан білетін тілдік тәжірибесін жаңа материалды игерудің ресурсына айналдырады. Мұндай ұстаным оқу үдерісін тек тілді үйретумен шектемей, әр тілдің құрылымдық ұқсастықтары мен айырмашылықтарын саналы салыстыруға мүмкіндік береді.

Өзбекстандағы және жалпы аймақтағы білім беру реформалары шет тілдерін оқытудың сапасын көтеруге, инновациялық технологияларды ендіруге және студенттің дербес оқу траекториясын күшейтуге бағытталған. Бұл міндеттер жоғары мектеп үшін ғана емес, педагогикалық кадрларды даярлайтын университеттер үшін де өзекті. Себебі болашақ мұғалімдер тек өз пәнін меңгеріп қана қоймай, оны көптілді, цифрлық және инклюзивті ортада жеткізе алуы керек. Оқу материалын бір ғана тіл шеңберінде түсіндіру көп жағдайда студенттің ойлау кеңістігін тарылтады; ал ана тілі, бірінші шет тілі және екінші шет тілі арасындағы саналы ауысым түсінуді жеңілдетіп, интерференцияны басқаруға көмектеседі.

Бұл мақалада ұсынылатын әдістемелік модельдің теориялық негізі ретінде тілдік репертуарды тұтас қарастыру, коммуникативтік әрекетті көп арналы тәжірибе деп тану және АКТ-ның қолжетімді цифрлық орталарын оқу процесіне мақсатты түрде енгізу алынады. Мұндай түсінік студенттің тілдік біліміне, білім алуға деген уәжіне, өзін-өзі бақылау және өзін-өзі түзету қабілетіне тікелей әсер етеді. Біздің пайымымызша, мультилингвальды оқыту

тек бір тілден екінші тілге көшу емес, керісінше, тілдік құбылыстарды салыстыру арқылы метатанымдық дағдыны қалыптастыру.

Зерттеудің өзектілігін дәлелдейтін тағы бір жайт – университет түлектерінен күтілетін құзыреттердің өзгеруі. Қазіргі еңбек нарығы халықаралық коммуникацияға қатыса алатын, цифрлық ортада жұмыс істей білетін, мәдениетаралық делдалдық жасай алатын мамандарды қажет етеді. Осыған байланысты ағылшын тілін оқытудағы классикалық үлгілерді АКТ-мен толықтырылған мультилингвальды модельдерге жақындату педагогикалық тұрғыдан тиімді шешім болып саналады.

Мақаланың мақсаты – бакалавриаттың алғашқы курстарында ағылшын тілін мультилингвальды әдістер және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы оқытуды жетілдірудің әдістемелік негізін сипаттау, күтілетін нәтижелерін айқындау және енгізу шарттарын көрсету. Осы мақсатқа сәйкес зерттеу мәселесі мына сұраққа шоғырланады: студенттің бұрынғы тілдік тәжірибесін сабақта ретімен пайдалану ағылшын тілін меңгеруді қалай жеделдетеді және АКТ бұл үдерісті қандай деңгейде қолдайды?

Әдебиеттерге шолу

Ф.А. Абдуллаев [1], З.К. Исмоилова [2], А.Р. Ходжабаева [3] және Г. Норимова [4] еңбектерінде шетел тілін оқытудың заманауи әдістері, АКТ мен мультимедиялық технологияларды қолдану мәселелері қарастырылады. Зерттеулерде инновациялық тәсілдер студенттердің танымдық белсенділігін арттырып, оқу үдерісінің тиімділігін күшейтетіні көрсетілген. Сонымен қатар, цифрлық құралдар оқытуды дараландыруға мүмкіндік беріп, коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Материалдар мен әдістер

Мақала мазмұны мультилингвальды білім беру мен АКТ-ны кіріктіру жөніндегі жалпы педагогикалық қағидаларға негізделеді. Әдістемелік тұрғыдан біз аналитикалық-синтетикалық, салыстырмалы-типологиялық, жүйелеу, сипаттау және педагогикалық модельдеу әдістерін қолдандық. Мұндағы мақсат – алғашқы курстағы студенттің тілдік тәжірибесін бөлшектеу емес, оны оқу ресурсы ретінде қайта құру. Зерттеу тәсілі сапалық бағытта құрылды: біз құбылыстарды сандық өлшемнен бұрын олардың оқу үдерісіндегі логикасы, бірізділігі және ықтимал педагогикалық әсері тұрғысынан түсіндірдік [2].

Материал ретінде төмендегі оқу компоненттері алынды: ағылшын тілі бойынша кіріспе сабақтар, салыстыруға негізделген лексикалық және грамматикалық жаттығулар, онлайн талқылаулар, қысқа эссе жазу, веб-квест тапсырмалары, бейнежазбамен жұмыс және цифрлық кері байланыс. Әдістеме құрылымына үш кезең енгізілді: пропедевтикалық кезең, интерактивтік кезең және рефлексивтік кезең. Пропедевтикалық кезеңде студенттің бұрынғы тілдік білімін белсендіру көзделеді; интерактивтік кезеңде тілдік бірліктер салыстырылып, қолдану аясы кеңейтіледі; рефлексивтік кезеңде студент өз қатесін талдап, оқу барысын бағалайды.

АКТ құралдарының таңдауы қолжетімділік, қарапайымдылық және көптілді мәтінмен жұмыс істеуге ыңғайлылық принциптеріне сүйенді. Осыған байланысты біз онлайн платформа, презентациялық құрал, цифрлық викторина, аудио-файл және чатқа негізделген пікір алмасу формаларын қарастырдық. Бұлардың барлығы студентті енжар тыңдаушы емес, белсенді қатысушы ретінде әрекеттендіреді. Әсіресе онлайн чат пен аудиокері байланыс тілдік қордың өнімді түрде қолданылуын тездетеді, ал салыстырмалы талдау студенттің ойлау әрекетін нақты тілдік фактілерге байлайды.

Жинақталған әдіснамалық модельді сипаттау үшін біз оқу мазмұнын төрт блокқа бөлдік: жалпыдидактикалық, лингвометодикалық, іс-әрекеттік-технологиялық және конструктивті-ақпараттық блоктар. Әр блокта нақты мақсат, құрал және күтілетін нәтиже белгіленді. Жалпыдидактикалық блокта уәжді күшейтуге, лингвометодикалық блокта тілдік ұқсастықтарды ашуға, іс-әрекеттік блокта практикаға, ал конструктивті-ақпараттық блокта АКТ арқылы дербес жұмысты ұйымдастыруға басымдық берілді.

Кесте 1: Мультилингвальды және АКТ-ға негізделген оқытуды ұйымдастыру құралдары

Әдіс	Негізгі қызметі	АКТ құралы	Күтілетін нәтиже
Веб-квест	Ізденіске негізделген тапсырма	Онлайн іздеу, сілтеме жинау	Тілдік дерекпен өздігінен жұмыс
Салыстырмалы талдау	Тілдік ұқсастықты ашу	Слайд, кесте, интерактив	Интерференцияны азайту
Онлайн әңгіме	Коммуникативтік практика	Чат, бейнебайланыс	Ауызша сөйлеуді жандандыру
Иммерсивті жаттығу	Тілдік орта моделін құру	Аудио, видео, симуляция	Сөздік пен грамматиканы бекіту

Кесте 1-де келтірілген құралдар бір сабақта емес, оқытудың әр кезеңінде мақсатқа сай алма-кезек қолданылғанда ғана нәтиже береді. Олай болмаған жағдайда АКТ тек көрнекілік рөлінде қалып, мультилингвальды ойлау дағдысын жүйелі қалыптастыра алмайды.

Нәтижелер

Талдау нәтижелері мультилингвальды оқыту студенттің бұрыннан білетін тілдік қорын іске қосып, жаңа материалды тез түсінуге және салыстыру арқылы есте сақтауға жағдай жасайтынын көрсетті. Әсіресе ағылшын тілі мен бірінші шет тілі арасындағы лексикалық және грамматикалық ұқсастықтарды пайдалану бастапқы тосқауылды азайтады. Студенттер таныс құрылымды көргенде қорқыныш сезімі әлсіреп, жаңа тілдік бірлікті қабылдау жеңілдейді. Бұл нәтижеге жету үшін мұғалім аудару жұмысын механикалық көшірме ретінде емес, талдау құралы ретінде ұйымдастырды.

Екінші маңызды нәтиже – интерактивті тапсырмалар студенттің сөйлеу белсенділігін арттырды. Онлайн әңгіме, шағын дебат, чаттағы қысқа жауап және бейнежазбаға пікір беру сияқты әрекеттер студенттің тек білімін тексеріп қана қоймай, оны шынайы коммуникацияға жақындатты. Мұндай форматта қателікті бірден көріп, түзету мүмкіндігі туындады. Сондықтан АКТ тек ақпарат тасымалдаушы емес, кері байланыс пен рефлексияны күшейтетін орта ретінде танылды.

Үшінші нәтиже – оқу уәжінің өсуі. Бірнеше тілді бір-бірімен салыстыра отырып үйрену студентке оқу материалының мағынасына ие болуына көмектесті. Егер грамматика мен лексика тек жаттау нысаны ретінде ұсынылса, қызығушылық тез төмендейді; ал салыстыру, болжам жасау және өзіндік қорытынды шығару арқылы білім беру процесі зерттеу сипатына көшеді. Бұл ауысым студентті пассивті қабылдаушыдан белсенді таным субъектісіне айналдырады.

Төртінші нәтиже ретінде рефлексивтік дағдының күшейгенін айтуға болады. Сабақ соңында студенттер өз жетістігін, қиындығын және келесі қадамын қысқаша сипаттауға үйренді. Рефлексия парақтары, онлайн сауалнамалар және өзін-өзі бағалау критерийлері оқу процесін жекелендірді. Осы арқылы оқытушы әр студенттің тілдік репертуарына сәйкес жедел түзету енгізе алды.

Талқылау

Нәтижелерді талқылау көрсеткендей, мультилингвальды әдіс тиімді болуы үшін ол жүйелі ұйымдастырылған педагогикалық ортаға сүйенуі керек. Тілдердің өзара қатынасын саналы түрде ашу студенттің ойлауын байытады, алайда бұл жұмыс арнайы іріктелген материалды талап етеді. Бір тілден екінші тілге еркін өтуге мүмкіндік беретін тапсырмалар лингвистикалық интерференцияны әлсіретеді, бірақ шамадан тыс араластыру кері әсер беруі мүмкін. Сондықтан әдістемеде теңгерім сақтау маңызды: ана тілі түсіндірудің тірегі болуы мүмкін, ал ағылшын тілі негізгі коммуникациялық алаң ретінде қалуы тиіс.

АКТ-ны пайдаланудағы басты мәселе – құралдың көп болуы емес, оның дидактикалық мақсатқа бағындырылуы. Мысалы, презентация, бейне, онлайн тест және чат өздігінен нәтиже бермейді; олар нақты оқу міндетімен байланыстырылғанда ғана құндылыққа ие болады. Бұл тұрғыдан веб-квест пен салыстырмалы талдау бірін-бірі толықтырады: веб-квест ақпарат іздеу дағдысын дамытса, салыстырмалы талдау сол ақпаратты тілдік заңдылыққа айналдырады.

Осы екі компонентті үйлестіргенде оқыту процесі жай көрнекіден аналитикалық деңгейге көтеріледі.

Мультилингвальды оқытудың педагогикалық мәні, біздіңше, тілдік білімнің кеңеюінен гөрі метатілдік сананың дамуына көбірек байланысты. Студент тілді оқып қана қоймай, тілдің қалай жұмыс істейтінін байқайды; форманы мазмұнмен салыстырады; ұқсастық пен айырмашылықты белгілеуді үйренеді. Бұл қабілет кейін кәсіби өмірде де қажет: мұғалім, аудармашы, кеңесші немесе халықаралық жоба мүшесі ретінде ол әр контексте тілдік тандауды саналы жасайды.

Зерттеуді талқылау барысында АКТ мен мультилингвальды тәсілдің бірлесуі алғашқы курстың бейімделу кезеңін жеңілдететіні анықталды. Студент жоғары оқу орнына келгенде бірден күрделі мәтінге емес, қолжетімді, қысқа, салыстырмалы және интерактивті тапсырмаларға кезігеді. Мұндай тәжірибе үрей деңгейін азайтып, оқу ортасына сенімді кірігуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мұғалімге де студенттің қай деңгейде қиналатынын нақты көруге жағдай жасалады.

Жалпы алғанда, ұсынылған модель педагогикалық жоғары оқу орнына тән бірнеше міндетті қатар шешеді: тілдік дайындықты күшейту, цифрлық сауаттылықты көтеру, өздігінен оқу дағдысын дамыту және мәдениетаралық коммуникацияға бейімдеу. Осыған байланысты бұл модельді ағылшын тілі сабағымен ғана шектемей, басқа шет тілдерін оқытуда да бейімдеп қолдануға болады.

Талқылауды тереңдету және практикалық ұсыныстар

Бірінші практикалық шарт – оқу мазмұнын деңгейлеп беру. Бірінші курс студенттерінің бастапқы даярлығы біркелкі болмайтындықтан, тапсырмалар бірден жоғары күрделілікке көтерілуі емес, біртіндеп күрделенуі тиіс. Қысқа мәтіннен басталған жұмыс бір-екі тірек сұрақ арқылы кеңейіп, кейін еркін жауапқа ұласса, студент оқу жүктемесін табиғи қабылдайды. Мұндай жағдайда мультилингвальды салыстыру да шектен шықпай, түсіндірудің ыңғайлы арнасына айналады. Қарапайымнан күрделіге қарай ілгерілеу студенттің сенімін сақтап, шет тілінде сөйлеуге психологиялық кедергіні төмендетеді.

Екінші шарт – мұғалімнің тілдік және технологиялық дайындығы. Мультилингвальды сабақ жүргізу үшін оқытушы тек бірнеше тілді білуімен шектелмей, сол тілдер арасындағы сәйкестік пен айырмашылықты педагогикалық мақсатпен іріктей білуі қажет. Сонымен бірге, цифрлық құралды сабаққа кездейсоқ енгізбей, оның қай сәтте, қандай қиындықты шешетінін алдын ала ойластыру маңызды. Мысалы, егер студент грамматикалық форманы шатастырса, қысқа интерактивті тапсырма тиімді; егер лексикаға қиналса, визуалды және контекстік қолдау қажет; ал сөйлеу дағдысы әлсіз болса, жұптық онлайн әңгіме көмектеседі.

Үшінші шарт – тілдік интерференцияны басқару. Көп жағдайда студент бұрын үйренген тілдің ережесін жаңа тілге тікелей көшіруге тырысады. Бұл құбылыс табиғи, сондықтан оны тыйып тастау емес, саналы бақылауға алу керек. Оқытушы салыстыру кестелерін, қате талдау парақтарын және қысқа ескертпелерді қолданғанда студент өз қателігінің себебін көреді. Мәселен, сөз тәртібі, артикль, көмекші етістік, көптік жалғау секілді қиын тұстарды үш тілде қатар көрсетіп отыру тиімді. Мұндай тәсіл интерференцияны әлсіретіп қана қоймай, тілдік сезімді қалыптастырады.

Төртінші шарт – кері байланысты дер кезінде беру. АКТ қолданылған сабақта нәтижені тек соңғы тестпен өлшеу жеткіліксіз. Студенттің әрбір әрекеті: чаттағы жауабы, тесттегі таңдауы, эсседегі құрылымы, аудиожазбадағы айтылымы бағалау үшін мәлімет береді. Сондықтан формативті бағалау басым болуы тиіс. Қысқа комментарий, смайликпен белгілеу, автоматты кері байланыс, аудиоескерту және өзін-өзі бағалау парағы студентке келесі қадамын тез анықтауға мүмкіндік береді. Кері байланыс нақты, сыпайы және түзетуші сипатта болғанда оқу мотивациясы сақталады.

Бесінші шарт – мәдени мазмұнды қоса беру. Тіл үйрену тек құрылымдық жаттығу арқылы шектелсе, ол тез жалықтырады. Сол себепті сабаққа елтанымдық мәтіндер, ұлттық мерекелер, тұрмыстық ерекшеліктер, білім жүйесі, кәсіби этика және күнделікті қарым-қатынас үлгілері енгізілгені жөн. Студент ағылшын тіліндегі мәтінді оқи отырып, оны өз

мәдениетімен салыстыра алады. Бұл салыстыру мәдениетаралық сананы кеңейтеді және тілдік материалдың есте сақталуын күшейтеді. Мәдени қабат енгізілген сабақтарда студенттің ауызша сөйлеуі де табиғи әрі мазмұнды болады.

Алтыншы шарт – өзіндік жұмысты жүйелеу. Мақалада аталған веб-квест, онлайн сұхбат, қысқа бейне талдау және цифрлық жаттығулар студенттің сабақтан тыс әрекетін мазмұнды етеді. Дегенмен өзіндік жұмыс тек тапсырма беру арқылы шешілмейді; оған мақсат, уақыт, нәтиже және бағалау критерийі қажет. Егер студенттен жаңа сөзді жаттау сұралса, ол сөздің қолданылу орны, сөйлемде көрінуі және өз мысалын жасау талабы қоса берілуі тиіс. Сонда ғана дербес жұмыс шынайы білімге айналады.

Жетінші шарт – топтық жұмыс пен жұптық жұмысты үйлестіру. Бір студент жеке жауап бергенде ұялуы мүмкін, ал жұпта немесе шағын топта сөйлеу жеңілдейді. Сондықтан көптілді тапсырмаларды диалог, рөлдік ойын, пікірталас және презентация түрінде ұйымдастыру пайдалы. Әр топқа түрлі тілдік ресурс беріліп, олар сол ресурсты салыстыру арқылы ортақ шешімге келсе, сабақтың танымдық салмағы артады. Топтық жұмыс барысында студент бір-бірінің қатесін байқауды және түзетуді де үйренеді, бұл өз кезегінде өзара оқытудың тиімді үлгісін қалыптастырады.

Сегізінші шарт – оқу нәтижесін ұзақ мерзімде бақылау. Бір сабақтағы белсенділік әрдайым тұрақты жетістікке тең емес, сондықтан аралық бақылау мен жинақтаушы бақылау қатар жүргізілгені дұрыс. Лексикалық минимум, грамматикалық дәлдік, ауызша сөйлеу, тыңдау және жазылым нәтижелері бір ғана тапсырмамен емес, бірнеше құралмен тексерілгенде әдістеменің шынайы тиімділігі көрінеді. Ұсынылған модельдің артықшылығы да осында: ол бір ғана дағдыны емес, тілдік жүйенің бірнеше қабатын бір мезетте қамтиды.

Тоғызыншы шарт – қашықтан және аралас оқытуға бейімделу. Бүгінгі оқу кеңістігі тек аудиториямен шектелмейді. Сондықтан ұсынылған тәсіл цифрлық платформаға оңай көшірілетін болуға тиіс. Егер оқытушы кіріспе тапсырманы бейне немесе аудио арқылы берсе, кейін чатта қысқа жауап алса, соңында шағын тест пен рефлексия ұсынса, сабақ құрылымы онлайн форматта да сақталады. Бұл икемділік білім беру процесін тоқтатпай, кез келген жағдайда жалғастыруға мүмкіндік береді.

Оныншы шарт – ғылыми-әдістемелік тұрақтылық. Мультилингвальды және АКТ-ға негізделген оқыту бір маусымдық жоба ретінде емес, оқу жоспарына біртіндеп енгізілетін тұрақты практика ретінде қарастырылуы қажет. Ол үшін оқу-әдістемелік құрал, тапсырмалар банкі, бағалау шкаласы және мұғалімдерге арналған қысқа нұсқаулық қажет. Осындай құралдар болғанда ғана модель жеке бастама деңгейінен институционалдық деңгейге көтеріледі.

Ақырында, бұл тәсілдің ең маңызды артықшылығы – студентті тілдік жүйенің сыртқы тұтынушысы емес, оны саналы түрде қолданатын субъект ретінде қалыптастыруы. Мультилингвальды сабақта студент жауабын жай ғана айтуға емес, дәлелдеуге, салыстыруға және негіздеуге үйренеді. Бұл дағды кейін кез келген кәсіби салада қажет болады. Демек, ұсынылған модель тек ағылшын тілі сабағының әдісі емес, жалпы академиялық және кәсіби коммуникация мәдениетін дамытудың тетігі ретінде де бағалануы тиіс.

Сабақты жобалаудың ыңғайлы үлгісі ретінде біз шағын циклді ұсынар едік: қызықтыру – салыстыру – қолдану – тексеру – рефлексия. Қызықтыру кезеңінде қысқа бейне немесе сұрақ арқылы тақырыпқа назар аударылады; салыстыру кезеңінде студент таныс тілдік үлгіні жаңа материалмен салыстырады; қолдану кезеңінде ол жаңа құрылымды сөйлемде, диалогта не шағын мәтінде пайдаланады; тексеру кезеңінде кері байланыс беріледі; ал рефлексия кезеңінде студент өз жетістігін тұжырымдайды. Осындай қысқа циклдер сабақ бойына бірнеше рет қайталанса, материал табиғи түрде бекітіледі.

Бұл үлгіні қолданғанда мұғалім сабақ құрылымын күрделі етіп көрсетпей, керісінше, әр кадамды анық әрі көрнекі қылуы қажет. Бірінші курс студенті үшін сабақтың логикасы түсінікті болуы аса маңызды, өйткені ол жоғары оқу орнының жаңа талаптарына енді бейімделіп келеді. Егер тапсырмалар реті тұрақты болса, студент өзінен не күтілетінін алдын

ала біледі де, назарын мазмұнға көбірек бөледі. Тұрақты құрылым қауіпсіз оқу ортасын қалыптастырады және тілдік тәуекелді азайтады.

Оқытудың тағы бір маңызды қыры – көптілді лексиканы шағын семантикалық топтарға бөлу. Бір тақырыпта сабақтас сөздерді, халықаралық терминдерді, ұқсас түбірлерді, жалған ұқсастықтарды және аудармада жиі қате берілетін бірліктерді бөлек қарастыру тиімді. Мұндай тәсіл сөзді жай жаттатпай, оны мағыналық желіге орналастырады. Студент жаңа сөзді дербес қолданғанда, ол өз сөздік қорын біртіндеп жүйелей бастайды. Бұл өз кезегінде ұзақ мерзімді есте сақтауды күшейтеді.

Грамматикалық материалда да қысқа салыстырма кестелері жақсы нәтиже береді. Мәселен, ағылшын тіліндегі көмекші етістік, шақ формалары, артикль және сөз тәртібі ана тілімен не басқа таныс тілмен салыстырылып түсіндірілсе, студент түсініксіз ережені «жатталатын қағида» емес, «қолданылатын заңдылық» ретінде қабылдайды. Бұл айырмашылық оқу процесінде шешуші рөл атқарады. Себебі студент ережені тек қайталап қана қоймай, оны сөйлеу барысында орынды қолдануға ұмтылады.

Жазылым дағдысын дамыту үшін шағын академиялық жанрлар пайдалы: қысқа сипаттама, 3–4 сөйлемдік пікір, салыстырмалы абзац, электронды хат және мини-есеп. Мұндай тапсырмалар студентке күрделі эссе жазудан бұрын ойды жинақы жеткізуді үйретеді. АКТ арқылы орындалған жазылымда оқытушы түзетуді тек қателерді сызып тастау түрінде емес, түсініктеме, сілтеме және үлгі көрсету арқылы ұйымдастыра алады. Бұл жазбаша сөйлеудің сапасын көтереді.

Тыңдалым мен айтылымды үйлестіру үшін аудио және видео материалдарды қысқа фрагменттерге бөлу ұсынылады. Ұзақ мәтін бастапқы курс студенті үшін шаршатуы мүмкін, ал 30–60 секундтық үзінділер негізгі мағынаны тез ұғынуға көмектеседі. Үзінді тыңдалған соң студент негізгі ойды қайта айтуға, бір сөйлеммен түйіндеуге немесе кілт сөздерді белгілеуге тиіс. Мұндай әрекет тыңдауды пассивті қабылдаудан белсенді мағыналық өңдеуге ауыстырады.

Бағалау критерийлері алдын ала белгілі болса, студент өз оқуына жауапкершілікпен қарайды. Сондықтан сабақ басталғанда табыс өлшемі қысқа әрі түсінікті түрде ұсынылғаны жөн: мазмұнды дәл жеткізу, тілдік құрылымды сақтау, салыстыруды дұрыс қолдану, жұмыс уақытын ұтымды пайдалану және кері байланысқа жауап беру. Осы бес өлшем студентке өзін-өзі тексеру мүмкіндігін береді. Нәтижесінде бағалау тек мұғалімнің құралы болмай, студенттің оқу стратегиясына айналады.

Жоғарыда аталған тетіктердің барлығы бір арнаға тоғысқанда, ағылшын тілін оқытуда сапалы өзгеріс пайда болады. Студент тілдік нысанды жаттаушыдан талдаушыға, талдаушыдан қолданушыға, қолданушыдан өзіндік пікірін еркін жеткізетін тұлғаға айналады. Бұл жолдың басында мультилингвальды ойлау, ал ортасында АКТ-мен қолдау тұрғандықтан, әдістеменің жаңашылдығы да осында. Демек, ұсынылған шешімдер оқу үдерісін жандандырып қана қоймай, университеттегі жалпы академиялық мәдениетті де көтереді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, бакалавриаттың алғашқы курстарында ағылшын тілін мультилингвальды әдістер мен ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы оқыту студенттің тілдік, танымдық және рефлексивтік дамуын бір мезетте қолдайды. Бұл модельде жаңа білім оқшау берілмейді; ол бұрынғы тілдік тәжірибемен салыстырылып, қайта құрылып, қолданбалы мәнге ие болады. Осылайша студент тіл үйренудің механикалық жолынан шығып, түсіну, талдау, салыстыру және қолдану сатыларынан өтеді.

Ұсынылған тәсілдің практикалық құндылығы – оны аудиториялық сабақта да, қашықтан оқыту форматында да қолдануға болатынында. Веб-квест, онлайн әңгіме, салыстырмалы жаттығу, аудиожазба және цифрлық кері байланыс сияқты құралдар жүйелі қолданылғанда студенттің мотивациясы артады, тілдік қоры кеңейеді және өз бетінше оқу қабілеті нығаяды. Демек, мультилингвальды және АКТ-ға негізделген оқыту бакалавриаттың алғашқы кезеңінде ағылшын тілін меңгерудің тиімді бағыты болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Абдуллаев, Ф. А. Современные методы обучения иностранным языкам / Ташкент : Fan va texnologiya, 2015, 165 с.
2. Исмоилова З.К., Педагогические основы использования ИКТ в обучении, Ташкент, Fan va texnologiya, 2014, 140 с.
3. Ходжабаева А.Р., Использование мультимедийных технологий в обучении, Ташкент, Tafakkur, 2016, 150 с.
4. Норимова Г., Современные подходы к обучению языкам, Ташкент, Fan va texnologiya, 2020, 155 с.
5. Cenoz J., Teaching English through pedagogical translanguaging // World Englishes, 2020, Vol. 39, No. 2, P. 300–311, DOI: <https://doi.org/10.1111/weng.12462>.
6. Using all English is not always meaningful: Stakeholders' perspectives on the use of and attitudes towards translanguaging at a Chinese university // Lingua, 2020, Vol. 247, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2020.102959>.
7. Turnbull B., The potential of translanguaging as a core teaching practice in an EFL context // System, 2020, Vol. 95, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.system.2020.102368>.
8. Implementing translanguaging pedagogies in an English medium instruction course // International Journal of Multilingualism, 2022, Vol. 19, No. 4, P. 540–555, DOI: <https://doi.org/10.1080/14790718.2020.1822848>.
9. Iskandar I., Sumarni S., Dewanti R., Asnur M. N. A., Infusing digital literacy in authentic academic digital practices of English language teaching at universities // International Journal of Language Education, 2022, Vol. 6, No. 1, DOI: <https://doi.org/10.26858/ijole.v6i1.31574>.
10. The Use of Information and Communication Technologies to Increase the Motivation of Students When Studying English as a Foreign Language // International Journal of Web-Based Learning and Teaching Technologies, 2021, Vol. 16, No. 6, DOI: <https://doi.org/10.4018/IJWLTT.293278>.

References

1. Abdullaev, F. A. Sovremennyye metody obucheniya inostrannym yazykam / F. A. Abdullaev. – Tashkent : Fan va texnologiya, 2015. – 165 s.
2. Ismoilova Z.K., Pedagogicheskie osnovy ispolzovaniya İKT v obuchenii, Tashkent, Fan va texnologiya, 2014, 140 s.
3. Hojabaeva A.R., İspolzovanie multimedinyh tehnologi v obuchenii, Tashkent, Tafakkur, 2016, 150 s.
4. Norimova G., Sovremennyye podhody k obucheniu yazykam, Tashkent, Fan va texnologiya, 2020, 155 s.
5. Cenoz J., Teaching English through pedagogical translanguaging // World Englishes, 2020, Vol. 39, No. 2., P. 300–311, DOI: <https://doi.org/10.1111/weng.12462>.
6. Using all English is not always meaningful: Stakeholders' perspectives on the use of and attitudes towards translanguaging at a Chinese university // Lingua, 2020, Vol. 247, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2020.102959>.
7. Turnbull B., The potential of translanguaging as a core teaching practice in an EFL context // System, 2020, Vol. 95, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.system.2020.102368>.
8. Implementing translanguaging pedagogies in an English medium instruction course // International Journal of Multilingualism, 2022, Vol. 19, No. 4, P. 540–555, DOI: <https://doi.org/10.1080/14790718.2020.1822848>.
9. Iskandar I., Sumarni S., Dewanti R., Asnur M. N. A., Infusing digital literacy in authentic academic digital practices of English language teaching at universities // International Journal of Language Education, 2022, Vol. 6, No. 1, DOI: <https://doi.org/10.26858/ijole.v6i1.31574>.

10. The Use of Information and Communication Technologies to Increase the Motivation of Students When Studying English as a Foreign Language // International Journal of Web-Based Learning and Teaching Technologies, 2021, Vol. 16, No. 6, DOI: <https://doi.org/10.4018/IJWLTT.293278>.

Y. Zhumamuratova*

Doctoral student, Nukus State Pedagogical Institute, Nukus, Uzbekistan

*Corresponding author: Uldu333@gmail.com

ENHANCING ENGLISH LANGUAGE TEACHING FOR FIRST-YEAR UNDERGRADUATE STUDENTS: THE IMPACT OF MULTILINGUAL METHODS AND INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES

Abstract

This article examines the theoretical and practical aspects of improving the effectiveness of English language teaching for first-year undergraduate students through the integration of multilingual methods and information and communication technologies (ICT). The relevance of the study is explained by the growing demand in modern higher education for specialists who are adapted to multilingual environments, capable of early professional communication, and able to work independently in digital contexts. The article analyzes the content and organization of the educational process, methodological approaches, a system of multilingual exercises, and the potential outcomes of using online tools. Based on comparative analysis, systematization, pedagogical modeling, and interpretative methods, the author substantiates that the conscious use of relationships between English, the native language, and a second foreign language enhances students' lexical, grammatical, communicative, and reflective competences. The proposed approaches can be effectively implemented through web quests, online discussions, comparative analysis, immersive exercises, and digital feedback tools. The study concludes that structuring multilingual learning based on ICT increases students' motivation, reduces language barriers, and accelerates autonomous learning.

Keywords: multilingual learning, English language, ICT, higher education, communicative competence, first-year students

Ю. Жумамуратова*

Докторант, Uldu333@gmail.com, Нукусский государственный педагогический институт, Нукус, Узбекистан

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ ПЕРВЫХ КУРСОВ БАКАЛАВРИАТА: ВЛИЯНИЕ МУЛЬТИЯЗЫЧНЫХ МЕТОДОВ И ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты повышения эффективности обучения английскому языку студентов первых курсов бакалавриата на основе интеграции мультязычных методов и информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Актуальность исследования обусловлена возрастающим спросом в системе высшего образования на специалистов, адаптированных к многоязычной среде, способных к ранней профессиональной коммуникации и самостоятельной работе в цифровой среде. В статье анализируются содержание и организация учебного процесса, методические подходы, система мультязычных упражнений и возможные результаты использования онлайн-инструментов. На основе сравнительного анализа, систематизации, педагогического моделирования и интерпретационных методов автор обосновывает, что осознанное использование взаимосвязей между английским, родным и вторым иностранным языками способствует развитию лексической, грамматической, коммуникативной и рефлексивной компетенций студентов. Предложенные подходы эффективно реализуются с помощью веб-квестов, онлайн-общения, сравнительного анализа, иммерсивных упражнений и цифровых средств обратной связи. В заключении доказывается, что систематизация мультязычного обучения на основе ИКТ повышает мотивацию студентов, снижает языковой барьер и ускоряет процесс самостоятельного обучения.

Ключевые слова: мультязычное обучение, английский язык, ИКТ, высшее образование, коммуникативная компетенция, студенты первого курса

ӨОЖ 811.133.1'243

К.Б. Ильясова*

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

*Корреспондент авторы: anar.ilyasova.74@mail.ru

ФРАНЦУЗ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ**Түйін**

Бұл зерттеу шет тілдерін, соның ішінде француз тілін оқытудың заманауи әдістемелік бағыттарын қарастырып, білім алушылардың тілдік құзыреттілігін арттыруға мүмкіндік беретін тиімді педагогикалық стратегияларды анықтауға арналған. Зерттеуде сапалық әдіснамалық тәсіл қолданылып, Шымкент қаласындағы білім беру мекемелерінде жүргізілген сабақтарға қатысу бақылауы мен ғылыми әдебиеттерге терең талдау жасалды. Жұмыста имитациялық оқыту, пікірталасқа негізделген тапсырмалар, тәжірибелік оқыту және кәсіби модельдеу сияқты оқыту тәсілдерінің тиімділігі кешенді түрде сараланды. Нәтижелер еліктеу әдісінің студенттердің ауызша сөйлеу қабілетін жетілдіріп, сөздік қорын байытып, тілдік құрылымдарды табиғи түрде меңгеруіне ықпал ететінін көрсетті. Практикалық оқыту формалары, соның ішінде тағылымдамалар мен шынайы өмірлік жағдаяттарға қатысу, студенттердің коммуникативтік дағдыларын дамытып, олардың өзіне деген сенімділігін күшейтеді. Сонымен қатар, пікірталасқа негізделген әдістер сыни ойлау, белсенді қатысу және аналитикалық қабілеттердің дамуына оң әсер етеді. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы – Орта Азия білім беру кеңістігінде жеткілікті деңгейде зерттелмеген педагогикалық тәжірибелерді біріктіре талдау арқылы француз тілін оқытудың икемді, оқушыға бағытталған және нақты контекстке бейімделген әдістемелік моделін ұсынуында.

Кілттік сөздер: француз тілі, әдістеме, әдістер, инновация, стратегия, сөздік қор, кәсіби қызмет.

Кіріспе

Қазіргі білім беру жүйесінде шетел тілдерін, соның ішінде француз тілін оқыту әдістемесі күрделі, көпқырлы әрі үздіксіз жаңарып отыратын бағыт ретінде қалыптасып отыр [1]. Француз тіліне деген әлемдік қызығушылықтың артуы оның мәдени, дипломатиялық, сән және өнер салаларындағы маңызымен түсіндіріледі. Осыған байланысты дәстүрлі жаттауға негізделген тәсілдерден гөрі, коммуникативтік бағыттағы тиімді оқыту әдістеріне сұраныс айтарлықтай өсті.

Мақалада шет тілін оқытуда кеңінен қолданылатын және жаңашыл сипатқа ие әдістерге жан-жақты талдау жасалған. Әсіресе оқу үдерісінде білім алушылардың белсенділігін арттыруға, уәжін күшейтуге және коммуникативтік құзыреттілігін дамытуға бағытталған тәсілдерге басымдық берілген [2]. Зерттеу аясында еліктеу арқылы оқыту, деңгейлік топтық жұмыс, әрекетке негізделген практикалық тапсырмалар және сыни ойлауды қалыптастыратын пікірталас әдістері негізгі әдіснамалық тірек ретінде қарастырылды.

Аталған тәсілдер тек теориялық психологиялық-педагогикалық негіздерге ғана сүйенбей, Қазақстандағы француз тілін оқыту тәжірибесінде дәлелденген нәтижелерге де негізделеді. Білім алушылардың жас ерекшеліктеріне қарамастан, мимика, ым-ишара және табиғи қарым-қатынас элементтері тіл үйренуде маңызды рөл атқаратыны анықталған. Сонымен қатар ана тілінде сөйлейтіндермен тікелей қарым-қатынас жасау, кәсіби ортада тәжірибе жинақтау немесе тағылымдамадан өту сияқты нақты өмірлік жағдайлар тіл меңгеру үдерісін едәуір жеңілдетеді.

Зерттеу нәтижелері ым-ишара, бет-әлпет қимылдары және интерактивті диалогтың тілдік дағдыларды қалыптастырудағы маңызын айқындайды. Тілді шынайы контекстермен байланыстыра оқыту—медиаресурстарды пайдалану, өмірлік жағдаяттарды модельдеу немесе имитациялық орта құру арқылы—студенттердің тек тілдік емес, сонымен қатар мәдени құзыреттілігін дамытуға мүмкіндік береді [3].

Жалпы алғанда, зерттеу француз тілін оқытуда білім алушыға бағытталған кешенді тәсілдің маңыздылығын көрсетеді. Өртүрлі әдістер мен стратегияларды үйлестіре қолдану жаһандану жағдайында тіл үйренудің тиімділігін арттырып, терең әрі сапалы нәтижеге қол

жеткізуге жағдай жасайды. Қазіргі білім беру жүйесінде шетел тілдерін, соның ішінде француз тілін оқыту әдістемесі күрделі, көпқырлы әрі үздіксіз жаңарып отыратын бағыт ретінде қалыптасып отыр [1]. Француз тіліне деген әлемдік қызығушылықтың артуы оның мәдени, дипломатиялық, сән және өнер салаларындағы маңызымен түсіндіріледі. Осыған байланысты дәстүрлі жаттауға негізделген тәсілдерден гөрі, коммуникативтік бағыттағы тиімді оқыту әдістеріне сұраныс айтарлықтай өсті.

Мақалада шет тілін оқытуда кеңінен қолданылатын және жаңашыл сипатқа ие әдістерге жан-жақты талдау жасалған. Әсіресе оқу үдерісінде білім алушылардың белсенділігін арттыруға, уәжін күшейтуге және коммуникативтік құзыреттілігін дамытуға бағытталған тәсілдерге басымдық берілген [2]. Зерттеу аясында еліктеу арқылы оқыту, деңгейлік топтық жұмыс, әрекетке негізделген практикалық тапсырмалар және сыни ойлауды қалыптастыратын пікірталас әдістері негізгі әдіснамалық тірек ретінде қарастырылды.

Аталған тәсілдер тек теориялық психологиялық-педагогикалық негіздерге ғана сүйенбей, Қазақстандағы француз тілін оқыту тәжірибесінде дәлелденген нәтижелерге де негізделеді. Білім алушылардың жас ерекшеліктеріне қарамастан, мимика, ым-ишара және табиғи қарым-қатынас элементтері тіл үйренуде маңызды рөл атқаратыны анықталған. Сонымен қатар ана тілінде сөйлейтіндермен тікелей қарым-қатынас жасау, кәсіби ортада тәжірибе жинақтау немесе тағылымдамадан өту сияқты нақты өмірлік жағдайлар тіл меңгеру үдерісін едәуір жеңілдетеді.

Зерттеу нәтижелері ым-ишара, бет-әлпет қимылдары және интерактивті диалогтың тілдік дағдыларды қалыптастырудағы маңызын айқындайды. Тілді шынайы контекстермен байланыстыра оқыту—медиаресурстарды пайдалану, өмірлік жағдаяттарды модельдеу немесе имитациялық орта құру арқылы—студенттердің тек тілдік емес, сонымен қатар мәдени құзыреттілігін дамытуға мүмкіндік береді [3].

Жалпы алғанда, зерттеу француз тілін оқытуда білім алушыға бағытталған кешенді тәсілдің маңыздылығын көрсетеді. Әртүрлі әдістер мен стратегияларды үйлестіре қолдану жаһандану жағдайында тіл үйренудің тиімділігін арттырып, терең әрі сапалы нәтижеге қол жеткізуге жағдай жасайды.

Теориялық талдау

Бұл зерттеудің әдіснамалық негізі француз тілін шет тілі ретінде оқыту тәжірибесін сапалық тұрғыдан зерделеуге бағытталып, теориялық талдау мен сыныптағы бақылауды ұштастыратын кешенді педагогикалық тәсілге сүйенеді. Зерттеу барысында имитациялық оқыту, пікірталасқа негізделген тәсілдер, практикалық оқыту түрлері және жаһандық модельдеуге негізделген коммуникативтік стратегиялардың тиімділігі жан-жақты қарастырылды [4].

Шымкент қаласындағы мектепке дейінгі және жоғары білім беру ұйымдарында өткізілген француз тілі сабақтарына жүргізілген бақылаулар әрбір әдістің оқу үдерісіндегі қолданылу ерекшеліктері мен нәтижелілігін анықтауға мүмкіндік берді [5]. Мәселен, еліктеу әдісі KOKORO lingua бағдарламасы шеңберінде талданып, балалардың ана тілінде сөйлейтіндердің айтылымын, мимикасы мен ым-ишарасын қайталау арқылы табиғи коммуникативтік дағдыларды қалыптастырудағы маңызы айқындалды.

Пікірталасқа негізделген оқыту тәсілі студенттердің сөйлеу белсенділігін арттырып, олардың сыни ойлау қабілетін дамытуға және талдамалық дағдыларын жетілдіруге ықпал ететінімен сипатталады. Ал практикалық оқыту жергілікті туристік агенттіктерде ұйымдастырылған студенттердің тағылымдамалары негізінде қарастырылып, білім алушылардың тілдік білімін нақты кәсіби ортада қолдану мүмкіндіктері талданды. Мұндай тәжірибе олардың өзіне деген сенімділігін күшейтіп, еркін сөйлеу дағдыларын жетілдіреді, сондай-ақ кәсіби лексиканы меңгеру мен тиімді қарым-қатынас орнатуға жағдай жасайды.

Әдіснамалық тұрғыдан алғанда, зерттеу когнитивтік және даму психологиясының негізгі қағидаларына сүйеніп, ым-ишара, мимика және тәжірибеге негізделген әрекеттердің екінші тілді игерудегі нейропсихологиялық механизмдерге ықпалын ашып көрсетеді [6].

Жалпы, ұсынылған әдістеме теориялық білім мен практикалық тәжірибені өзара байланыстыра отырып, француз тілін меңгертуде нәтижелі болып табылатын оқыту тәсілдерін кешенді түрде бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар ол тілдік білім беру үдерісінде интерактивті және контекстке негізделген әдістерді қолданудың өзектілігін айқындайды.

Нәтижелер мен талқылау

Мақалада француз тілін үйрену және оқыту үдерісінде қолданылатын әртүрлі әдістерге талдау жасалады [7]. Қазіргі кезеңде шет тілін меңгертудің бірнеше нәтижелі тәсілдері қалыптасқан. Солардың ішінде кеңінен таралғандары: еліктеу арқылы оқыту, білім алушыларды тілдік деңгейіне қарай топтастыру, тәжірибеге негізделген оқыту және іс-әрекетке бағытталған тәсілдер болып табылады. Бұл әдістерді жеке қарастыру олардың оқу үдерісіндегі тиімділігін жан-жақты бағалауға мүмкіндік береді.

Еліктеу арқылы оқыту – білім алушының басқа тұлғаның әрекетін бақылап, оны қайталауына негізделген тәсіл [8]. Бұл әдісте оқушы үлгіні көру және оны қайта жаңғырту арқылы білім алады. Балалар көбіне ата-анасы мен айналасындағы адамдарға еліктеу арқылы тілдік әрі әлеуметтік дағдыларды игереді. Сондықтан бұл тәсіл практикалық дағдыларды қалыптастыруда және дұрыс мінез-құлықты меңгертуде маңызды рөл атқарады. Сонымен бірге, әлеуметтік бейімделу үдерісі де үлгі арқылы жүзеге асады [9].

Еліктеу – баланың ерте кезеңнен бастап пайдаланатын табиғи оқу механизмі. Олар сөздерді, интонацияны, мимика мен ым-ишараны еркін түрде қайталайды. Бұл қабілет жаңа тілді меңгеруде ерекше маңызға ие. Ғылыми деректерге сәйкес, нәрестелер өмірінің алғашқы айларынан бастап-ақ ересектердің дыбыстарына, қимылдарына және бет-әлпет қимылдарына еліктей бастайды, бұл олардың алғашқы танымдық тәжірибесінің негізін қалайды.

Егер еліктеу дағдысы жеткілікті дамымаса, баланың әлеуметтік және коммуникативтік дамуы баяулауы мүмкін [10]. Осыған байланысты тіл үйретудің бастапқы кезеңдерінде бұл әдісті жүйелі түрде қолдану аса маңызды.

Мысал ретінде KOKORO lingua әдістемесін келтіруге болады, мұнда мимика мен еліктеу оқу үдерісінің негізгі құрамдас бөлігі ретінде қолданылады. Шымкент қаласындағы мектепке дейінгі ұйымдардың бірінде бұл тәсілдің тиімділігі тәжірибе жүзінде байқалған. Сабақ барысында мұғалімдер арнайы бейнематериалдарды қолданады, онда балаларға арналған кейіпкерлер сөйлеу, мимика және ым-ишара арқылы әрекет етеді. Бұл тәсіл білім алушыларға оқу мазмұнын оңай қабылдауға, контексті тереңірек түсінуге және жаңа сөздер мен тілдік құрылымдарды табиғи жолмен меңгеруге мүмкіндік береді.

Мимикаға негізделген оқытудың бірқатар маңызды артықшылықтары бар [11]. Ең алдымен, ол табиғи үйрену үдерісін қамтамасыз етеді, өйткені бала өзіне тән интуитивті қабілеттерді пайдаланады. Сонымен қатар бұл тәсіл дұрыс айтылым мен интонацияны қалыптастыруға ықпал етеді. Бұдан бөлек, мұндай оқыту форматы сабақты қызықты әрі интерактивті етіп, білім алушылардың уәжін арттырады.

Осы тұрғыда мимика мен еліктеу тіл меңгеруде маңызды құралдардың бірі болып табылады. KOKORO lingua әдістемесі осы табиғи механизмдерді тиімді қолдану арқылы тіл үйренуді жеңілдетіп, оның нәтижелілігін арттырады [12].

Пікірталасқа негізделген оқыту – білім алушылардың өзара әрекеттесуі мен пікір алмасуы арқылы жүзеге асатын тәсіл. Бұл әдіс аясында студенттер белгілі бір тақырып бойынша өз ойларын білдіріп, оны дәлелдеуге дағдыланады. Әдетте пікірталастар оқытушының жетекшілігімен ұйымдастырылып, қатысушылардың белсенділігін талап етеді.

Аталған әдістің басты артықшылығы – коммуникативтік дағдыларды дамытуымен қатар, сыни және талдамалық ойлауды қалыптастыруында. Сонымен бірге студенттер өз ойын жүйелі жеткізуге және өзге пікірлерге құрметпен қарауға үйренеді.

Оқыту үдерісінде «дидактикалық кеңістік» ұғымы ерекше мәнге ие. Дәстүрлі аудиториялық орта жасанды сипатта болса, шынайы тілдік орта табиғи коммуникацияға негізделеді. Мәселен, француз тілін тікелей француз тілінде сөйлейтіндермен қарым-қатынас жасау арқылы немесе француз тіліндегі медиаконтентті пайдалану арқылы меңгеру – нақты тілдік тәжірибе болып саналады.

Осы екі орта арасындағы байланысты қамтамасыз ететін тәсілдердің бірі – жаһандық модельдеу әдісі [13]. Бұл әдісте білім алушылар кәсіби жағдайларға барынша жақындатылған ортада тілдік дағдыларын қолданады. Мысалы, Шымкент қаласындағы туристік агенттіктерде студенттердің тағылымдамадан өтуі олардың шетелдік клиенттермен тікелей байланыс орнатуына мүмкіндік беріп, тілдік тәжірибесін арттырады.

Тәжірибелік оқыту – нақты тапсырмалар мен әрекеттерді орындау арқылы білім мен дағды қалыптастыруға бағытталған әдіс. Бұл тәсіл студенттердің дербестігін, жауапкершілігін және өзіне деген сенімін күшейтеді. Сонымен қатар теориялық білімді практикамен ұштастыруға жағдай жасайды.

Тәжірибеге негізделген оқыту білім алушылардың ақпаратты терең меңгеруіне және оны ұзақ уақыт есте сақтауына ықпал етеді [14]. Осылайша, ол оқытудың практикалық және конструктивті бағытын күшейтеді.

Жалпы алғанда, қарастырылған әдістердің барлығы шет тілін тиімді меңгеруге мүмкіндік береді. Оқытушылар әртүрлі тәсілдерді үйлестіре қолданған жағдайда оқу үдерісінің сапасы мен нәтижелілігі арта түседі [15].

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері еліктеуге негізделген тәсілдер, пікірталас формасындағы тапсырмалар, тәжірибелік оқыту және шынайы жағдаяттарды модельдеу элементтері біріктірілген көпқырлы әдіс француз тілін шет тілі ретінде меңгертуде жоғары тиімділік беретінін дәлелдейді. Мұндай кешенді амал білім алушылардың жас және жеке даму ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік жасап, олардың оқу үдерісіне белсенді қатысуын арттырады.

Алынған деректер шет тілі мұғалімдеріне коммуникативтік құзыреттілікті дамыту үшін шынайылыққа негізделген, интерактивті және контекстік тәсілдерді үйлестіре қолданудың қажеттілігін көрсетеді. Осындай икемді, білім алушыға бағдарланған стратегиялар тілдік білімнің ұзақ мерзімге сақталуына және оны практикалық жағдаяттарда тиімді қолдануға ықпал етеді.

Зерттеудің шектеулері оның сапалық сипатымен және тек Шымкент қаласының білім беру кеңістігімен шектелуімен байланысты. Бұл жағдай алынған қорытындыларды өзге аймақтар мен мәдени контекстерге толықтай жалпылауға белгілі бір деңгейде кедергі келтіруі мүмкін.

Болашақта аталған нәтижелерді тереңірек негіздеу және әдістемелік үлгілерді жетілдіру үшін әртүрлі елдер мен білім беру сатыларын қамтитын ауқымды салыстырмалы зерттеулер жүргізу қажет. Сонымен қатар түрлі жас топтарындағы білім алушыларға бағытталған эмпирикалық жұмыстар француз тілін оқыту әдістемесін одан әрі дамытуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. R. Patel, «Chapter 7: Lifespan perspectives on language acquisition», в Advances in Cognitive Science, Cognition Press, 2021, p. 145–160.
2. J. Smith, «Cognitive benefits of bilingualism in adult education», J. Adult Learn., 2020, V. 12, Issue 2, pp. 100–110.
3. E. Chan, «Comparing traditional and digital methods in second language teaching», Educ. Technol. Soc., 2019, Volume 22, Issue 4, pp. 76–88.
4. L. Brown, «Effects of immersive environments on language acquisition», Lang. Educ. Rev., 2021, Volume 19, Issue 3, pp. 210–223.
5. S. Goldin-Meadow, Hearing Gesture: How Our Hands Help Us Think. Harvard University Press, 2005, p.25-26.
6. A. Miller, Language and Memory: The Role of Multimodal Learning. Academic Press, 2019, p. 25.
7. M. Garcia, «Language learning motivation in adults: A longitudinal study», J. Lang. Motiv., 2020, Volume 8, Issue 1, pp. 33–47
8. S. B. Castañeda, «Lifelong learning and limiting factors in second language acquisition for

- adult students in post-obligatory education», Cogent Psychol., 2017, Volume 4, Issue 1, p. 14,
9. P. K. Kuhl и M. Rivera-Gaxiola, «Neural substrates of language acquisition», Annu. Rev. Neurosci., 2008, Issue 31, pp. 511–534.
10. R. Thomas, «Neuroscientific perspectives on multilingual development», Brain Lang. Stud., 2023, Volume 15, Issue 1, pp. 11–25,
11. H. Owens, «Retention patterns in adult second language learners», Appl. Linguist. Q., 2020, Volume 17, Issue 3, pp. 301–315.
12. L. Yang, «Role of emotional intelligence in second language acquisition», J. Emot. Soc. Learn., 2022, Volume 5, Issue 2, pp. 101–115.
13. C. Rodriguez, Teaching Strategies for Adult ESL Learners. Linguistic Horizons Publishing, 2021, p.30-32.
14. M. Lee, «Technological advancements in second language learning», в Proceedings of the International Conference on Language Learning Technologies, 2022, pp. 45–52,
15. S. D. Poli, L. Vergolini, и N. Zanini, «The impact of a study abroad programme on learning abilities and personality traits: evidence from a randomization», Appl. Econ. Lett., 2018, Volume 25, Issue 8, pp. 562–566.

К.Б. Ильясова*

*старший преподаватель, anar.ilyasova.74@mail.ru,

Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ФРАНЦУЗСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

Данное исследование посвящено анализу современных методических подходов к обучению иностранным языкам, в частности французскому, с целью выявления эффективных педагогических стратегий, способствующих развитию языковой компетенции обучающихся. В работе использован качественный методологический подход, включающий наблюдение за учебными занятиями в образовательных учреждениях города Шымкент и глубокий анализ научной литературы. В исследовании комплексно рассмотрена эффективность таких методов обучения, как имитационное обучение, задания на основе дискуссий, практико-ориентированное обучение и профессиональное моделирование. Результаты показали, что метод имитации способствует развитию устной речи студентов, расширению словарного запаса и естественному усвоению языковых структур. Практико-ориентированные формы обучения, включая стажировки и участие в реальных жизненных ситуациях, развивают коммуникативные навыки и повышают уверенность обучающихся. Кроме того, методы, основанные на дискуссии, положительно влияют на развитие критического мышления, активности и аналитических способностей. Научная значимость исследования заключается в разработке гибкой, ориентированной на обучающегося и адаптированной к конкретному контексту методической модели преподавания французского языка на основе интегративного анализа педагогических практик, недостаточно изученных в образовательном пространстве Центральной Азии.

Ключевые слова: французский язык, методология, методы, инновации, стратегия, словарный запас, профессиональная деятельность.

K.B. Ilyassova**senior lecturer, anar.ilyasova.74@mail.ru, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan**MODERN METHODS OF TEACHING FRENCH****Abstract**

This study explores contemporary methodological approaches to teaching foreign languages, particularly French, aiming to identify effective pedagogical strategies that enhance learners' language competence. A qualitative research methodology was employed, including classroom observations conducted in educational institutions in Shymkent and an in-depth analysis of academic literature. The study provides a comprehensive evaluation of teaching methods such as imitation-based learning, discussion-based tasks, experiential learning, and professional simulation. The findings indicate that imitation significantly improves students' speaking skills, enriches their vocabulary, and facilitates the natural acquisition of linguistic structures. Practice-oriented learning formats, including internships and engagement in real-life situations, contribute to the development of communicative competence and increase learners' confidence. Furthermore, discussion-based methods positively impact critical thinking, active participation, and analytical skills. The scientific contribution of the study lies in proposing a flexible, learner-centered, and context-sensitive methodological model for teaching French, based on an integrative analysis of pedagogical practices that remain underexplored in the Central Asian educational context.

Keywords: French language, methodology, methods, innovation, strategy, vocabulary, professional activity.

УДК 378.147:004.8

Р. В. Пантин*

PhD, доцент, Ташкентский государственный экономический университет, Ташкент, Узбекистан

*Автор для корреспонденции: r.pantin@tsue.uz

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ГЕНЕРАТИВНОГО ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация

Цель исследования – теоретически обосновать и систематизировать педагогические условия, при которых использование генеративного искусственного интеллекта в высшей школе усиливает, а не подменяет формирование профессиональной компетентности студентов. Методология опирается на компетентностный и системный подходы, аналитический и сравнительный методы, а также на метод педагогического моделирования; информационную базу составляют рецензируемые публикации 2021–2025 годов и нормативные документы ЮНЕСКО и ОЭСР. Оригинальность исследования состоит в разработке авторской модели, в которой генеративный ИИ рассматривается не как конечный инструмент получения готового решения, а как промежуточное когнитивное звено, через которое студент проходит к самостоятельному профессиональному суждению; данная интерпретация отличает работу от публикаций, описывающих преимущества или риски ИИ в общем виде. В результате выделены и охарактеризованы четыре взаимосвязанных педагогических условия: дидактическая регламентация функций ИИ в учебном задании; целенаправленное формирование ИИ-грамотности студента; сохранение самостоятельной интеллектуальной деятельности; оценивание не только конечного продукта, но и всей цепочки профессионального действия. Представлены таблица соответствия компонентов компетентности возможностям и рискам генеративного ИИ, а также структурная модель педагогически регулируемого взаимодействия студента с ИИ.

Ключевые слова: генеративный искусственный интеллект, профессиональная компетентность, педагогические условия, ИИ-грамотность, высшее образование, компетентностный подход, цифровая трансформация.

Введение

Стремительное распространение генеративного искусственного интеллекта (далее – ГИИ) в последние годы создаёт принципиально новую ситуацию в профессиональной подготовке специалистов высшей школы. Когда в конце 2022 года в открытый доступ вышел ChatGPT, а вслед за ним – целое поколение мультимодальных генеративных систем, образовательное сообщество столкнулось с феноменом, скорость распространения которого существенно опередила институциональные механизмы его осмысления и регулирования. По данным исследований, подавляющее большинство студентов уже в первый год после появления ГИИ начали использовать эти инструменты при подготовке учебных заданий [1], что поставило педагогику высшей школы перед вопросом, ответ на который пока не является очевидным: каким образом встроить генеративный ИИ в образовательный процесс так, чтобы он усиливал, а не подменял профессиональное становление студента?

Обзор актуальных исследований показывает, что педагогическое сообщество находится в ситуации продуктивной неопределённости. С одной стороны, генеративный ИИ открывает реальные возможности для персонализации обучения, моделирования профессиональных ситуаций и расширения исследовательского поиска студента [2]. С другой – зафиксированы и обоснованные риски: повышение эффективности инструмента порождает соблазн полностью аутсорсировать ему критическое мышление, что в конечном счёте ведёт к формальному выполнению задания без подлинного освоения компетентности [3]. Именно это противоречие – между образовательным потенциалом ГИИ и угрозой замещения им познавательной деятельности студента – составляет центральную педагогическую проблему настоящего исследования.

Важно подчеркнуть, что речь идёт не о проблеме академической нечестности как таковой, хотя она и присутствует в данном контексте. Речь идёт о более глубоком педагогическом вопросе: каким должен быть характер взаимодействия студента с ГИИ, чтобы это взаимодействие становилось средством, а не целью образовательного маршрута? Ответ на этот вопрос требует не запретительных, а конструктивных решений – разработки системы педагогических условий, при которых ГИИ встраивается в процесс формирования профессиональной компетентности в качестве промежуточного когнитивного инструмента.

Объектом настоящего исследования выступает профессиональная подготовка студентов высших образовательных учреждений, предметом – педагогические условия формирования профессиональной компетентности студентов при использовании генеративного искусственного интеллекта. Цель исследования состоит в том, чтобы теоретически обосновать и систематизировать эти условия. Научная новизна работы определяется авторской моделью, в которой ГИИ концептуализируется не как конечный инструмент, дающий готовый результат, а как промежуточное когнитивное звено, опосредующее переход студента от информационного запроса к самостоятельному профессиональному суждению.

Понятийный каркас исследования опирается на три взаимосвязанных концепта. Профессиональная компетентность рассматривается как интегративное личностное качество, включающее когнитивный, аналитический, коммуникативный, исследовательский и рефлексивный компоненты, освоение которых невозможно без самостоятельной мыслительной деятельности [4]. Цифровая компетентность понимается как способность уверенно, критически и ответственно использовать цифровые технологии в учебной и профессиональной деятельности [5]. ИИ-грамотность, в свою очередь, представляет собой многомерный конструкт, выходящий за пределы технических умений: она предполагает способность понимать принципы работы ИИ, критически оценивать генерируемый им контент, взаимодействовать с ним этично и нести ответственность за конечный результат [6]. Именно ИИ-грамотность становится тем связующим звеном, которое позволяет цифровой компетентности стать условием, а не препятствием для формирования профессиональной компетентности в целом.

Материалы и методы

Исследование носит теоретико-аналитический характер. Методологическую основу составляют компетентностный подход, позволяющий рассматривать результаты профессиональной подготовки в единстве знаний, умений, опыта и ценностных ориентаций, и системный подход, обеспечивающий целостное описание педагогических условий как взаимосвязанной структуры. В качестве конкретных методов использованы анализ и синтез научной литературы, сравнительный анализ отечественных и зарубежных исследований в области педагогики высшей школы и образовательных технологий, а также метод педагогического моделирования, применённый для разработки структурной модели взаимодействия студента с ГИИ в образовательном процессе.

Информационную базу исследования составили рецензируемые публикации в международных журналах (Computers & Education, Learning and Individual Differences, Frontiers in Education, Humanities and Social Sciences Communications) за период 2021–2025 годов, а также нормативные и рамочные документы ЮНЕСКО и ОЭСР, посвящённые ИИ-грамотности, цифровой трансформации образования и ключевым компетентностям XXI века. Отбор источников осуществлялся по критериям релевантности теме, рецензируемости издания и хронологической актуальности.

Результаты и их обсуждение

Центральным результатом проведённого анализа является установление характера педагогического противоречия, определяющего ситуацию в современной высшей школе. Возможности ГИИ неравномерно соотносятся с компонентами профессиональной компетентности студента: для одних компонентов инструмент открывает подлинные дидактические возможности, для других – создаёт системные риски. Это соотношение представлено в таблице 1.

Таблица 1 – Компоненты профессиональной компетентности студента в соотношении с возможностями и рисками генеративного ИИ

Компонент компетентности	Возможность ГИИ	Педагогический риск	Требуемая деятельность студента
Когнитивный	Генерация объяснений и определений	Некритическое принятие, включая фактические ошибки («галлюцинации»)	Верификация, сопоставление с академическими источниками
Аналитический	Сравнение вариантов, выделение аргументов	Поверхностный анализ без понимания причинно-следственных связей	Самостоятельное аргументирование, критическое оценивание
Коммуникативный	Моделирование профессиональных диалогов и текстов	Шаблонность, отсутствие индивидуального профессионального голоса	Самостоятельная редакция, присвоение стиля
Исследовательский	Генерация гипотез и исследовательских вопросов	Недостоверность источников, псевдоссылки	Верификация источников, формулировка собственной позиции
Рефлексивный	Предоставление обратной связи по тексту или решению	Замена самооценки внешней оценкой ИИ, отказ от рефлексии	Содержательная рефлексия на основе собственного профессионального суждения

Примечание: составлено автором на основе анализа источников [1; 2; 6; 7]

Данные таблицы 1 показывают, что каждый компонент профессиональной компетентности имеет свою «точку уязвимости» при взаимодействии с ГИИ: инструмент создаёт видимость выполненного действия при фактическом отсутствии освоенной компетентности. Именно поэтому педагогический ответ не может сводиться ни к полному запрету, ни к бесконтрольному разрешению: он требует проектирования специальных педагогических условий, управляющих характером этого взаимодействия.

На основе проведённого анализа разработана авторская модель формирования профессиональной компетентности студента при педагогически регулируемом использовании генеративного ИИ (рисунок 1).

Принципиальная логика модели такова: профессиональная задача, поставленная преподавателем, побуждает студента обратиться к ГИИ – однако не за готовым ответом, а за материалом для работы. Именно здесь вступает в действие ИИ-грамотность студента: умение корректно сформулировать запрос, оценить качество и достоверность результата, выявить фактические ошибки и галлюцинации. Полученный от ИИ результат становится объектом критического анализа, в ходе которого студент сопоставляет его с верифицированными академическими источниками и формулирует собственную аргументированную позицию. Лишь пройдя через этот этап, студент переходит к самостоятельной переработке материала и принятию профессионального решения, завершая цикл рефлексией – осмыслением как хода работы, так и собственного профессионального роста. Конечным результатом этой цепочки выступает не текст, произведённый ИИ, а сформированная компетентность студента, подтверждённая процессом её освоения.

Данная модель согласуется с выводами ряда исследователей о том, что языковые модели, используемые подобным образом, способны стимулировать более глубокое рассуждение и формировать метакогнитивную осознанность [8], однако лишь при условии, что это

использование педагогически организовано, а не стихийно. На основе предложенной модели систематизируются четыре взаимосвязанных педагогических условия.

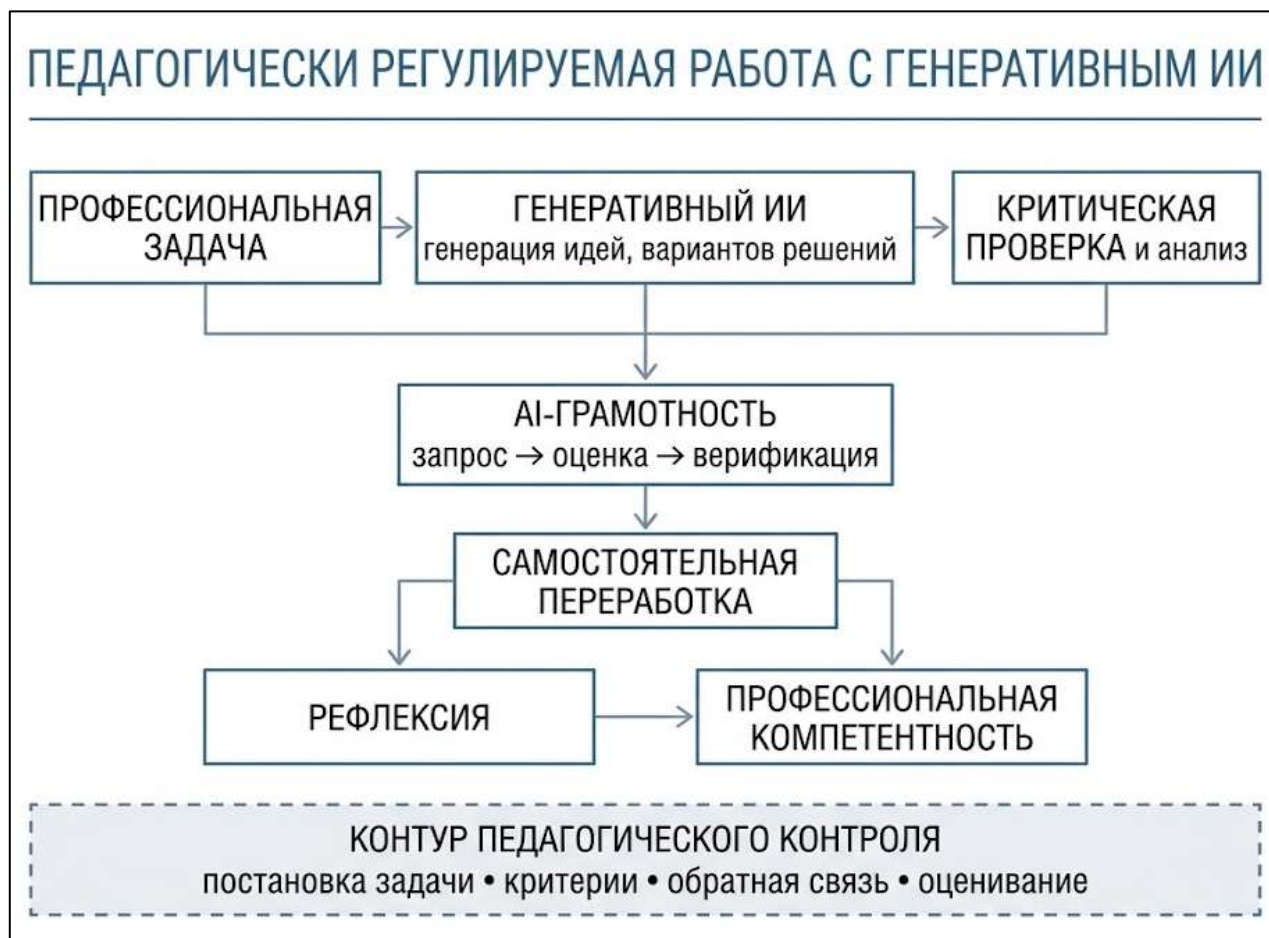

Рисунок 1 – Модель формирования профессиональной компетентности студента при педагогически регулируемом использовании генеративного ИИ

Первое условие – это дидактическая регламентация использования генеративного ИИ, предполагающая, что функция инструмента определяется преподавателем уже на этапе проектирования учебного задания. ГИИ целенаправленно вводится в учебный процесс в одной из следующих дидактических ролей: средства генерации первоначальных идей, инструмента поиска альтернативных решений, средства моделирования профессиональных ситуаций или источника первичной обратной связи по промежуточному результату. Ни в одной из этих ролей ГИИ не является субъектом финального решения – эта позиция жёстко сохраняется за студентом. Международные исследования подтверждают, что задания, требующие критического аннотирования черновиков, созданных ИИ, или сравнения ответов системы с академическими источниками, существенно повышают глубину учебного освоения [2], тогда как отсутствие дидактической регламентации превращает ГИИ из учебного инструмента в средство обхода образовательного процесса.

Второе условие это формирование ИИ-грамотности студента – не является автоматическим следствием самого факта использования ГИИ, что является одним из принципиальных выводов актуальных исследований. Зафиксированный в литературе «разрыв между знанием и практикой» [6] означает, что студенты, технически освоившие инструменты ГИИ, тем не менее не умеют критически оценивать генерируемый контент, распознавать фактические ошибки, соотносить результат ИИ с верифицированным знанием и нести ответственность за конечный продукт. Именно поэтому ИИ-грамотность должна целенаправленно формироваться в рамках учебного процесса как самостоятельная учебная

задача. В соответствии с прогрессией ИИ-грамотности ЮНЕСКО [9] студент должен последовательно освоить три уровня взаимодействия с ИИ: понимание того, как языковые модели генерируют контент; критическое взаимодействие с их результатами; применение инструмента при создании оригинальных ответов – причём именно в этой последовательности, а не в обратном порядке.

Третье условие это сохранение самостоятельной интеллектуальной деятельности студента – требует пересмотра принципов конструирования учебных заданий. Задание должно быть структурировано таким образом, чтобы ГИИ объективно не мог заменить его ключевые элементы: аналитическое рассуждение, аргументацию собственной позиции, принятие профессионального решения в условиях неопределённости, рефлексия и ответственность за конечный результат. Это означает переход от заданий продуктного типа («подготовьте текст», «составьте план») к заданиям процессного типа, в которых оценивается не столько конечный продукт, сколько профессиональное суждение студента. Исследователи в этой связи указывают, что высшие учебные заведения должны готовить специалистов, обладающих когнитивной и метакогнитивной самостоятельностью, креативностью и этической ответственностью – качествами, которые ни при каких условиях не могут быть делегированы машине [3].

Четвёртое условие это оценивание не только результата, но и процесса, что является прямым следствием трёх предыдущих. В условиях ГИИ традиционная оценка конечного продукта принципиально недостаточна, поскольку студент способен предъявить внешне безупречный текст, не совершив ни одного самостоятельного познавательного действия. Педагогически обоснованной альтернативой становится оценивание полной цепочки профессионального действия: запрос к ИИ – результат ИИ – критическая проверка – корректировка – собственное решение – рефлексия. Эта цепочка может быть задокументирована студентом в форме аналитического портфолио, включающего сохранённые диалоги с системой, записку о выявленных ошибках и итоговую рефлексия. Именно рефлексивный элемент, по мнению ряда авторов [8], оказывает наибольшее влияние на глубину освоения компетентности, поскольку переводит учебный опыт из имплицитного в эксплицитное знание о себе как профессионале.

Совокупность четырёх описанных условий образует систему, каждый элемент которой необходим, но недостаточен сам по себе. Дидактическая регламентация без ИИ-грамотности остаётся формальным требованием; ИИ-грамотность без сохранения самостоятельной деятельности легко превращается в технику более изощрённого использования ГИИ для обхода учебного процесса; сохранение самостоятельной деятельности без соответствующего оценивания не имеет обратной связи для студента. Лишь в совокупности эти условия создают педагогическую среду, в которой ГИИ функционирует как промежуточное когнитивное звено, а не как финальный ответ на учебную задачу.

Данные выводы перекликаются с позицией ЮНЕСКО, согласно которой системы образования должны обеспечить студентам и педагогам понимание как потенциала, так и рисков ИИ и возможность взаимодействовать с ним в безопасной, этичной и ответственной манере [9], а также с позицией ОЭСР о том, что в условиях автоматизации рутинных задач ключевой ценностью становятся именно такие компетентности, как критическое мышление, решение сложных задач и этическая ответственность, которые машина не воспроизводит [10].

Выводы

Проведённое исследование позволяет сформулировать несколько взаимосвязанных выводов, имеющих как теоретическое, так и прикладное значение для педагогики высшей школы. Генеративный искусственный интеллект представляет собой принципиально новый тип образовательного инструмента: в отличие от предшествующих цифровых технологий, он способен генерировать результат, внешне неотличимый от продукта самостоятельной интеллектуальной деятельности студента, что создаёт системную угрозу для понимания профессиональной компетентности как личностного приобретения, достигаемого через деятельность.

Адекватным педагогическим ответом на данный вызов является не ограничение доступа к инструменту, а проектирование системы педагогических условий, при которых ГИИ занимает строго определённую позицию в образовательном маршруте студента – позицию промежуточного когнитивного инструмента, запускающего, но не завершающего процесс профессионального мышления. Разработанная авторская модель описывает этот маршрут как последовательное прохождение студентом через этапы ИИ-грамотного запроса, критического анализа, самостоятельной переработки и рефлексии, на каждом из которых ГИИ выполняет вспомогательную, но не замещающую функцию.

Система из четырёх педагогических условий – дидактическая регламентация функций ИИ, формирование ИИ-грамотности, сохранение самостоятельной интеллектуальной деятельности и оценивание процесса наряду с результатом – образует целостный педагогический инструментарий, пригодный для применения в различных дисциплинарных контекстах высшего образования. Перспективы дальнейшей работы связаны с операционализацией предложенных условий в конкретных учебных дисциплинах, разработкой диагностического инструментария оценки ИИ-грамотности студентов, а также с эмпирической апробацией модели в условиях реального образовательного процесса.

Список литературы

1. Rudolph, J., Tan, S., & Tan, S. ChatGPT: Bullshit spewer or the end of traditional assessments in higher education? *Journal of Applied Learning and Teaching*, 2023, 6(1), 342–363. <https://doi.org/10.37074/jalt.2023.6.1.9>
2. Kasneci, E., Seßler, K., Küchemann, S., Bannert, M., Dementieva, D., Fischer, F., Gasser, U., Groh, G., Günemann, S., Hüllermeier, E., Krusche, S., Kutyniok, G., Michaeli, T., Nerdel, C., Pfeffer, J., Poquet, O., Sailer, M., Schmidt, A., Seidel, T., ... Kasneci, G. ChatGPT for good? On opportunities and challenges of large language models for education. *Learning and Individual Differences*, 2023, 103, Article 102274. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2023.102274>
3. Cotton, D. R. E., Cotton, P. A., & Shipway, J. R. Chatting and cheating: Ensuring academic integrity in the era of ChatGPT. *Innovations in Education and Teaching International*, 2024, 61(2), 228–239. <https://doi.org/10.1080/14703297.2023.2190148>
4. Пантин, Р. В. Развитие профессиональной компетентности будущих преподавателей в условиях цифровизации образовательной среды. *Вестник науки и образования*, 2022, (5-2(125)), 36–42. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10598050>
5. Zhao, Y., Pinto Llorente, A. M., & Sánchez Gómez, M. C. Digital competence in higher education research: A systematic literature review. *Computers & Education*, 2021, 168, Article 104212. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2021.104212>
6. Ng, D. T. K., Leung, J. K. L., Chu, S. K. W., & Qiao, M. S. Conceptualizing AI literacy: An exploratory review. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 2021, 2, Article 100041. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2021.100041>
7. Helal, M. Y. I., Elgendy, I. A., & Albashrawi, M. A. The impact of generative AI on critical thinking skills: A systematic review, conceptual framework and future research directions. *Information Discovery and Delivery*. Advance online publication. 2025, <https://doi.org/10.1108/IDD-05-2025-0125>
8. Zhao, G., Sheng, H., Wang, Y., & Chen, X. Generative artificial intelligence amplifies the role of critical thinking skills and reduces reliance on prior knowledge while promoting in-depth learning. *Education Sciences*, 2025, 15(5), Article 554. <https://doi.org/10.3390/educsci15050554>
9. UNESCO. 2024, AI competency framework for teachers. <https://doi.org/10.54675/ZJTE2084>
10. OECD. 2023, OECD Digital Education Outlook 2023: Towards an effective digital education ecosystem. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/c74f03de-en>

References

1. Rudolph, J., Tan, S., & Tan, S. ChatGPT: Bullshit spewer or the end of traditional assessments in higher education? *Journal of Applied Learning and Teaching*, 2023, 6(1), 342–363. <https://doi.org/10.37074/jalt.2023.6.1.9>
2. Kasneci, E., Seßler, K., Küchemann, S., Bannert, M., Dementieva, D., Fischer, F., Gasser, U., Groh, G., Günnemann, S., Hüllermeier, E., Krusche, S., Kutyniok, G., Michaeli, T., Nerdel, C., Pfeffer, J., Poquet, O., Sailer, M., Schmidt, A., Seidel, T., ... Kasneci, G. ChatGPT for good? On opportunities and challenges of large language models for education. *Learning and Individual Differences*, 2023, 103, Article 102274. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2023.102274>
3. Cotton, D. R. E., Cotton, P. A., & Shipway, J. R. Chatting and cheating: Ensuring academic integrity in the era of ChatGPT. *Innovations in Education and Teaching International*, 2024, 61(2), 228–239. <https://doi.org/10.1080/14703297.2023.2190148>
4. Pantin, R. V. (2022). Razvitie professional'noj kompetentnosti budushchih prepodavatelej v usloviyah cifrovizacii obrazovatel'noj sredy. *Vestnik nauki i obrazovaniya*, (5-2(125)), 36–42. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10598050>
5. Zhao, Y., Pinto Llorente, A. M., & Sánchez Gómez, M. C. Digital competence in higher education research: A systematic literature review. *Computers & Education*, 2021, 168, Article 104212. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2021.104212>
6. Ng, D. T. K., Leung, J. K. L., Chu, S. K. W., & Qiao, M. S. Conceptualizing AI literacy: An exploratory review. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 2021, 2, Article 100041. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2021.100041>
7. Helal, M. Y. I., Elgendy, I. A., & Albashrawi, M. A. The impact of generative AI on critical thinking skills: A systematic review, conceptual framework and future research directions. *Information Discovery and Delivery*. Advance online publication. 2025, <https://doi.org/10.1108/IDD-05-2025-0125>
8. Zhao, G., Sheng, H., Wang, Y., & Chen, X. Generative artificial intelligence amplifies the role of critical thinking skills and reduces reliance on prior knowledge while promoting in-depth learning. *Education Sciences*, 2025, 15(5), Article 554. <https://doi.org/10.3390/educsci15050554>
9. UNESCO. 2024, AI competency framework for teachers. <https://doi.org/10.54675/ZJTE2084>
10. OECD. 2023, OECD Digital Education Outlook 2023: Towards an effective digital education ecosystem. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/c74f03de-en>

Р. В. Пантин*

*PhD, доцент, r.pantin@tsue.uz, Ташкент мемлекеттік экономикалық университеті, Ташкент, Өзбекстан

ГЕНЕРАТИВТІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ОРТАСЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Түйін

Зерттеудің мақсаты – жоғары мектепте генеративтік жасанды интеллектіні пайдалану студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруды нығайтатын, оны алмастырмайтын педагогикалық шарттарды теориялық тұрғыдан негіздеу және жүйелеу. Зерттеу методологиясы құзыреттілік және жүйелік тәсілдерге, талдау мен салыстыру әдістеріне, педагогикалық модельдеу әдісіне негізделген; ақпараттық базаны 2021–2025 жылдардағы рецензияланған басылымдар мен ЮНЕСКО және ЭЫДҰ нормативтік құжаттары құрайды. Зерттеудің ерекшелігі – генеративтік ЖИ дайын шешімнің соңғы құралы ретінде емес, студент өзіндік кәсіби пайымдауға жету жолындағы аралық танымдық буын ретінде қарастырылатын авторлық модельді әзірлеуде. Нәтижесінде өзара байланысты төрт педагогикалық шарт анықталды: ЖИ функцияларының дидактикалық регламенттелуі; студенттің ЖИ-сауаттылығын қалыптастыру; өзіндік зияткерлік іс-әрекетті сақтау; тек соңғы өнімді ғана емес, кәсіби іс-қимылдың бүкіл тізбегін бағалау.

Кілттік сөздер: генеративтік жасанды интеллект, кәсіби құзыреттілік, педагогикалық шарттар, ЖИ -сауаттылық, жоғары білім, құзыреттілік тәсілі, цифрлық трансформация.

R. V. Pantin*

*PhD, Associate Professor, r.pantin@tsue.uz, Tashkent State University of Economics, Tashkent, Uzbekistan

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR DEVELOPING STUDENTS' PROFESSIONAL COMPETENCE IN THE CONTEXT OF GENERATIVE ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract

The purpose of this study is to theoretically substantiate and systematize the pedagogical conditions under which the use of generative artificial intelligence in higher education reinforces rather than replaces the development of students' professional competence. The methodology is grounded in competency-based and systems approaches, analytical and comparative methods, and pedagogical modelling; the information base comprises peer-reviewed publications from 2021–2025 and regulatory documents of UNESCO and the OECD. The originality of the study lies in the development of an authorial model in which generative AI is conceptualized not as a terminal tool for obtaining ready-made solutions but as an intermediate cognitive instrument through which the student must pass on the way to independent professional judgment. Four interrelated pedagogical conditions are identified and characterized: didactic regulation of AI functions within academic tasks; purposeful development of students' AI literacy; preservation of independent intellectual activity; and assessment of the entire chain of professional action rather than the final product alone. A table mapping the components of professional competence against the capabilities and risks of generative AI, together with a structural model of pedagogically regulated student–AI interaction, are presented.

Keywords: generative artificial intelligence, professional competence, pedagogical conditions, AI literacy, higher education, competency-based approach, digital transformation.

*

UDC 101:316

А.М. Утемисова, Т. Еркінұлы*

Магистрант, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

PhD, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

*Корреспондент авторы: erkinulyt@mail.ru

**МИШЕЛЬ ФУКОНЫҢ БИОСАЯСАТ ТЕОРИЯСЫНДАҒЫ БАСҚАРУДЫҢ
РАЦИОНАЛДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ****Түйін**

Мақалада француз философы Мишель Фуконың биосаясат теориясының қоғамдық қатынастарды басқару туралы ғылыми көзқарастары, оның ішінде үкіметтік рационалдық мәселесі зерттелді. Биосаясат теориясының негізгі мәні мемлекеттік басқару формаларын жетілдіруде саясаттың субъектісі және объектісі ретіндегі халықтық рөлін, құндылықтарын және болмысын, саяси билікке ықпал жасау инструменттерін зерттеуге бағытталған. Сондықтан мақалада билік пен халық арасындағы саяси идеялардың өзара ықпалы, идеологиялық үстемдік мәселесі әлеуметтік-философиялық аспектілерде зерттелді. Мақалада М.Фуконың биосаясат теориясының негізгі идеялары мен мағыналары сараланды. Зерттеу тақырыбының өзектілігі адамның саяси өмір сүруінің шарттарын айқындауға қатысты экзистенциялық толғанысымен анықталған. Бұл мәселе адамдардың бірлесіп, қауымдасып өмір сүруіндегі әр түрлі саяси идеологиялық, мүдделік көзқарастардың бір кеңістікте орын алуымен және қоғамдық сұрақтардың шешімін табуымен өзектілене түседі. Мұндай мәселені шешуде М.Фуконың биосаясат теориясының деңгейлерінде қазіргі қоғамдық тәртіпті талдау тәсілдерінің теориялық және қолданбалы аспектілері негізге алынады. Сондықтан қазіргі заманғы гуманитарлық ғылымдарда биосаясат теориясы адамдардың өмір сүруін ұтымды ұйымдастыру және түрлі әлеуметтік-саяси тәжірибелерде оның мәселелік шешім табу деңгейлерін қарастырады.

Кілттік сөздер: биосаясат, басқару модельдері, био-тарих, био-билік, білім күші, дискурс.

Кіріспе

XX ғасырдың ықпалды ойшылдарының бірі Мишель Фуко бастапқыда тарихшы ретінде білім алды, бірақ оның билік пен қоғам туралы еңбектерінің нәтижелері тарих саласынан әлдеқайда кең ауқымды қамтыды. Оның алғашқы зерттеулері ессіздік тарихына арналды. Ол уақыт және ессіздік құбылысына деген түсініктердің өзгерістерін зерттеді. Мишель Фуко ғылыми жұмыспен айналысып жүріп, білімнің сөз арқылы қалай таралуын, сөз саптаудың дару қасиетін кеңінен зерттеген. Қазіргі заманғы әлеуметтік ғылымдарда биосаясат теориясы қоғамдық – саяси практикалардың өзекті және кеңінен талқыланатын жиынтық сапасын немесе кемшіліктерін зерттейді. Себебі ХХІ ғасырда биосаясат теориясы мемлекетті, қоғамды рационалды басқарудың жаңа тәжірибелерін ұсыну арқылы эволюцияланып, түрлі зерттеулерде өзінің мәніне, қажеттілігіне ие болды. Мысалы, қазіргі заманғы қоғамдық дискурстарда жасанды интеллектінің болашағын пайымдау туралы көзқарастар, түрлі цифрлық қолтанбалар, қосымшалар, видеокамералар арқылы адамның күнделікті өмірін, ойлауын реттеуге тырысуы, айыппұлдар арқылы басқару тенденциялары М.Фуко шығармаларында еркіндікті шектеу, басқару және тыйым салу, пеницитарлық қадағалау формалары ретінде зерттелген. Сондықтан М.Фуко шығармашылығына адамды басты антропологиялық және трансцендентальды субъект ретінде алып, оның мораль, заң және мемлекет алдындағы парызын, жауапкершілігін адамның еркіндігі арқылы реттеу ұсынылады.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеулік жұмыстың теориялық мәнін биосаясаттың коммуникативті сипаттарын субъектінің трансформациясы, оның өмірінің медицинализациясы және уақытының, еңбек жағдайының, бос уақытының өзгерістері деңгейіндегі антропологиялық көріністерін талдау құрайды.

Ғылыми мәселе ретінде М.Фуко шығармашылығының биологиялық аспектілерін зерттеумен қатар оның қазіргі заманғы жағдайдағы, тарихтағы шынайы практикалары мен

қолдану модельдері зерттеледі. Қазіргі заманғы қоғамдардың ерекшеліктеріне көңіл бөлгенде, олардың белгілі бір арнайы пәндік парадокстарға тап болғанын айқындаймыз. Өйткені мемлекет қоғамдық өмірдің сфераларынан ұзақтаған сайын, өзінің еркін нарықтық қатынастардағы мүмкіндіктерін кеңейте түседі. Дегенмен бұл мәселедегі парадокс мемлекет кәсіпкерлерді мемлекеттік экономикалық саясатта қаржылық қолдау, субсидиялау арқылы өзінің қолына күшті, мықты билікті қайтадан шоғырландырғанын байқаймыз.

Зерттеу нәтижелері

Биосаясат теориясының өзегін құрайтын философиялық сыни көзқарастың басты идеясы осы нарықты, қоғамдық мәдениетті және адамдардың жеке кеңістігін мемлекеттік қадағалау, реттеу шараларының аса күштілігіне назар аудару еді. Сонымен бірге мемлекеттік басқару сферасында саяси құндылықтарды реттеудің идеологиялық құралдарының ықпалы, инструменттері мен ықпал ету, қысым жасау тетіктері арасындағы мүдделердің қақтығыстары да сыни ойлаудан өткізіледі. Мұндай парадокстар мемлекеттік саясаттың генезисінде де, саяси философиялық теорияларда да кездеседі. Мұндай философиялық теориялардың бірі М.Фуконың биосаясат теориясы және бұл теорияның негізінде билік пен қоғам арасындағы үстемдікке ынтаның, ұмтылыстың аспектілерін айқындау құрайды.

Биосаясат түсінігі дәстүрлі саяси философиялық ыңғай тұрғысынан жалпыға ортақ саяси ойлаудан тыс, абстрактілі және мәселелік ретінде түйінделген. Дегенмен адам өмірінің көптеген қырларының шамадан тыс техникалық қадағалауға тап болуын сынау құрайды. Әйтсе де М.Фуко биосаясат концепциясын «Адамдардың қауымдасып өмір сүруіне оның денсаулығына, гигиенасына, дүниеге келуіне және өмір сүруінің ұзақтығына тән феномендердің жиынтығы басқару практикаларына қатысты рационалды ойлауды және тәсілдер мәселесі» [1] бағыты ретінде анықтайды. Бұл мәселенің түйіні, ол адамның қоғамдық өмір сүру практикасының адамның биологиялық қыры мен денесі арқылы ұзақ ғасырлар ойлау, іс-әрекет объектісіне айналуы құрайды. Себебі М.Фукоға сәйкес адам XVIII ғасырға дейін шынайы адам, яғни толыққанды субъект ретінде өмір сүрмеген. Бұл ой адам тек тәні арқылы дене ретінде ойланады, ол түрлі саяси, діни, радикалды идеологиялардың манипуляциялау құралына айналды, адамның ерік-жігері, құқығы оның таңдауына қарсы шектелді деген көзқарасты білдіреді. Адамның басты мақсаты, ол осы өзінің тек биологиялық бағдарлы субъект емес, керісінше трансцендентальды және аксиологиялық, бар болушы субъект екенін дәлелдеу. Адам қоғамдық субъектіге айналу арқылы өзінің құнды тірі жан иесі екенін пайымдайды және құқықтық қатынастардың объектісіне айналады.

Кесте 1. Тақырыбы: Адам саудасымен байланысты қылмыстар туралы мәліметтер [2].

Елдің атауы	Адам трафигінің деңгейі	Адам трафигінің себептері	Қылмыстың түрлері	Қылмыстың саны	Анықтамасы
Қазақстан	Қылмыс түрлері азайған, бірақ формалары заман талабына сәйкес ауысқан.	Кедейлік; Өз құқықтарын қорғау әдістерін білмеу; Сауатсыздық; Жұмыссыздық; Құмар ойындар ойнау; Қаржылық алдауға түсу.	Адам саудасы; Еңбекке өз еркінен тыс күштеп мәжбүрлеу; Жыныстық қорлау; Адам ағзаларын сату.	2025 жылдың бастапқы кезеңіне 134 қылмыс тіркелген. Бұл жағдайға 53% ер азаматтармен, 47 % әйелдер ұшыраған.	Адам трафигі адам саудасымен, оны физикалық, психологиялық құлдықта ұстау, биологиялық материал ретінде пайдалан қылмыстары.

Әлемнің көптеген мәдениеттерінде адамды тек дене ретінде түйсіну, оны жазалау арқылы қорқыту, мәжбүрлеу фактілері көптеп кездеседі және ондай елдерде, мәдениеттерде адам тіршілігі диктатуралық саяси жүйелердің құралына айналады. Мұндағы адамның қоғамдық қызметін терістеу, әйелдерді тек құрал, оның ішінде дене, нәрселік формада түйсіну кейбір архаикалық қоғамдарда әлі де орын алып отыр. Біздің көпбейнелі мәдениетімізде ананың, қазақ қызының қоғамдық қызметін терістеуге бағытталған радикалды идеологиялар толыққанды үстемдікке ие болмайды. Мұндай теріс, экстремистік идеологияларға қазақ қызының мәдениет субъектісі ретіндегі құқықтық мәртебеге ие болуы және ұлттық тәрбиенің бастауындағы харизмалық, тектілік, мейірімділік пен ізгілік, қайраткерлік ұмтылыстары, қасиеттері қарсы тұрады. Сондықтан қазақстандық мәдениетте қазақ аруының рухани жоғары мәдениетін, оның жасампаздық субъектілі қызметін жетілдіруіміз, қайраткерлік ролін ғылыммен, біліммен ұштастыруымыз қажет.

Мишель Фуконың биосаясат теориясының да басты идеясы, ол адам тек биологиялық дене емес, ол өзіндік асыл мұраты, қажеттіліктері мен идеалдары бар құндылықтық субъект ретіндегі пайымдауды негіздеу. Бұл мәселеде философиялық зерттеудің басты қағидалары, мәселені диалектикалық ойлау тәсілдерімен жан жақты аргументтеу, негіздеу. Себебі адамның ортақ идеалы оның өмірін конструкциялаудағы құндылықтар екі жақты қызмет атқаруы мүмкін. Бір жағынан, алғанда адам шамадан тыс идеологиялық манипуляцияға тап болуы, екінші жағынан, идеологиялық біржақтылыққа қарсылықты мінез-құлықтың туындауы және оның салдарынан эпистемалардың өзгерістері орын алуы мүмкін. XVIII ғасырлардан бастап демографиялық өсімнің орын алуы билік мәселесінде жаңа тенденцияларды туындатты. Өйткені елдердің басқару формаларында республикалық түр қалыптасып, биліктің объектісі ретінде нақты индивидтер емес, олардың орнына халық, популяция түсініктері енгізілді. Бұл өз кезегінде, билік технологиясының өзгерісіне әкеліп, философиялық көзқарастар оның прогрессивті сипатта дамуына ықпал етті. Бұл мәселе дәуірлердің рухани және материалдық, ақпараттық бейнесінің өзгерістеріне қарай қазіргі заманғы философиялық ойлау алдына жаңа мәндеттерді жүктейді. Философия ғылымы да өзінің классикалық кеңістігінен шығып, заманның рухына қарай жаңа эпистемаларды іздеуі, технократтық ойлауға көмектесуі қажет.

Мишель Фуко бойынша: «Басқару мен өнер ұғымдары шынайылықта билеушілердің басқаруы деген мағынаны білдірмейді. Өйткені басқарудың ең ізгі және игі формалары елдегі тиімді басқаруды түзумен қатар адамдардың ол үдеріс туралы ойлауына, практикалық рефлексиясына және жаңа жобаларды құрастыруына оң ықпал жасайды» [3]. Бұл тұжырымнан биосаясат теориясында басқарудың тиімділігі және ізгілігі және әкімшілік басқарудың рационалдығы мәселесі туындайтынын анықтаймыз. Себебі билеушілер, басқарушылар бұқара халықты сауатсыз, көптеген нәрселерді, заңдарды түсінбейді, адамның белгілі бір тобына тобырлық сана тән деген ойда болады. Мишель Фуконың басқаруды рационалды формада қарастыру тәртібі осы халықтың билік туралы ойлауын жетілдіру және халықты саналы, білімді, өзіндік сыни көзқарасы бар субъект ретінде қарастыруға түйінделген. Мұндай көзқарас үстемдіктің территорияларға иелік жасау мәселесінде орын алуына қарсы бағытталған және ол тұрғындарды, халықты сапалы басқару туралы арналарға ауыстыруымен ерекшеленеді.

Талқылау және нәтижелер

Ғылым тарихында мемлекет туралы, биліктің генезисі туралы ой-пікірлер, тұжырымдар иудейлік, христиандық саяси идеялардың дамуы және оның қоғамдық орта жағдайларына бейімделуімен байланысты орын алды. Мұндай ойлауға сәйкес, суверен, яғни билеуші тек территориялар үшін күресетін билік субъектісі ғана емес, ол өз халқының жанашыры, қамқоршысы ретінде қалыптасады. Тиісінше, Мишель Фуко өзінің бұл тұжырымын үкіметтік рационалдылықты зерттеу деп атап, оның өзіндік үйлесімді, реттелген, тәртіпті дамуының структуралық ойлауын жасақтайды. Жалпы Мишель Фуко философиялық ойлаудың структуралистік бағытының белді өкілі. Оның көзқарасынша, құрылымдар қатаң өзінің діңгек ретіндегі өзегін сақтап, ойлау арқылы болашақты анықтауы тиіс. Құрылымдардың конструкцияларға негізделіп түзілуі қоғамдағы тәртіпті, бірлікті білдіреді, бірақ ол

субъектінің еркіндігін шектеу арқылы орын алмайды. Сондықтан Мишель Фукода XVIII ғасыр адамның қоғамдық идеясын түйсінудің бастапқы кезеңі ретінде алынады. Оның негізгі идеясы адам өзі арқылы жеке мүдделерге ие, өзінің жеке пайдалы болуын ілгерілетуші, дербес қызмет атқарушы индивид. Жалпы халыққа тән нәрсе, ол стихиялық бытыраңқы өмір сүруі, сондықтан, халықты басқаруда оларды үнемі ұйымдастыру, реттеу қажеттілігі туындайды.

Кесте 2. Тақырыбы: Мишель Фуконың биосаясат теориясының мәні

Билік объектісі	Құралдары	Мақсаты	Билік формасы
Тұрғындар биологиялық масса ретінде	Медицина; Статистика; Демография.	Өмір сүруді жақсарту	Нормалау мен тәртіпті жұмсақ күшпен басқару

Биосаясат – билеушілердің мүддесін емес, үнсіз бағынушы және іштей тыңдаушы халықтың құқықтарын, бостандықтарын қорғауға бағытталған теория. Биосаясат теориясының басты ерекшелігі де осы елдің дамуы территориялардың көптігі, кеңдігімен анықталмайды, оның басты критерийі тұрғындардың әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамуына жағдай жасау. Бұл үшін тек билеушінің ғана ойлауын өзгерте алмаймыз, оған халықтың көптеген әлеуметтік қабаттарының, жіктерінің қатысу мәдениетін өзгертуді ұсынады. Мұндай өзгерістер адамның білімге ынтасынан бастап денсаулығы, медициналық қызметтің сапасына дейінгі сфераларды қамтиды. Биосаясат теориясының практикада жүзеге асуы мемлекеттің өзін іштей қорғау, ішкі саяси факторлардың тұрақсыздығынан халықты қорғау және оның сапалы өмір сүруіне кепілдік беру, адам капиталын дамыту мәселелерін қамтиды. Биосаясат теориясының басты міндеті адамдарды ұжымдық қауымның инерциясына қарағанда оның әрбірінің жеке қауіпсіздігін қорғау арқылы жүзеге асатын саяси инструменттерді, құралдарды дамытады. Соған сәйкес, Мишель Фуконың биосаясат теориясы адамның индивидуалды өмір сүру шарттарын сапалы деңгейге көтеруде, оның өмір, тіл және еңбек ету тарихын сараптаудан өткізеді. Мұндай сараптаудың түпкі ойы адамның субъектілігіндегі био-тарих, био-билік және білім күші концепцияларының генезисін анықтау еді.

Био – тарих адамды тек биологиялық құрал ретінде, қажеттіліктердің қайнар көзі ретінде ойлау модельдері.

Био – билік адамның денелігін тек территорияларға иелік жасау мақсатында қолдануға қарсы ойлау моделдері.

Био – білім күші адам капиталының дамуының басты өлшемі білім құндылықтарының қолдану және талдау модельдері.

Био – билік адамдардың адамның қоғамдық сапалы өмір сүруіне қажетті іс-әрекеттерге рұқсат беруші және көп пікірлікті қолдаушы кеңістік. Био – биліктің негізгі қызмет атқару кеңістігі коммуникативті қатынастар линиясы арқылы жүзеге асады, яғни қоғамда түрлі халықтар, мәдениеттер арасындағы тепе – теңдікті сақтай отырып, көлденең сызықтық таралу мен дамуды мақсат тұтады. Био – билік табиғаты билік болуы себепті, көлденең сызықтық қозғалыс және басқару – бағыну иерархиясы бойынша шешім қабылдау орын алады. Дегенмен адам капиталын дамытудағы еркіндік қағидасының, яғни био – билік тұжырымдамасының басты мақсаты, ол толеранттық, өзара құрмет және мультимәдениеттік қағидаларды басшылыққа алып, жеке қызығушылықтарды, мүдделерді қолдайды. Соған сәйкес, Мишель Фукода билік дисциплинарлы және биосаяси түрлерге жіктеледі.

Дисциплинарлы билік – экономикалық пайданы көздеуші және халықты бір орталықтан басқарушы идеологиялар. Мұндай басқару адамдарды үрей мен қорқыныш құралдары арқылы ортақ дәстүрлерге, дінге бағынуды міндеттейді. Бұл модельдерге біз Иран, Солтүстік Корея секілді елдердегі қатаң диктаторлық және саяси – клерикалды жүйелерді жатқызамыз.

Био – билік адамдарды жаһандық мәселелерді шешуге қатыстырумен қатар өзін өзі тануы мен сана – сезімі арқылы бақылауды жүргізуді қолдайтын басқару. Сондықтан Мишель

Фуконың философиялық ойына утопиялық сарын тән болғанымен, оның түпкі ойы индивидтің өз әлемін өзінің басқаруына беру және өзінің тәнін, сұлулығын қорғауына жағдай жасау.

Мишель Фуко осы биосаясат теориясын өзінің әйгілі мақаласында био – күш концептісі ретінде зерделейді. М.Фуко бойынша, өмірдің қуат күші бар болғаны дәуірдің әрбір кезеңіндегі өзгерістерге сәйкес, өзінің тәртібін ауыстырады.

«Мишель Фуконың биосаясат теориясының қазіргі заманғы қолданысы:

- Сандық бақылау: Big Data, AI;
- Басқаруды тұлғаландыру: коучинг, таргетинг, маркетинг;
- Биліктің гибриді формалары: мемлекет және корпорациялар;
- Тәуекелдерді бағалау: пандемия, климаттың жылынуы, қауіпсіздік мәселесі, цифрлық тәуекелдер» [4].

Мұны жоғарыда келтіргеніміздей, Мишель Фуко өлім мен өмір билік ету құқығы деп атайды. Тиісінше, тарихта адамның өлімі мен өмір сүруіне билеушілер жеке дара жауапты болып, шешім шығаратын болса, онда бұл құқық заң мен тәртіпті сақтаушы органдардың қолына шоғырланған. М.Фуко өз зерттеулерінде адамның жеке өміріне қатысты мәселеге қатысты «Өмір мен өлімге құқық бұдан была артықшылық емес: ол әміршіні қорғау мен оның тіршілігіне негізделеді. Гоббспен бірге оны әркім табиғи жағдайда ие болған құқықты әміршіге беру, өз өмірін өзгелердің өмірімен қорғау құқығы деп қабылдау керек пе?», - деген мазмұндағы риторикалық сұрақты қою арқылы жауап іздейді [5]. Бұл риторикалық сұрақтың жауабы, әрине адам қашан өзінің абсолютті еркіндігіне қол жеткізеді және өзінің еркіндігіне қандай жағдайда өзі жауап береді мәселеге түйінделген. Тиісінше, адам денесінде тіршілік механизмдері бар және ол туу, дүниеге ұрпақ әкелу, өлу, денсаулық сапасы, ұзақ өмір сүру сияқты өзгерістерді туғызатын жағдайлармен бірге биологиялық үрдістің негізі болады. Оларды қадағалау бірқатар тәжірибелік іс-шаралар мен реттеуші бақылаулар халықтың биосаясаты арқылы жүзеге асады.

Классикалық дәуірде университет, мектеп, шеберханалардағы түрлі пәндердің жедел дамуы, саяси практикалар, экономикалық бақылаулар алаңында туу, өсім, өмір ұзақтығы, қоғам денсаулығы, тұрғын үй, көшіп қону секілді мәселелердің шығуы адамдарды бақылау мен халықты қадағалаудың көптеген және әр түрлі техникалардың жылдам орын алуымен туындаған. Мысалы, қазіргі ақпараттық – коммуникациялардың ықпалымен сандық дүниетаным өзінің тұрақты заңдарына ие болып, адамдардың жеке және қоғамдық өмірін, ойлауын басшылыққа алып отыр.

Биокүш екі бағытта қалыптасты. Біріншісі, ол әскер мен мектептер секілді қоғамдық институттар, екіншісі, тұрғындар арасында игіліктерді бөлу арқылы орын алды. Тиісінше, биокүш өзінің қоғамдағы рөлін белсенді қалыпқа ауыстыру үшін көптеген салаларды бақылауға алуы арқылы көтерді. Мишель Фуко оған әсер еткен генезистерді және ойлау формаларын ажыратады. Біріншіден, бұл капитализмнің дамуы және меншікке иелік жасау, материалдық ресурстарға, артықшылықтарға ие болу ұмтылыстары адамдар арасында бәсекені ғана тудырған жоқ, ол жанама түрде өндірістерде, еңбек ұжымдарында адамдардың тұтыну, заттарды өндіру секілді қажеттіліктері арқылы бақылауға алынуына түрткі болды. Бұл фактор әлеуметтік сегрегация мен иерархизация құрылымы және жіктелісі ретінде орын алады. Тиісінше, адамдар табысы, билікке жақындығы және үстемдік құралдарына ие болуы арқылы әлеуметтік, экономикалық критерийлері бойынша жіктеуге ұшырайды. Бұл идеяның мәні қоғамдық даму факторы адамға инвестиция салу, адам капиталының сапасына қол жеткізу. Философиялық рефлексиялық тұрғыда баяндайтын болсақ, ол өлімнің өмірдің ізіне түсуін, оның үнемі бақылауға алуын шектеу және адамды еркіндікке жіберу.

Биокүш дамуының тағы бір себебі, ол заңдық жүйенің құндылығын нормативті қоғаммен бағалауға сыни көзқараста болу. Өйткені қоғамда заң мен құқықтық тәртіптің үстемдігін орнату арқылы халық жауапкершілікке шақырылады. Екінші жағынан нормативті қоғамдардың қатаң құқықтық кеңістікте өз идеясын ақтауы адамдардың жеке қауіпсіздік, қоғам мен мемлекеттің ұлттық қауіпсіздік мәселесіне тура қатынаста орын алады. Өйткені заң мен биліктің қуаты, нормативті күші әлсіреген қоғамдарда анархия, хаос, биліксіздік

құбылыстары пайда болады. М.Фуконың сыни көзқарасынша, «Заң үнемі қылышқа сүйенеді. Бұл өлімді билеушінің құзырына әкелу мәселесі емес, бұл – тірі жаратылысты құндылық пен тиімділік әлеміне орналастыру мәселесі. Мұндай билік өз іс-әрекетін компетенциялар, өлшеу, бағалау, иерархиялау жұмыстарымен айналысады. Нормалаушы қоғам өзінің саяси үстемдігін сақтауға ұмтылған биліктің туындысы [6]. Мишель Фуконың бұл көзқарасына сыни бағалау тән, себебі, қоғамның нормативті құндылықтық қажеттіліктері барлық уақытта репрессивті деген баға бере алмаймыз. Әйтсе де экономикалық мешеу елдер әлі де саяси тоталитарлық басқару тәсілдерін қолданады және өз халқын жазалауға дайын тұрады.

Қорытынды

Басқару практикасы қоғамдық қатынастарда іштей және сырттай факторлардың ықпалымен қалыптасады. Мишель Фуко бұл жерде әмбебап қағидалардың уақыттық көріністе оның мазмұнының ескіріп, өзінің өзектілігін жоғалтып жатқаны туралы айтады. «Тарихилық универсалийлерді қалыптастыру мүмкін, дегенмен оның әмбебап ортақ қағида, ереже, мәдениет түріне айналғанға дейінгі өмірі тарихтың сүзгісінен өтеді [7]. Тарихтың сүзгісі – бұл белгілі бір құндылықтардың жалпыға, ортақ мәдениетті қалыптастыруда өзінің тиімді нәтижелерін дәлделдеп, ғасырларға ұласуы мүмкін. Ал кейбір жағдайларда белгілі бір дәуірде өзекті, трендік сипатқа ие болған идеялар, басқару модельдері, мәдениеттер өзінің уақыты өткеннен кейін ескіріп, жарамсыз болып қалуы да мүмкін. Оған біз мысалы ретінде коммунистік идеологияны немесе ұлтшылдық фашистік көзқарастарды келтіре аламыз. Өйткені заман бірнеше рет құбылып, өзінің уақыттық иірімдеріне алдаусыратып, бойын қайта тіктейді.

Сондықтан Мишель Фуконың сыни көзқарасы қоғамдағы ессіздік туралы, адам бостандықтарын шектеуге қарсы және адамның еркіндіктері мәселесінде мемлекеттің рөлі қандай деген сұрақтарға жауап беруге арналған. Мишель Фуконың мұндай көзқарастарын қазіргі заманғы қоғамдық ракурстан қабылдаудың өзінде біршама қиындықтар туындайды. Оның көзқарасында мемлекет нақты шынайылықта жеткілікті деңгейде бар болушы емес. Мемлекеттік мүдделер сол мемлекеттің өзінің бар болушы болмысы арқылы мәнге айналады және мемлекет құраушы субъект арқылы танылып, оқиғаларда, құбылыстарда өзіндік рационалдылықты дәлелдейді. Өйткені басқару өнері өзін мемлекеттің өмір сүруі арқылы әлдебір көкжиекте және образдарда болжай отырып, конституциялық құрылыс, нормативті мінез-құлық арқылы тіркеледі және рационалды және парасаттылық арқылы функционалды институтқа айналады.

Авторлар қолжазбадағы барлық ақпарат үшін, оның ішінде плагиаттың болмауы, дәйек сөздердің дұрыс берілуі және ЖИ жасаған жалған фактілердің болмауы үшін жеке жауапкершілік келтіреді.

Әдебиеттер

1. Фуко М. Рождение биополитики. – СПб.: Наука, 2010, 448 с.
2. Kazakhstan Reports 134 Human Trafficking Cases in First Half of 2025 https://timesca.com/kazakhstan-reports-134-human-trafficking-cases-in-first-half-of-2025/?utm_source=chatgpt.com "Kazakhstan Reports 134 Human Trafficking Cases in First Half of 2025 - The Times Of Central Asia"
3. Старостина Д.А., Биополитика в концепции М. Фуко: тело как инструмент управления обществом // Теория и практика общественного развития. 2022, № 6, С. 80–85.
4. Фуко М., Биосаясат теориясы // Мына сілтемеде :<https://chatgpt.com/c/69e11834-a484-8386-ba29-0e318b96edbf>
5. Ривкин Дж. Әдебиет теориясы: Антология III // Өлім мен өмірге билік ету құқығы / М.Фуко. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2019, 440 б.
6. Джонстон Д. Философияның қысқаша тарихы. Сократтан Дерридаға дейін. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018, 216 б.
7. Фуко М., Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. – СПб., А-сэд, 1994, 450с.

References

1. Fuko M. Rozhdenie biopolitiki. – SPb.: Nauka, 2010, 448 s.
2. Kazakhstan Reports 134 Human Trafficking Cases in First Half of 2025 https://timesca.com/kazakhstan-reports-134-human-trafficking-cases-in-first-half-of-2025/?utm_source=chatgpt.com "Kazakhstan Reports 134 Human Trafficking Cases in First Half of 2025 - The Times Of Central Asia"
3. Starostina D. Biopolitika v koncepcii M.Fuko: telo kak instrument upravlenija obwestvom // Toerija i praktika obwestvennogo razvitija. – 2022, № 6, S. 80–85.
4. Fuko M. Biosajasat teorijasy // <https://chatgpt.com/c/69e11834-a484-8386-ba29-0e318b96edbf>
5. Rivkin Dzh. Adebiet teorijasy: Antologija III // Olim men omirge bilik etu kuckygy / M. Fuko. – Almaty: Ulttyk audarma bjurosy, 2019, 440 b.
6. Dzhonston D. Filosofijanyn kyskasha tarihi. Sokrattan Deridaga dejn. – Almaty: Ulttyk audarma bjurosy, 2018, 16 b.
7. Fuko M. Slova i vewi. Arheologija gumanitarnih nauk. – SPb., A-cad, 1994, 450 s.

А.М.Утемисова, Т. Еркинулы*

*Магистрант, makpal9512@mail.ru, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

PhD, erkinulyt@mail.ru, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ РАЦИОНАЛЬНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ В ТЕОРИИ БИОПОЛИТИКИ МИШЕЛЯ ФУКО

Аннотация

В статье рассматриваются научные подходы французского философа Мишеля Фуко к теории биосоциальности управления общественными отношениями, в том числе к вопросу о рациональности управления. Основное значение теории биосоциальности заключается в изучении роли, ценностей и сущности народа как субъекта и объекта политики в совершенствовании форм государственного управления, инструментов влияния на политическую власть. Поэтому в статье изучено взаимодействие политических идей между властью и населением, идеологическое доминирование в социально-философских аспектах. В статье изучены основные идеи и смыслы теории биосоциальности М. Фуко. Актуальность темы исследования обусловлена экзистенциальной направленностью на определение условий политической жизни человека. Данная проблема актуальна тем, что в едином пространстве сосуществуют различные политико-идеологические, заинтересованные взгляды на совместную жизнь людей и поиск решения социальных проблем. При решении данной проблемы за основу взяты теоретические и прикладные аспекты современных подходов к анализу общественного устройства на уровнях теории биосоциальности М. Фуко. Таким образом, в современных гуманитарных науках теория освобождения рассматривает уровень рациональной организации человеческой жизни и поиск ее проблемного решения в различных социально-политических практиках. М. Фуко разъясняет это условие в своих работах как форму управления населением.

Ключевые слова: биополитика, модели управления, биоистория, биовласть, власть знания, дискурс.

A.M. Utemisova, T. Yerkinuly*

Master students, makpal9512@mail.ru, M.Auezov South Kazakhstan University,
Shymkent, Kazakhstan

*PhD, erkinulyt@mail.ru, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

GOVERNMENT RATIONALE ISSUES IN THE THEORY OF BIOPOLITICS OF MICHEL FOUCAULT

Abstract

The article examined the scientific approaches of the French philosopher Michel Foucault to the theory of biosociality of public relations management, including the issue of government rationality. The main meaning of the theory of biosociality is aimed at studying the role, values and essence of the people as a subject and object of politics in improving forms of public administration, instruments of influence on political power. Therefore, the article studied the interaction of political ideas between power and population, ideological dominance in socio-philosophical aspects. The article studied the main ideas and meanings of M. Foucault's biosayats theory. The relevance of the topic of research is due to the existential focus on determining the conditions of a person's political life. This problem is relevant in that in a single space there are various political ideological, interested views on the joint life of people and find a solution to social issues. When solving this problem, the theoretical and applied aspects of modern approaches to the analysis of public order at the levels of M. Foucault's theory of biosociality are taken as a basis. Therefore, in modern humanities, the theory of release considers the level of rational organization of human life and finding its problematic solution in various socio-political practices. M.Fuko clarifies this condition in his works as a form of population management.

Keywords: bio politics, governance models, bio-history, bio-power, power of knowledge, discourse.

ӨӨЖ: 82.512.122:28-584:1(091)

Ә. Хәмзеев*

Ізденуші, Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті, Нөкіс, Өзбекстан

*Корреспондент авторы: awada@mail.ru

ЯССАУИ ТАҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Түйін

Бұл зерттеу Қожа Ахмет Яссауи негізін қалаған сопылық ілімнің қарақалпақ классикалық әдебиетіндегі көркемдік-философиялық сабақтастығы мен интерпретациялық ерекшеліктерін кешенді түрде зерделеуге арналған. Зерттеудің негізгі мақсаты – «Диуани хикмет» шығармасындағы мистикалық-танымдық қағидалардың қарақалпақ поэзиясында көріну, трансформациялану және ұлттық дүниетаныммен сабақтасу ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан айқындау. Осы мақсатта салыстырмалы-тарихи, типологиялық және герменевтикалық әдістер негізінде Сүлеймен Бақырғани, Күнқожа Ибраһымұлы, Әжінияз Қосыбайұлы және Бердақ Қарғабайұлы шығармаларындағы сопылық терминдер, метафоралық жүйе мен символдық образдар талданады. Зерттеу нәтижесінде қарақалпақ классиктерінің Яссауи іліміндегі шарифат, тариқат, мағрипат және хақиқат сатыларын шығармашылық тұрғыдан игеріп, оларды имандылық, нәпсімен күрес, адамгершілік және рухани кемелдік идеяларымен сабақтастыра дамытқаны анықталады. Сонымен бірге «инсани кәміл» концепциясының ұлттық дүниетаныммен синтезделу үдерісі сараланады. Зерттеу нәтижелері қарақалпақ әдебиетінің рухани бастауларын тереңірек түсінуге, сопылық поэтиканың ұлттық әдебиетте орнығу ерекшеліктерін айқындауға және түркі халықтарының ортақ әдеби-мәдени мұрасын жаңа ғылыми ұстанымдар негізінде пайымдауға мүмкіндік береді.

Кілттік сөздер: сопылық ілімі, хикмет, инсаният, рухани сабақтастық, кәміл адам.

Кіріспе

Түркі халықтарының рухани мәдениетінде сопылық ілімі ерекше орын иелейді. Бұл ілім ислам цивилизациясы шеңберінде қалыптасып, халықтардың дүниетанымына, әдебиетіне және мәдениетіне терең әсер көрсетті. Сопылықтың басты мақсаты — адамның рухани жетілуі, жүректің тазалығы және Аллаға деген шын махаббатқа жету болып табылады.

Орта ғасырларда сопылық ілімінің түркі дүниесінде кең таралуына үлкен әсер көрсеткен тұлғалардың бірі – Сұлтан Қожа Ахмет Яссауи болды. Оның «Диуани хикмет» кітабы тек қана діни-рухани шығарма емес, сонымен бірге түркі халықтардың әдебиет дәстүрінің дамуына әсер еткен маңызды әдеби мұра болып есептеледі. Ахмет Яссауидің сопылық философиясы кейінгі ғасырларда көптеген ақын-жазушылар шығармашылығында жалғасты. Бұл процесс қарақалпақ әдебиетінде де айқын көзге түседі. Қарақалпақ ақындары мен жыраулары өз шығармаларында адамгершілік, иман, әділдік және рухани тазалық сияқты құндылықтарды үгіт-насихаттап, сопылық дүниетанымның негізгі қағидаларын халыққа жеткізді.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Бұл зерттеудің негізгі мақсаты — Қожа Ахмет Яссауидің сопылық ілімі мен қарақалпақ классикалық әдебиеті арасындағы рухани және мазмұндық байланысты ашу болып табылады. Зерттеудің негізгі нысаны ретінде Қожа Ахмет Яссауидің «Диуани хикмет» және «Фақрнама» еңбектері, сондай-ақ Сүлеймен Бақырғани, Күнқожа Ибраһымұлы, Әжінияз Қосыбайұлы және Бердақ Ғарғабайұлының таңдамалы шығармалары мен өлеңдер жинақтары пайдаланылды. Сонымен қатар К. Мәмбетов пен Қ. Мақсетов сияқты ғалымдардың қарақалпақ әдебиеті тарихына қатысты іргелі зерттеулері мен Түркістанда өткен халықаралық конференция материалдары ғылыми негіз ретінде алынды.

Жұмыстың ғылыми негізділігін қамтамасыз ету үшін кешенді зерттеу әдістері жүйесі қолданылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы Яссауи хикметтері мен қарақалпақ ақындарының өлеңдеріндегі нәпсі, зікір және ғашықтық сияқты ортақ образдар мен идеялық үндестіктер анықталды. Мәтіндік талдау немесе герменевтикалық әдіс көмегімен «Мағбуд» және «ләйлі жамалы» секілді астарлы символдық мағыналар мен сопылық терминдердің поэтикалық мән-мағынасы ашылды. Жүйелілік әдісі сопылықтың шарифат, тариқат, мағрипат және хақиқат сынды төрт басқышының әдеби

туындылардағы көрінісін біртұтас рухани жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Деректерді жинау барысында архивтік материалдар мен баспа нұсқаларына библиографиялық шолу жасалып, сопылық терминологияның қолданылу жиілігіне басымдық берілді. Бұл әдіснамалық тәсілдер зерттеудің объективтілігін арттырып, басқа зерттеушілердің осы дереккөздер негізінде жұмысты қайта жаңғыртуына толық жағдай жасайды.

Талдау және нәтижелер

«Қожа Ахмет Яссауи туралы қарақалпақтар арасында бірқатар мәліметтер де бар. Кейбір ауызша мәліметтерде қарақалпақтардың Түркістаннан көшу себептерін Қожа Ахмет Яссауи оқиғаларымен байланыстырады. Мәселен, Кегейлі ауданының Энгельс атындағы совхоз орталығында тұрушы Дәулетмұрат қарт: «Қарақалпақтар жаугершілікте босып келе жатып, Қожа Ахмет Яссауидің Мазарына іркілген және қалмақтардың шапқыншылығынан құтқару үшін мәдет сұраған. Кейбір мәліметтерге қарағанда Қожа Ахмет Яссауи қарақалпақтардың жиені ретінде көрінеді» [1]. Қарақалпақ халқы Яссауиді өзінің рухани ұстазы деп есептеп, әр тарапты онымен тығыз байланыста болып келген.

Сопылық ілімінің қарақалпақ әдебиетіне әсерін зерттеу әдебиеттану ғылымы үшін маңызды мәселе болып табылады. Ахмет Яссауи түркі халықтарының рухани тарихында айрықша орны бар тұлға. Ол сопылық ілімін халыққа қарапайым түсінікті тілде жеткізіп, ислам дінінің адамгершілік қағидаларын кеңінен үгіт-насихаттады. «Ақын ислам дінінің идеясын және адамзатқа ортақ әділет, тазалық, адамгершілік қағидаларын ғылыми тұрғыдан алға қарай жетілдіріп дамыта алды. Кітаптағы басты қағидалар: мағрипат – білім, ілім; шарифат – ислам дінінің жолы, заңы; тариқат – сопылық жол; хақиқат – құдайға ғашықтық (өзінің сенімін, ықыласпен орындауы). Сонымен қатар, осы айтылған қағидаларды бір-бірімен байланыстыра жүргізгенде ғана адамға ниеттеген мақсатына жетуге мүмкіндік болатынын түсіндіреді [2]. Яссауидің шығармаларында адамның ішкі дүниесін тазалау, нәпсіні жеңу және Аллаға жақындау идеялары негізгі орын иеленеді. Оның хикметтері инсанды рухани жетілуге шақырады және қоғамдағы әділетсіздікке қарсы тұруға үгіттейді. Сопылық дәстүрінде адамның рухани дүниесінің жетілуі төрт негізгі басқыш арқылы жүзеге асады. Олар: шарифат, тариқат, мағрипат және хақиқат. Бұл түсініктер адам рухының Аллаға жету дәрежелеріндегі, яғни сопылық жолындағы басқыштарды білдіреді. Яссауи шығармаларында осы төрт түсінік кең түрде түсіндіріледі және олар адамның тұрмыстық амалына айналуы тиіс рухани қағидалар ретінде ұсынылады. Ахмет Яссауидің «Фақрнама» еңбегінде «әрбір мүмін мұсылман кәмілдікке ерісу, ақыр аяғында хақпен дидаласу бақытына ерісу үшін төрт басқыш, қырық баспалдақты басып өтіп жоғары басқышқа көтерілуі лазым. Төрт басқыш – шарифат, тариқат, мағрипат және хақиқат басқыштары болып, олардың әрбірі он баспалдақтан тұрады». «Шарифат, шамға ұқсайды, жол көрсетер. Бірақ шамды қолға алумен жол ашылмас. Жолға түстің бе, бұл қадамың тариқат болар. Мақсатқа ерістің бе - бұл Хақиқаттыр... Шарифат білімдір. Тариқат - жолды тұту, Хақиқат - Аллаға жетудір» [3].

Сопылық ілімі тек діни-философиялық жүйе ғана емес, сонымен бір қатарда айрықша поэтикалық дәстүр қалыптастырған рухани бағыт болып табылады. Сопылық поэзияда символикалық образдар, Жаратқанды іздеу және адамның ішкі жан дүниесін суреттеу айрықша орын иелейді. Бұл — Яссауи тағылымында көп ұшырасатын тақырыптардан. Солардың ішінде Аллаға деген махаббат басты орында тұрады. Рухани тазалық, нәпсімен күрес, инсанның кәмілдікке ұмтылуы — бұлар сопының жолындағы негізгі мақсаты. Сопылық әдебиетте қолданылатын символдар да айрықша маңызға ие. Мәселен, «жол», «жүрек», «нұр», «махаббат», «ишк» сияқты түсініктер адамның рухани сапарын сәулелендіреді.

Ахмет Яссауидің әдеби дәстүрі кейінгі түркі әдебиетінің дамуына үлкен әсер көрсетті. Бұл жағдай әсіресе Орта Азия халықтарының әдебиетінде, соның ішінде қарақалпақ әдебиетінде айқын көрінеді. Яссауидің ең адал шәкірттерінің бірі, қарақалпақ әдебиетінің көрнекті өкілі Сүлеймен Бақырғани сопылық тағылымының қарақалпақ жеріне және әдебиетіне кіріп келуіне себепші болған инсан. Ол:

*Яссы дария арасы, жарық гауһар шырасы,
Машайықтар сарасы шайқым Ахмет Яссауи.*

деп жырлап, ұстазы туралы мәлімет береді. Сүлеймен Бақырғани «Хакім ата» деген атпен бүкіл Орта Азияға белгілі болған данышпандардың бірі. Хакім ата туралы белгілі ақын Әлішер Науаи де өзінің «Насаимул-мухаббат» шығармасында біраз мәліметтер беріп өткен. Жерлесіміз болған Сүлеймен Бақырғани Қоңырат пен Мойнақ қаласының ортасында жерленіп, қазір де кереметті «Хакім ата» атымен аталған үлкен әулиелі жер болып есептеледі. Профессор Қабыл Мақсетов бұл туралы «Біздің ұлы жерлесіміз, XII ғасырда өткен Хакім ата шығармалары» атты үлкен мақала да жариялады. [4] Хакім ата Сүлеймен Бақырғани сопылық жолдың барлық дәрежелерінен өтіп, Алланың ішкі махаббатына, ғашықтығына еріседі. Ол өз шығармаларында:

Сенің дертің маған дәрманнан артық,
Саған құл болғаным сұлтаннан артық,
Сені зікір етсем шөлдің ішінде,
Болар ол шөл маған бостаннан артық.

Ақын шығармаларының дерлік барлық идеясы Алла, иман, ислам, шариатпен байланысты. Тиісінше инсанның өзін тануы және Алланы білуі, сол жолда Жаратқанға ғашық болып, оның ишқында күйіп-жанып, оны іздеп күні-түні зікір етуі ақын шығармаларының басты тақырыбы. Ақынның бізге жетіп келген «Ақырзаман», «Бийби Мәриям» шығармаларында сол сопылық идеяларды сәулелендіреді. Сүлеймен Бақырғани сопылық тағылымын терең иелеген өз дәуірінің белгілі ақыны, машайықтарынан еді.

Яссауи тағылымы қарақалпақ әдебиеті тарихы мен рухани тәжірибесін сәулелендіретін маңызды мәдени мұра болып табылады. Қарақалпақ әдебиетінің көрнекті өкілі Күнхожа Ибрайым ұлы Яссауи тағылымымен жүргендігін өз шығармаларында жырласа және өзін тікелей Яссауи шәкірті екендігін атап өтеді.

Сен – кожамсың, мен – құлыңмын,
«Құл» дегенше өзі жоқ,
Әл-рәббил нашарың бар,
Илараға көзі жоқ.
Сол нашарға көз бермесең,
Дүниенің маған хәзі жоқ,
«Қайтқыл!» десең, қайтып жола міндім,
Хәзіреті Қожа Ахмет Яссауи... [5].

Күнхожа ақын бұл тармақтарда өзінің Яссауи жолына бағынғандығын, одан медет сұрап, жүрек көзінің ашылуын тілеп мінәжат етіп жатқандығы көрінеді. Яссауиде нәпсімен күрес — бұл сопының тынымсыз айтып жүретін зікірі. Яссауи дерлік барлық хикметтерінде зікір айту керектігін насихаттайды. Ал Күнхожа болса, сол Яссауи хикметтерінен нәр алып, зікір айту керектігін жазады:

Алланың атын зікір етіңдер,
Қашса дұшпан кейініне жетіңдер,
Ойланып дербенттен аман өтіңдер,
Ойлан шайыр сенің өзің кім едің? [5]

Бұл қатарлардан көрініп тұрғанындай, Күнхожа Ибрайым ұлы өзіне ұстаз санаған Яссауидің насихатын баянлап, бір Алланы зікір етіп еске алуды, нәпсіні жеңіп, шариғаттың дәрежелерінен табысты өтуді суреттейді. Қожа Ахмет Яссауи өз хикметінде:

Жаннан кешпей мәни алмас ол дарияда,
Надан кімсе жаннан кешпей дәме қылар,
Зікір айтып машғұл болғыл жану ділде,
Хайран болып қылар ісім білалмаспын [6].

Екі ақынның да поэзиясында бір мазмұн, бір насихат жырланып, халықты нәпсімен күресуге, зікірмен жүректі тазалап, Алланың сырлы ілім дариясында жүзуді насихаттайды. Тасаууфта адамгершілік маңызды орын алады. Күнхожаның өлеңдерінде халықтың дерті — оның жеке дерті ретінде көрінеді. «Халық — Алланың бір аты» демекші, ақын әрқашан халық үшін жанын пида етеді.

Қарақалпақ әдебиетінде сопылық дүниетанымның элементтері кеңінен ұшырасады. Қарақалпақ ақындары өз шығармаларында инсаниятты, әділдікті, иман мен білімге ұмтылу сияқты құндылықтарды насихаттады. Бұл құндылықтардың көпшілігі сопылық философиясымен тығыз байланысты еді. Әсіресе, Әжінияз Қосыбайұлы шығармалары Ахмет Яссауи дәстүрінің жалғасы ретінде қаралады. Оның поэзиясында рухани тәрбие, Аллаға деген махаббат және инсанның ішкі тазалығы туралы ойлар кеңінен көрініс тапқан. Әжінияз ақынның дерлік барлық шығармаларында Аллаға ғашықтық, оны күні-түні зікір етіп іздеу астарлы рәмзі мағыналарда беріледі. Мысалы:

Тәкийә әйлеп ол халқы, әлемді мен еттім сапар,
Таппадым махбубымды кезіп жаханды еш хабар,
Шарқ ұрып кезіп жаханды, жұтыубан қану-захар,
Көзіме ұйқы алмайын, зар ағлабан шаму-сахар,
Ах, дәриға, уақ дариғ, мың саны арман шықты жан [7].

Әжінияздың «Шықты жан» өлеңінде Жаратқанның жамалына ғашық болып, сол сопылықтың гүзар жолына сапар шеккендігі баян етіледі. Өлеңдегі «Махбуб» термині — сопылық поэзиядағы Аллаға деген ғашықтықтың белгісі. Бұл ұғым Яссауи хикметтеріндегі махаббат концепциясымен

тікелей сабақтасып, ақынның рухани ізденісін айқындайды «Лә иләхә илләлла лә Махбуба иллаху» — бұның мағынасы «Алладан басқа тәңір жоқ, Алладан басқа дос жоқ» деп келеді. Қожа Ахмет Яссауиде:

Ашық қылдың қайдан табамын амалым жоқ,
Зікір етемін сенен өзге танарым жоқ,
Дәрғайыңнан басқа жерге барарым жоқ,
Не қылсаң да ашық қылшы Пәруардигар [8] .

Бұл қатарлардан Әжінияздың Яссауи ілімінен нәр алғандығы, сопылықтың басқыштарынан өтіп, ғашықтық дәрежесіне жетіп, Аллаға ғашық болғандығы көрінеді. Әжінияз тағы бір қатарларында: «Дүние бір көрсетіп ләйлі жамалын, алды кетті зікір-пікір қиялым», - деп Яссауи іліміндегі зікір айту, пікір ету амалдарын айтып өтеді. Бұл жалған дүние өзінің ләйлі сұлу жамалын көрсетіп, мені зікір мен пікірден шалғытпақшы болды деген ойды айтады. Әжінияз поэзиясында рухани азық болатын, инсанды кәмілдікке жетелейтін, бағдар беретін насихат қатарлар орын алған. Оның шығармаларында адам өмірінің мәні, әділдік пен шындық мәселелері кеңінен көтеріледі.

Сонымен бір қатарда, қарақалпақ әдебиетінің басқа да өкілдері сопылық идеяларды өз шығармаларында пайдаланып, халықтың рухани дүниесін байытып отырды. Солардың бірі — қарақалпақ классик ақыны Бердақ Қарғабайұлы. Оның шығармаларында халықтың тағдыры, әлеуметтік әділдік пен рухани жаңару мәселелері көрініс табады. Ақын халықты бірлікке, білімге және инсаниятқа шақырып, сопылық тағылымның негізгі қағидаларын көркем түрде жеткізді. Бұл ақын шығармаларында сопылық философия тікелей діни мәтін ретінде емес, моральдық-этикалық құндылықтар жүйесі ретінде көрінеді. Бердақ дерлік барлық шығармаларында өзін Хаққа бағындырған және өмірін халыққа бағыштаған ақын болды. Бұл қасиеттер сопылық тағылымның қағидаларына кіретін белгілер. Ақын өзін сол жолдағы сопымын деп те таныстырады:

Бердақ суўпы дейді атым,
Қолдаулы дер асыл затым..
немесе...
...Расулға үммет хаққа ғұлам,
Қүдірет ісін не білем,
Бақта сайраған бұлбілем,
Уақытым хазан болған екен [9] .

Бердақтың бұл шығармаларынан мәлім болғанындай, ол Яссауи тағылымының жалғастырушысы болып есептеледі. Яссауи де өз хикметтерінде Пайғамбарға үмметпін деп оған салауат арнайды және Хаққа ғашықтығын тынымсыз насихаттайды. Бердақ ақын да «Хаққа ғұлам» деп өзінің ғашық екендігін жазады.

Қорытынды

Сопылық әдебиетте адамның рухани кәмілдікке жетуі, қоғамдағы әділдік пен білімге ұмтылу сияқты тақырыптар кеңінен көрініс тапқан. Сопылық тағылымның негізгі идеялары халық мәдениетімен үндесіп, әдеби шығармалар арқылы ұрпақтан-ұрпаққа өтіп отырды. Бұл процесс қарақалпақ халқының рухани мәдениетін байытты. Әдеби шығармалардағы сопылық идеялар инсандарды жақсылыққа, сабырлылыққа және өзара құрметке шақырады. Осы тұрғыдан алғанда, сопылық дәстүр қарақалпақ әдебиетінің рухани негізін және мазмұнын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды.

Сопылық ілімінің қарақалпақ әдебиетінің қалыптасуы мен дамуына үлкен әсер еткендігі белгілі болды. Қожа Ахмет Яссауидің рухани мұрасы түркі халықтарының әдебиетінде, соның ішінде қарақалпақ әдебиетінде айрықша орын иеленеді. Қарақалпақ ақындары сопылық тағылымның негізгі қағидаларын өз шығармаларында көркем түрде суреттеп, халықтың рухани дүниесін байытты. Олардың поэзиясында инсаният, әділдік, иман және ішкі батини тазалық сияқты құндылықтар кеңінен үгіт-насихатталды. Сопылық ілімінің әдебиет арқалы таралуы халықтың рухани мәдениетінің дамуына үлкен үлес қосты. Сондықтан сопылық тағылымды зерттеу қарақалпақ әдебиетінің рухани негіздерін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Мәмбетов, К. Әйемги қарақалпақ әдебияты / К. Мәмбетов. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1976, 43 б.
2. Тайжанов, А. Т. Қожа Ахмет Ясауи илімі және қазақ руханияты / А. Т. Тайжанов // Ғасыр данасы – Қожа Ахмет Ясауи: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Түркістан, 2024, 39 б.
3. Top H. H., Mesnevî-i Ma'nevî Şerhi. 5. Cilt, Konya, 2019, 894 б.
4. Мақсетов, Қ. Бизің ұллы жерлесиміз, 12-әсирде өткен Хәким ата шығармалары /Қ. Мақсетов // Еркін Қарақалпақстан. 1992, № 3, 27 февраль.
5. Күнхожа, Қосықлар, Тошкент, Adabiyot, 2022, 147 б.
6. Яссавий Х. А., Девони ҳикмат, Тошкент, «Наврӯз», 2018, 230 б.
7. Әжинияз (Зийуар), Таңламалы шығармалары, Нөкіс, «Қарақалпақстан», 2024, 152 б.
8. Suleimenova Zh., Abilkhamitkyzy R., Yskak B., Korganbekov B., Exploring Topics and Sentiment in the English Version of Yassawi's Divan-i Hikmet: A Text Mining Approach // Theory and Practice in Language Studies, 2022, Vol. 12, No. 12, p. 2678–2686, DOI: 10.17507/tpls.1212.26.
9. Бердақ. Сайланды шығармалары / Бердақ. – Нөкіс: Билим, 2019, 150-161-бб.

References

1. Mambetov K., Äyyemgi qaraqalpaq ädebiyatı, Nókis: Qaraqalpaqstan, 1976, 43 p.
2. Tayjanov A. T., Khoja Akhmet Yassawi ilimi jáne qazaq ruxaniyatı // The Sage of the Century – Khoja Akhmet Yassawi: Proceedings of the International Scientific-Practical Conference, Türkistan, 2024, 39 p.
3. Top H. H., Mesnevî-i Ma'nevî Şerhi. 5. Cilt, Konya, 2019, 894 p.
4. Maqsetov Q., Bizdiń ullı jerlesimiz, 12-ásirde ótken Hákim ata shıǵarmaları // Erkin Qaraqalpaqstan, 1992, No. 3, 27 February.
5. Kunxoja, Qosıqlar, Tashkent, Adabiyot, 2022, 147 p.
6. Yassawiy X. A., Devoni Hikmat, Tashkent, Navro'z, 2018, 230 p.
7. Äjiniyaz (Ziywar), Tańlamalı shıǵarmaları, Nókis, Qaraqalpaqstan, 2024, 152 p.
8. Suleimenova Zh., Abilkhamitkyzy R., Yskak B., & Korganbekov B., Exploring Topics and Sentiment in the English Version of Yassawi's Divan-i Hikmet: A Text Mining Approach // Theory and Practice in Language Studies, 2022, Vol. 12, No. 12, p. 2678–2686, DOI: 10.17507/tpls.1212.26.
9. Berdaq, Saylandı shıǵarmaları, Nókis, Bilim.2019, p. 150–161.

А. Хамзеев*

*Соискатель, awada@mail.ru, Каракалпакский государственный университет имени Бердаха, Нукус, Каракалпакстан

УЧЕНИЕ ЯССАВИ И ЕГО ОТРАЖЕНИЕ В КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**Аннотация**

Данное исследование посвящено комплексному изучению художественно-философской преемственности и особенностей интерпретации суфийского учения, основанного Ходжой Ахмедом Ясави, в каракалпакской классической литературе. Основная цель исследования заключается в научном выявлении особенностей проявления, трансформации и взаимосвязи с национальным мировоззрением мистико-познавательных принципов, представленных в произведении «Дивани хикмет», в каракалпакской поэзии. В соответствии с поставленной целью на основе сравнительно-исторического, типологического и герменевтического методов анализируются суфийская терминология, метафорическая система и символические образы в произведениях Сулеймана Бакыргани, Кунходжи Ибраймулы, Ажинияза Косыбайулы и Бердаха Каргабайулы. В результате исследования установлено, что каракалпакские классики творчески освоили ступени учения Ясави — шариат, тарикат, мари́фат и ха́кыкат, — и развили их в тесной связи с идеями нравственности, борьбы с нафсом, гуманности и духовного совершенствования. Особое внимание уделяется процессу синтеза концепции «инсани камил» с национальным мировоззрением. Полученные результаты способствуют

более глубокому пониманию духовных истоков каракалпакской литературы, выявлению особенностей укоренения суфийской поэтики в национальной литературе и новому научному осмыслению общего литературно-культурного наследия тюркских народов.

Ключевые слова: суфийское учение, хикмет, человечность, духовная преемственность, совершенный человек.

A. Khamzeev*

*Researcher, awada@mail.ru, Karakalpak State University named after Berdakh, Nukus, Uzbekistan

YASAWI TEACHINGS AND THEIR REFLECTION IN KARAKALPAK LITERATURE

Abstract

This study provides a comprehensive examination of the artistic and philosophical continuity and interpretive features of the Sufi teachings founded by Khoja Ahmed Yasawi in Karakalpak classical literature. The main objective of the study is to scientifically identify the ways in which the mystical and epistemological principles presented in *Dīwān-i Hikmet* are manifested and transformed in Karakalpak poetry and integrated with the national worldview. To achieve this objective, comparative-historical, typological, and hermeneutic methods are employed to analyze Sufi terminology, metaphorical systems, and symbolic imagery in the works of Suleiman Bakyrqani, Kunkhoja Ibrayimuly, Ajiniyaz Kosybayuly, and Berdakh Kargabayuly. The study demonstrates that Karakalpak classical poets creatively appropriated the stages of Yasawi's teaching—sharia, tariqa, ma'rifa, and haqiqa—and developed them in close connection with the ideas of morality, the struggle against the nafs, humaneness, and spiritual perfection. Particular attention is given to the process through which the concept of *insān-i kāmīl* (the perfect human) was synthesized with the national worldview. The findings contribute to a deeper understanding of the spiritual foundations of Karakalpak literature, clarify the ways in which Sufi poetics became established within the national literary tradition, and provide a new scholarly interpretation of the shared literary and cultural heritage of the Turkic peoples.

Keywords: Sufism, hikmet, humanity, spiritual continuity, the Perfect Man.

**ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMIC SCIENCES**

ОӘЖ 338.33

**А.Н. Айтымбетова*, Г.Е. Мауленкулова, Н.П. Иващенко, Н.И. Равшанбекова,
Ә.А. Әбутәліпов**

э.ғ.к., қауымдастырылған профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

э.ғ.к., қауымдастырылған профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

э.ғ.д., профессор, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Мәскеу, РФ

магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

*Корреспондент авторы: a.ainura-81@mail.ru

**ЭКСПОРТТЫҚ ӘЛЕУЕТТІ ТАЛДАУ ЖӘНЕ АҚША АҒЫНДАРЫН БАСҚАРУ
ИНТЕГРАЦИЯСЫ: ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПкерлікті дамыту көзқарас**

Түйін

Бұл мақалада экспорттық әлеуетті талдау мен шағын және орта бизнесті дамытудағы ақша ағындарын басқаруды интеграциялау арасындағы байланысты зерттейтін кешенді зерттеудің құрылымы ұсынылған. Маңыздысы, жоғары технологиялық бәсекелестік, жаһандану және жаһандық нарықтарға қолжетімділіктің кеңеюі жағдайында шағын және орта кәсіпорындар экспорттық әлеуеттің негізгі қозғаушы күшіне айналуға, бұл олардың салыстырмалы артықшылықтарын бағалауға және кейіннен ұлттық экономикалық өсуге жүйелі тәсілді қажет етеді. Бұл мақалада экспорттық әлеуетті талдаудың әдіснамалық негіздері, соның ішінде салыстырмалы статистикалық көрсеткіштерді, факторлық талдауды және аспаптық тәсілдерді пайдалану қарастырылады және жүйеленеді, бұл бізге отандық шағын және орта бизнестің ішкі және сыртқы мүмкіндіктерін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ол ақша ағындарын басқаруды өтімділікті, кірістілікті және тұрақты бизнес дамуын қамтамасыз ету құралы ретінде баса көрсетеді. Шағын және орта бизнес үшін мұндай кешенді көзқарас инновацияларды енгізу, өндірістік тиімділікті арттыру, жаңа нарықтарға шығу және халықаралық әріптестікті нығайту жолдарын жеңілдетеді. Мақалада экспорттық әлеуетті арттыру мен қаржылық басқаруды үйлестірудің ұлттық экономиканың тұрақты дамуына қосатын үлесі терең талданады.

Кілттік сөздер: экспорттық әлеует, интеграция, ақша ағындары, шағын және орта кәсіпкерлік, экономикалық салалар, кешенді тәсілдер.

Кіріспе

Экспорттық әлеует мемлекеттің, аймақтың немесе жеке шаруашылық жүргізуші субъектінің жаһандық нарықта бәсекелестік сипаттамалары бар өнімдер мен қызметтерді қалыптастыру және сату, сонымен қатар олардың ұлттық экономикадан тыс табысты ілгерілеуін қамтамасыз ету қабілеті ретінде түсіндіріледі. Шын мәнінде, біз валюталық кірісті қалыптастыру және сыртқы экономикалық позицияларды нығайту бойынша жасырын немесе әлі іске асырылмаған мүмкіндіктер туралы айтып отырмыз.

Бұл көрсеткіштің негізгі детерминанттарына мыналар жатады:

- Өндірістік ресурстар-табиғи шикізаттың, заманауи жабдықтардың, білікті жұмыс күшінің және технологиялық шешімдердің болуы;
- Өнімнің бәсекеге қабілеттілігі-тауарларды шетелдік контрагенттер үшін тартымды ететін сапа деңгейі, өзіндік ерекшелігі және баға параметрлері;
- Инфрақұрылымдық қамтамасыз ету-жедел және қауіпсіз жеткізуге кепілдік беретін көлік логистикалық тораптардың (теңіз порттары, автомобиль және теміржол магистральдары, қойма кешендері) дамыған жүйесі;

- Мемлекеттік қолдау-экспорттаушыларға жеңілдікті режимдер, субсидиялар беру, сондай-ақ шетелдік әріптестермен өзара тиімді сауда келісімдерін жасасу. [1, 2, 3]

Көрсеткіштің маңыздылығы. Экспорттық әлеуеттің жоғары деңгейі ұлттық валютаны нығайтуға ықпал етеді, ішкі өндірістің дамуын ынталандырады және экономиканың шектеулі ішкі сұранысқа тәуелділігін төмендетеді. [1, 2] Мүмкіндіктерді пайдалану тиімділігін бағалау үшін экспорттың нақты көлемін ішкі тұтынуға зиян келтірместен жүзеге асырылуы мүмкін әлеуетті жеткізілімдермен салыстырыңыз.

Интеграциялық аспект. Экспорттық әлеуеттің тұрақты өсуіне қол жеткізу үшін экономикалық интеграция процестерін жүйелі түрде қолдау қажет. Ұлттықтан жоғары реттеуді экономиканың жекелеген сегменттерінің ерекшеліктеріне бейімдеуге мүмкіндік беретін салалық және жобалық тәсіл маңызды құралға айналуға тиіс. Мемлекеттік органдар көрші елдердің, мысалы, ЕАЭО мүшелерінің экономикасы салаларындағы интеграциялық әлеуетті бағалау әдістемелерін әзірлеуге тиіс.

Интеграциялық тәсіл шағын және орта бизнес өкілдерінің экспорттық әлеуетін арттыру және одан әрі дамыту мәселесінде өте қажет. Қазақстан Республикасы бес мемлекетпен (Ресей Федерациясы, ҚХР, Өзбекстан Республикасы, Қырғыз Республикасы, Түрікменстан) шектесетінін, ал ЕАЭО елдерімен Қазақстанның 20-дан 12-сі көп өңірлері шектесетінін ескере отырып, көрші елдермен стратегиялық өзара іс-қимыл жасау және экспорттық ағындарды басқару қажет. Шағын және орта бизнес субъектілеріне экспорттық әлеуетті дамытудың осы бағытында біздің елімізде, өкінішке орай, халықаралық нарықтарға тұрақты шығудың бірыңғай ұйымдастырылған тактикасы жетіспейді. Логистикалық сүйемелдеу, тұтастай алғанда, ҚР географиялық орналасу ерекшеліктері бойынша, Орталық Азияның басқа елдерінде де белгілі бір кемшілікке ие – бұл мұхиттарға шығудың болмауы. Сондықтан жергілікті жерлерде географиялық икемді экономикалық саясаттың міндеттерін шешуге қабілетті экспорттық агенттер (ЭКА) ұйымдарының болуы мен жұмыс істеуі бойынша бірыңғай мемлекеттік қолданыстағы бағдарлама өте маңызды.

Тәуекелдер мен қиындықтар. Дамушы елдердің жедел өсуі және әлемдік сауданы еркіндету жалпы нарыққа дайын және аралық өнімдер импортының ұлғаюына әкелуі мүмкін, бұл бәсекелестік қысымды күшейтеді және кейбір жағдайларда экономикалық қауіпсіздікке қауіп төндіреді. Сондықтан үшінші елдерден импорттың жоғары үлесі бар экономика салалары басым болып отыр. Интеграциялық әлеуетті іске асыру импорттық өнімді салыстырмалы сападағы ЕАЭО тауарларымен алмастыруға бағдарланған салаларды дамытуға жаңа серпін беруге қабілетті. Интеграциялық өзара іс-қимыл бағыттары: көптеген мемлекеттерге экспортты кеңейту және экспорттың әртараптандыру деңгейін көтеру мүмкіндіктері бар экономика салалары. Мұнда мүше мемлекеттердің бірлескен сату және маркетингтік стратегияны мен заманауи цифрлық технологияларды енгізуді қолдауды қоса алғанды, қолайлы жағдайлар жасау жөніндегі іс-қимылдарын үйлестіру орынды. Одақ ішінде бәсекелестік артықшылықтарға және жекелеген экономикаларды мамандандыру есебінен ішкі нарыққа жеткізілімдердің өсу перспективаларына ие салалар. Мұндай жағдайларда үйлестірілген күш-жігер бір мүше мемлекеттің артықшылықтарын басқа елдердің мүддесіне тиімді бағыттауға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда мамандану Одақтың өзге мемлекеттерінде ұқсас өнім шығаруға шектеу қоймайды, керісінше ресурстарды бөлудің ғылыми негізделген рационализациясын қамтамасыз етеді [4].

Интеграциялық ыңтымақтастықтың негізгі бағыттары:

Көптеген мемлекеттерде экспортты кеңейту және әртараптандыру әлеуеті бар экономикалық секторлар. Осы салаларда мүше елдер арасында қолайлы жағдай қалыптастыру үшін үйлестіру қажет, соның ішінде бірлескен сату және маркетингтік стратегияларды әзірлеу, сондай-ақ заманауи технологияларды енгізуді қолдау ұсынылады.

Одақ ішіндегі бәсекелестік басымдықтары бар және ұлттық экономикалардың мамандануына байланысты ішкі нарыққа жеткізілімді арттыру әлеуеті бар салалар. Сондай кездерде үйлестірілген күш-жігер бір мүше мемлекеттің салыстырмалы артықшылықтарын басқа елдердің игілігіне тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Мамандану өзге мемлекеттерде

ұқсас өнім өндіруге тыйым салуды білдірмейді, қайта ресурстарды бөлудің ғылыми-аналитикалық тұрғыдан ұтымды жолдарын қалыптастырады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу шеңберінде сыртқы сауда көрсеткіштерін, кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі ұлттық агенттіктердің есептерін, сондай-ақ шағын және орта кәсіпорындардың (ШОБ) қаржылық есептілігін қоса алғанда, Қазақстан Республикасының ресми статистикасының деректері пайдаланылды. ШОБ секторындағы экспорттық әлеуетті дамыту және ақша ағындарын басқару үрдістерін көрсететін халықаралық ұйымдардың (Дүниежүзілік банк, ЭЫДҰ) талдамалық материалдары қосымша қолданылды.

Зерттеудің әдіснамалық базасы сандық және сапалық талдау әдістерінің жиынтығына негізделген. Экспорттық әлеуетті бағалау үшін салыстырмалы-статистикалық талдау, индекстік әдіс және факторлық талдау пайдаланылды. Ақша ағындарын басқару қаржылық модельдерді құру, өтімділік пен рентабельділікті талдау және стресс-тестілеу әдістерін қолдану арқылы қарастырылды.

Құралдар ретінде электрондық кестелер, сондай-ақ салыстырмалы матрицалар мен графиктерді құру үшін бейнелеу панельдері қолданылды. Кешенді бағалау үшін Қазақстанның табысты экспортқа бағдарланған ШОБ мысалдарына негізделген кейс-стади тәсіл қолданылды.

Теориялық бөлім

Перспективалық бағыттарға нанотехнологиялар, ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымдар, аддитивті өндіріс (3D-басып шығару), фотондық жүйелер, робототехника және өндірістік процестерді автоматтандырудың дамуы жатқызылуы мүмкін.

Мемлекеттегі тұрақты экспорт-бұл ұлттық экономиканың дамуы мен әл-ауқатының жоғары деңгейін қамтамасыз ету және осы мемлекеттің барлық азаматтары үшін тиімді әлеуметтік жағдайлар. Ел ішінде өндірілетін ресурстар мен өнімдерді экспорттай отырып, мемлекет экономикасы басқа елде өндірілген ресурстар мен өнімдерді ішке әкелу арқылы автоматты түрде "табыс табады", яғни импорттау арқылы бірінші аталған мемлекет өзінің қаржылық ресурстарын жұмсайды, әрі қарай өз азаматтарының өмірлік қажеттіліктерін өндіріспен қамтамасыз ете алмау қаупін тудырады. Жер бетіндегі осындай қарапайым және маңызды сұрақтың өз жауабы бар сияқты, яғни өндірілген өнімді басқа мемлекеттер сияқты көбірек өндіріп, экспорттауға ұмтылу қажет. Алайда, қазіргі әлемде бұл қисынды жауап ұлттық өндірушілердің экспорттық әлеуетін толық ашу үшін қажетті базаны бермейді. Әлем тез өзгеріп жатқандықтан және біздің өндірілген тауарларымыз әлемдік нарықтарда бәсекеге түсуі үшін 1 кестеде келтірілген көптеген ілесіп-факторлар қажет.

Әлемдегі ең дамыған елдер әдетте жоғары экономикалық күрделіліктегі өнімдерді шығаратынын және экспорттайтынын, ал ең аз дамыған елдер қарапайым экспорт құрылымын көрсететінін, кірістер негізінен өндіруші салалардан түсетінін есте ұстаған жөн. Тиісінше, егер ел суда калуға және ішкі экономикасының тұрақтылығын сақтауға тырысса, ол дәстүрлі тауарлардың орнына «күрделі» экспорт деңгейін арттыруы керек. Елдің экспорттық әлеуетінің векторы мен инновациялық және жауапты тәсілді қажет етеді.

ШОБ-тар ірі бизнес пен салыстырғанда ықшам көлеміне, бейімделу қабілетін және басқа да артықшылықтарына байланысты дәл осыны істей алады [5,6].

Бұл бағытта шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің экспорттық қызметінің факторларын талдауды қолдану орынды болып көрінеді. Бұл жерде экспорттық қызметтің интеграциялық бағыты, сондай-ақ оларды шағын және орта бизнесте практикалық қолдану тұрғысынан факторларды бағалау маңызды болып табылады.

Қазақстан Республикасында отандық ШОБ субъектілерінің экспорттық әлеуетінің деңгейін арттыру үшін қажетті факторлардың түрін тиімді қолдану болып табылады.

Экспорттық экономикалық күрделілікті қарқынды қазіргі жаһандық өзара іс-қимыл жағдайында мемлекеттің орнықты дамуының стратегиялық және көпқырлы бағыты болып табылады.

Өндірістік күрделіліктің өсіп келе жатқан артықшылықтарына тиімді және икемді бейімделу үшін ұлттық экономиканың салыстырмалы артықшылықтары мен елдің аумақтық ерекшелігі туралы жүйелік мәліметтер мен аналитикалық білімдерге ие болу қажет.

Бұл терең зерттеулер жүргізуді және экспортталатын өніммен де, сыртқы нарықтарға шығу мүмкіндігі бар тауарлармен де байланысты өндірістік процестердің ерекшеліктерін жан-жақты түсінуді қамтиды. Экспорттың экономикалық күрделілік деңгейін арттыру ілеспе макроэкономикалық көрсеткіштерді нығайту үшін берік іргетас қалыптастырады.

Олардың ішінде жалпы ішкі өнімнің өсуі ұлттық табыстың артуы, жұмыссыздық деңгейінің төмендеуі, халықтың өмір сүру сапасының жақсаруы, өндіріс ауқымының кеңеюі және басқа да маңызды әсерлер бар. Экспорттық өндірістің күрделілігінің жоғары дәрежесі жинақталған білімді біріктіру және ойластырылған стратегиялық шешімдерді дәйекті іске асыру арқылы көрінеді.

Кесте 1 –Экспорттық әлеуеттің дамыту факторларының интеграциялық пен қолдану факторларын талдау

Фактордың түрі	Мазмұны	Интеграциялық бағыт	Қолдану
Өндірістік ресурстар	Шикізат, жабдық, жұмыс күші, технология	Экономикалардың мамандануы	Ортақ нарық үшін жекелеген елдердің артықшылықтарын пайдалану
Өнімнің бәсекеге қабілеттілігі	Сапасы, бірегейлігі, бағасы	Экспортты әртараптандыру	Үшінші елдерге жеткізілімдерді кеңейту, технологияларды енгізу
Инфрақұрылым	Логистика: порттар, жолдар, қоймалар	Импортты алмастыру	Үшінші елдердің өнімдерін ЕАЭО тауарларымен ауыстыру
Мемлекеттік қолдау	Жеңілдіктер, субсидиялар, сауда келісімдері	Саясатты үйлестіру	Маркетинг және реттеу бойынша бірлескен шаралар
*Ескертпе: авторлар зерттелген дерек көздер негізінде құрастырған			

Қазақстан табиғи ресурстарға бай дамушы ел болғандықтан, сыртқы саудаға қатысу көбінесе қазақстандық «шикізат» экономикасы өсімінің ажырамас бөлігіне айналады. Тарихи тұрғыдан алғанда, Қазақстанның экспорты айтарлықтай тұрақсыз. Соңғы бірнеше жылдағы экспорттың өсу тенденциясы пайдалы қазбалар мен тауар бағасының төмендігі басым болатын экспорттық құрылымға байланысты.

Шағын және орта бизнесті қолдаудың әртүрлі құралдарының қолжетімділігіне қарамастан, бұл сектордың экономикалық көрсеткіштері тұрақты өсімді қамтамасыз ету үшін жеткіліксіз болып қала береді. Қазақстандағы және басқа елдердегі жағдайды талдай отырып, қазіргі үкіметтік көмек, әсіресе экспорттаушыларға, шағын және орта бизнестің қажеттіліктерін жеткіліксіз қанағаттандырады және ел экономикасының ерекшелігін көрсетпейді деген қорытынды жасауға болады.

Қаржыландыру құралдары негізінен банк несиелерімен шектеледі, қор нарығы мен жекеменшік капитал нарығы дамымаған, ал әсіресе экспорттаушылар үшін экспорттық несие беру бастамалары жетіспейді.

Үкімет сонымен қатар экспорттаушылардың халықаралық нарықтарға шығуы үшін қажетті инфрақұрылымды, соның ішінде көлік бағыттарын және әртүрлі цифрлық шешімдерді дамытуға назар аударуы керек.

Сонымен қатар бір реттік қаржылық қолдаудан басқа, бизнес әртүрлі деңгейдегі жоғары сапалы қаржылық емес көмек пен мемлекеттік қолдаудан да пайда көре алады.

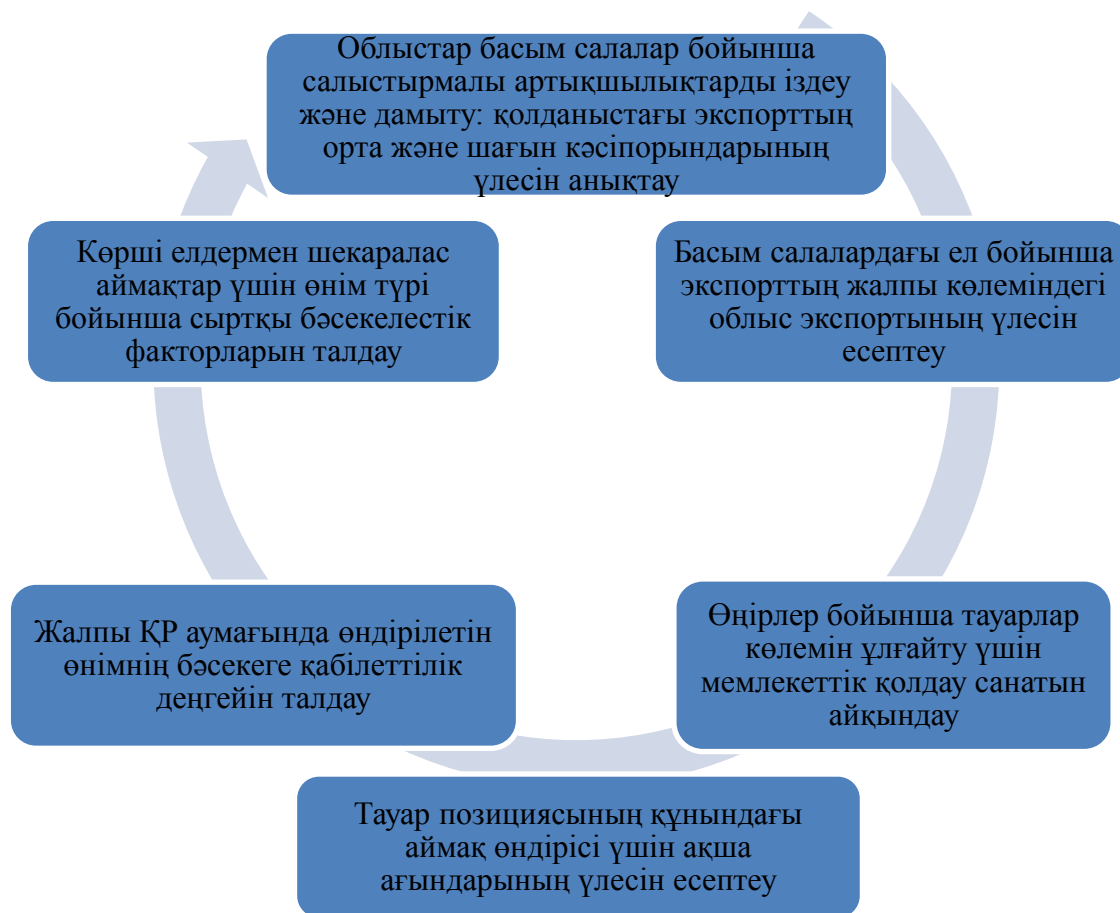
Түркістан өңірінде географиялық артықшылығы бар, көрші екі мемлекетпен (Өзбекстан Республикасы, Қырғыз Республикасы) шектесетін өңір ретінде экспорттық белсенділік деңгейін дамыту және арттыру жағдайына келетін болсақ, мынадай шараларды қабылдау қажет. Агроөнеркәсіптік кешен өңдеу өнер кәсібі және туризм сияқты экономиканың басым секторлары контекстінде қолданыстағы шараларды күшейту және болашақта қызметті әртараптандыру.

1. Агроөнеркәсіптік кешен құрылымында мынадай секторлардың дамуын қамтамасыз ету қажет:

- Мал шаруашылығы (әлемдік нарықтарда ет өнімдерінің халал түріне сұраныс жоғары);
- Ет өңдеу (ет консервілерін, шұжық өнімдерін, жартылай фабрикаттарды өңдеу);
- Сүт өнімдерін өндіру.

2. Өңдеу өнеркәсібінің құрылымында (елдің басқа өңірлері үшін) мынадай салалардың дамуын қамтамасыз ету қажет:

- Машина жасау (машиналардың барлық түрлерін, технологиялық жабдықтар мен олардың бөлшектерін өндіру);
- Халық тұтынатын тауарларды өндіру және қайта өңдеу;
- Құрылыс материалдары өндіру.

*Ескертпе: Авторлармен құрастырылған

Сурет 1. Қазақстан Республикасындағы шағын және орта бизнес субъектілерінің экспорттық әлеуетін арттыру механизмі

Орталық мемлекеттің сыртқы экономикалық мүдделеріне ескере отырып, басым секторларда экспорттық қызметті қамтамасыз етудің ұтымды және пәрменді нысандарын, әдістері мен құралдарын іздеу болып табылады [7,8].

Шаралар кешеніні іске асыру жеңіл тамақ өнеркәсібі, машина жасау және металл өңдеу, ағаш өңдеу және химиялық өндіріс, ауылшаруашылығы және қызмет көрсету салаларын негізінде бәсекеге қабілетті экспорттық әлеуетті қалыптастыруды көздейді. Экспорттық мүмкіндіктерді дамыту бағыттары өнім және технологиялық инновацияларды, ұйымдастырушылық басқарушылық және инфрақұрылымдық қайта құруларды, нарықтық ортаны құруды, өнімді сертификаттау және стандарттау процестерін жандандыруды, ішкі және сыртқы инвестицияларды тартуды, кадрлармен қамтамасыз етуді және персоналды оқытуды, сондай-ақ экспорт жолындағы кедергілер мен қауіпсіздіктер қамтиды [9].

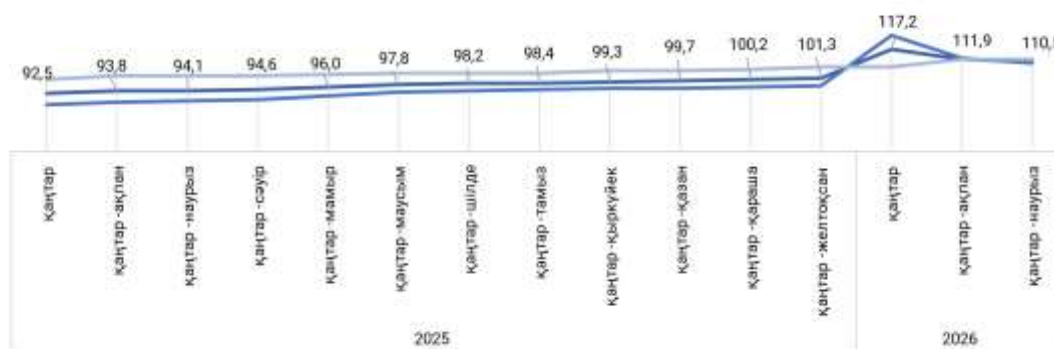
Аталған шаралар жүйелі сипатта болуы және барлық негізгі қызмет түрлерін қамтуы тиіс. Максималды тиімділікке оларды ұзақ мерзімді даму стратегиясы аясында бір мезгілде қолдану арқылы қол жеткізіледі.

Сыртқы нарықтардағы позициялардың шығуы мен бекітілуі экспорттық қызметке жәрдемдесудің шарттары мен құралдарын жасауды және іске асыруды талап етеді.

Қазіргі жағдайда аймақтық билік институционалдық ортаны қалыптастыруға қабілетті онда экспорттық қызмет субъектілері басымдық ретінде анықталған бағыттарда тиімді әрекет етеді [10,11].

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазақстанда шикізаттық емес экспортты дамытудың тұрақты оң серпіні тіркеледі, оны сарапшылар кәсіпкерлікті қолдаудың мемлекеттік шараларын кеңейту және ұлттық экономиканы дәйекті әртараптандыру нәтижесі ретінде қарастырады. Елдің экспорттық әлеуеті үдемелі өсуді көрсетіп отыр: сауда және интеграция министрлігінің мәліметтері бойынша 2024 жылы тауарлар мен қызметтер экспортының көлемі 40,6 млрд долларды құрады, бұл 2023 жылғы көрсеткіштен 11% - ға жоғары (36,4 млрд доллар). Сонымен қатар, Ұлттық статистика бюросының ақпараты бойынша, 2025 жылдың қаңтар–қараша айларында Қазақстанның сыртқы сауда айналымы 128 млрд долларға жетті, оның 71 млрд доллары экспортқа тиесілі [6].

* Ескертпе: <https://stat.gov.kz/>

Сурет 2. Қазақстан Республикасының Сыртқы сауда айналымының серпіні

Сонымен қатар Қазақстанның экспорттық жеткізілімдер географиясының кеңеюі байқалады. Елдің негізгі сауда серіктестерінің қатарына Ресей Федерациясының, Өзбекстанның, Қытайдың, Тәжікстанның, Қырғызстанның, Түркияның, Біріккен Араб Әмірліктерінің, АҚШ-тың, Кипрдің және Сингапурдың мыс катодтарын, чушкалардағы алюминий қорытпаларын, металл прокатын, арматураны және автомобиль өнеркәсібіне

арналған мамандандырылған қорытпаларды сатып алатын кәсіпорындары жатады. Химия саласының өнімдері Моңғолияда, Еуропалық Одақ мемлекеттерінде, БАӘ-де және Орталық Азия елдерінде, соның ішінде агрохимикаттарда, полимерлерде, пластмассаларда және тұрмыстық химияда белсенді сатылады. Сонымен қатар, агроөнеркәсіптік кешен мен тамақ өнеркәсібінің тауарлары Қытайда, Парсы шығанағы елдерінде, Өзбекстанда, Тәжікстанда, Қырғызстанда, Ауғанстанда, Ресейде, Әзірбайжанда, Балтық елдерінде, Түркияда, Германияда, Моңғолияда, Польшада және басқа да бірқатар елдерде сұранысқа ие [12,10].

Кесте 2 – ШОБ субъектілерінің экспорттық әлеуетін арттыру үшін қолдауды бағалау критерийлері

Критерий	Қазақстан	Шет елдер
Несие берушілер	Коммерциялық банктер, олардың бірлестіктері, жекелеген мемлекеттік банктер	Коммерциялық банктер + мамандандырылған ЭКА
Қарыз алушылар	Отандық экспорттаушылар, импорттаушылар	Экспорттаушылар, шетелдік сатыпалушылар, үкіметтер
Несие беру кезеңдері	Экспортқа дейінгі, экспорттан кейінгі	Экспортқа дейінгі, экспорттан кейінгі, импорт дейінгі, импорттан кейінгі
Қызмет түрлері	Өндірістік және сауда	Өндірістік, сауда, инвестициялық құралдар
Нысаналы мақсаты	Өндірісті және сатуды қаржыландыру	Инвестициялар, айналым капиталы, өнімді сату
Негізгі формалары	Экспорттаушыларға арналған несиелер	Жеткізушілерге кредиттер, сатыпалушыларға кредиттер
Экспорттық агенттіктер	Бірыңғай ЭКА жоқ, жекелеген мемлекеттік құрылымдар	Жеке компаниялар, агенттер, мемлекеттік қорлар, тәуелсіз агенттіктер, виртуалды ЭКА
Сақтандыру және кепілдіктер	Шектеулі, көбінесе банктер арқылы	ЭКА жүйесіне енгізілген, көбінесе несиелеу мен біріктірген мемлекеттік пен жеке қаржы ресурстар
*Ескертпе: авторлар зерттелген дереккөздер негізінде құрастырған		

Қазақстандық өнімнің осы нарықтардағы негізгі бәсекелестік артықшылықтары оның экологиялық тазалығы, табиғи шикізатты пайдалану, халықаралық сапа стандарттарына сәйкестігі, сондай-ақ географиялық жақындығы мен дамыған логистикалық инфрақұрылымы болып табылады, бұл жиынтығында экспорттық мүмкіндіктерді одан әрі кеңейтуді қамтамасыз етеді. Ал логистика және нарыққа маркетингтік стратегиалар бойынша бірнеше маңызды экспорттық агенттіктер (ЭКА) елімізде жұмысын күшейту керек [13].

Шикізат емес экспортты мемлекеттік қолдаудың негізгі құралдарына несиелік сақтандыру, сыртқы сауда келісімшарттарын сақтандыру, сауда және экспортқа дейінгі қаржыландыру тетіктері жатады. Биыл бұл құралдар жалпы сомасы 88 миллиард теңгеден астам қолдау көрсетті. Болжамдарға сәйкес, 2026 жылдың соңына қарай мемлекеттік қолдау

тетіктерімен қолдау тапқан шикізат емес экспорт көлемі тағы 10-15%-ға артады. Өнімді өндеудің орташа және жоғары деңгейі бар жобаларға басымдық беріледі [14,15].

Жалпы алғанда, жоғары пайыздық мөлшерлемелер экспорттаушылар үшін кредиттік ресурстардың қолжетімділігін шектейді, ал сақтандырудың жеткіліксіздігі кәсіпорындардың қаржылық ауыртпалығын күшейтеді. Сонымен қатар, құралдардың тар ауқымы (овердрафт, факторинг, кепілдік) банктік қолдаудың тиімділігін төмендетеді. Осыған байланысты мемлекеттің рөлі тәуекелдерді өтеу және банктерді экспортқа кредит беруге ынталандырудан көрінеді.

Қорытынды

Экспорттық қызмет практикасын зерттеу сонымен қатар Қазақстан Республикасында экспорттаушыларды мемлекеттік қолдау деңгейі жеткіліксіз деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді:

- 1) Мемлекеттік кредиттеу, экспорттық кредиттерге кепілдік беру, сақтандыру сияқты құралдар пайдаланылмайды, сондай-ақ осы саланы реттейтін заңнамалық-құқықтық база жоқ.
- 2) Макроэкономикалық деңгейде экспорттық қызмет шеңберінде банктік кредиттеудің тиімділігін бағалауды экспортталатын өнім көлемі мен елдің экспорттаушылары мен шетелдік сатып алушылар қарызға алған кредиттік ресурстар көлемінің арақатынасы және осы кредиттер бойынша төленген пайыздар көмегімен жүзеге асыруға болады.
- 3) Экспорттық әлеуеті жоғары салалардың нақты трансформациясы ақша ағындарын басқаруды автоматтандыратын және бақылайтын жасанды интеллект құралдары арқылы логистика және тауарларды тарату жүйелеріне біріктірілген процесстерді роботтандыру технологияларын пайдалану болып табылады.

Біздің өнімді импорттаушы елдермен географиялық жақындағы бойынша шот-фактураларды өндеу, есептерді алу және қаржылық көрсеткіштерді бақылау сияқты қайталанатын операцияларды орындайтын робот бағдарламасының жұмысына толық қосылуы мүмкін. Мұндай тәулік бойғы жұмыс міндеттерді орындау процесін ашық етеді және қателіктердің ықтималдығын азайтады, бұл қаржы бөлімдерінің жұмысын оңтайландыруға көмектеседі және қызметкерлерді экспорттық қызмет пен мемлекет саясатының стратегиялық міндеттеріне шоғырландыра отырып күнделікті міндеттерден босатады.

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР Президенті Қ. Тоқаевтың халқына жолдауы «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» 8 қыркүйек 2025 ж.
2. Қазақстандағы шағын және орта бизнес: болашағы мен қиындықтары. Аналитикалық есеп, 2025 жылғы 11 маусым. https://halykfinance.kz/download/files/analytics/MSB_.pdf
3. Ақпараттық технологияларды басқару: оқулық / Под. Басылым. Титоренко Г.А. - М: БІРЛІК-Дана, 2017 – 230 б.
4. Viner, J. (1950) The Customs Union Issue. Carnegie Endowment for International Peace, New York. American Political Science Review, 1950, vol. 44, issue 4, 1055-1055 DOI:10.1017/S0003055400060755
5. С. Б. Бекболатов. Инвестициялық қызметті ұйымдастыру: оқу құралы/ - - Нұрсұлтан: Том, 2019. - 368 б.
6. Қазақстан Республикасындағы шағын және орта бизнес субъектілерінің мониторингі (2026 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша). Ұлттық статистика бюросы. <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-org/publications/306675/>
7. Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің Мемлекеттік кірістер комитеті <http://kgd.gov.kz/>
8. Илимжанова З. Облыстық деңгейдегі салық түсімдерін болжау процесін жетілдіру туралы/ З.Илимжанова // Әл Пари. - 2008. - No 6. - С. 24-25.

9. Серікпаев В.Г. Қазақстандағы салық реформасының стратегиясы // Салық жаршысы, 2008 ж., No10 - б. 15-19.
10. Тютюрюков Н.Н. Шетелдердің салық жүйелері Оқулық. - М.: Дашков и К, 2009. - 176 б.
11. Салықтар және өркениет// Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің ақпараттық бюллетені (No9-2008) – 16 б. 28-31.
12. Қазақстан Республикасындағы субъектілер санының негізгі көрсеткіштері. Ұлттық статистика бюросы. <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-org/publications/346256/>
13. Шымкент қаласы әкімдігінің ресми интернет-ресурсы <https://shymkent.gov.kz/>
14. Дубровская, А. А. Экспортные возможности субъектов малого и среднего предпринимательства в Египте / А. А. Дубровская // Вестник евразийской науки. — 2025. — Т. 17. — № 1. — URL: <https://esj.today/PDF/105FAVN125.pdf>.
15. Жақсыбекова Ғ.Н. «Компанияның қаржыны басқаруындағы өндірістік леверидерді бағалау», Қаржы менеджменті № 8 (8) 2016 ж. 16-б.

References

1. QR Prezidenti Q. Toqayevtyñ halqyna joldaуy «Jasandy intellekt дәуіріндегі Qazaqstan: özekti мәseleler және ony түbegeili sifrlыq өзgerister arqyly şeşu» 8 qyrküiek 2025 j.
2. Kazakstandagy shagyn zhәне orta biznes: bolashagy men kiyndyktary. Analitikalyk esep, 2025 zhylgy 11 mausym. https://halykfinance.kz/download/files/analytics/MSB_.pdf
3. Akparattyk tehnologiyalary baskaru: okulyk / Pod. Basylym. Titorenko G.A. - M: BIRLIK-Dana, 2017 – 230 b.
4. Viner, J. (1950) The Customs Union Issue. Carnegie Endowment for International Peace, New York. American Political Science Review, 1950, vol. 44, issue 4, 1055-1055DOI:10.1017/S0003055400060755
5. S. B. Bekbolatov. Investicijalyk kyzmetti ujymdastyru: oku қuraly/ - - Nursultan: Tom, 2019. - 368 b.
6. Kazakstan Respublikasyndagy shagyn zhәне orta biznes sub'ektileriniñ monitoringi (2026 zhylgy 1 kantardagy zhagdai boiynsha). Ulttyk statistika byurosy. <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-org/publications/306675/>
7. Kazakstan Respublikasy Karzhy ministriginin Memlekettik kirister komiteti <http://kgd.gov.kz/>
8. Ilimzhanova Z. Oblystyк dengeidegi salyk tysimderin bolzhau procesin zhetildiru turaly/ Z.Ilimzhanova // Әl Pari. - 2008. - No 6. - S. 24-25.
9. Serikpaev V.G. Kazakstandagy salyk reformasynyn strategiyasy // Salyk zharshysy, 2008 zh., No10 - b. 15-19.
10. Tyutyuryukov N.N. Shetelderdin salyk zhuileri Okulyk. - M.: Dashkov i K, 2009. - 176 b.
11. Salyktar zhane өrkeniet// Kazakstan Respublikasy Karzhy ministriginin akparattyk byulleteni (No9-2008) – 16 b. 28-31.
12. Kazakstan Respublikasyndagy sub'ektiler sanynyn negizgi көrsetkishteri. Ulttyk statistika byurosy. <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-org/publications/346256/>
13. Shymkent kalasy akimdiginin resmi internet-resursy <https://shymkent.gov.kz/>
14. Dubrovskaya, A. A. Jeksportnye vozmozhnosti sub'ektov malogo i srednego predprinimatel'stva v Egipte / A. A. Dubrovskaja // Vestnik evraziyskoy nauki. — 2025, T. 17, № 1. — URL: <https://esj.today/PDF/105FAVN125.pdf>.
15. Zhaksybekova G.N. «Kompaniyanynkarzhyny baskaruyndagy ondiristik leverizhderdi bagalau», Karzhy menedzhmenti № 8 (8) 2016 zh. 16-b.

**А.Н. Айтымбетова*, Г.Е. Мауленкулова, Н.П. Иващенко, Н.И.Равшанбекова,
Ә.А. Әбутәліпов**

*к.э.н., асс.профессор, a.ainura-81@mail.ru, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.э.н., асс. профессор, maylenkylova@mail.ru, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
д.э.н., профессор, nivashenko@mail.ru, МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва, РФ
магистрант, ravshanbekovan@gmail.com, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистрант, a.abutali.03@bk.ru, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ИНТЕГРАЦИЯ АНАЛИЗА ЭКСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА И УПРАВЛЕНИЯ ДЕНЕЖНЫМИ ПОТОКАМИ: КОМПЛЕКСНЫЙ ПОДХОД К РАЗВИТИЮ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА РЕГИОНА

Аннотация

В этой статье подробно рассматривается анализ экспортного потенциала малого и среднего бизнеса и важность интеграции управления денежными потоками. Для устойчивости экономического роста решающую роль играет способность предприятий выходить на внешние рынки, конкурентоспособность своей продукции и уровень эффективного использования финансовых ресурсов. Оценка экспортного потенциала соотносится с производственной мощностью предприятий, инновационными возможностями и соответствием международным стандартам. Кроме того, совершенствование системы управления денежными потоками способствует расширению инвестиционных возможностей, обеспечивая финансовую стабильность. Интегрированный подход позволяет предприятиям разрабатывать стратегии стратегического планирования, снижения рисков и долгосрочного развития. Для малого и среднего бизнеса такой комплексный подход облегчает пути внедрения инноваций, повышения производственной эффективности, выхода на новые рынки и укрепления международного партнерства. В статье подробно анализируется вклад наращивания экспортного потенциала и координации финансового управления в устойчивое развитие национальной экономики.

Ключевые слова: экспортный потенциал, интеграция, денежные потоки, малое и среднее предпринимательство, отрасли экономики, комплексные подходы.

**A.N. Aitymbetova*, G.E. Maulenkulova, N.P. Ivaschenko, N.I. Ravshanbekova,
A.A.Abotalipov**

Cand. Sc. (Econ.), associate professor, a.ainura-81@mail.ru, M. AuezovSKU,
Shymkent, Kazakhstan

Cand. Sc. (Econ.), associate professor, maylenkylova@mail.ru, M. AuezovSKU,
Shymkent, Kazakhstan

Doc. Sc. (Econ.), professor, nivashenko@mail.ru, Lomonosov Moscow state university,
Moscow, Russian Federation

Master's student, ravshanbekovan@gmail.com, M. AuezovSKU, Shymkent, Kazakhstan

Master's student, a.abutali.03@bk.ru, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

INTEGRATION OF EXPORT POTENTIAL ANALYSIS AND CASH FLOW MANAGEMENT: A COMPREHENSIVE APPROACH TO THE DEVELOPMENT OF REGIONAL SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES

Abstract

This article provides a detailed examination of the export potential of small and medium-sized enterprises (SMEs) and highlights the importance of integrating cash flow management. For sustainable economic growth, the ability of enterprises to access external markets, the competitiveness of their products, and the efficiency of financial resource utilization play a decisive role. The assessment of export potential is linked to production capacity, innovation opportunities, and compliance with international standards. Furthermore, the improvement of cash flow management systems contributes to expanding investment opportunities while ensuring financial stability. An integrated approach enables enterprises to develop strategies for strategic planning, risk reduction, and long-term growth. For SMEs, such a comprehensive perspective facilitates the adoption of innovations, enhancement of production efficiency, entry into new markets, and strengthening of international partnerships. The article thoroughly analyzes the contribution of enhancing export potential and coordinating financial management to the sustainable development of the national economy.

Keywords: export potential, integration, cash flows, small and medium enterprises, economic sectors, comprehensive approaches.

UDC 330.322.011

N.ZH Kashkenov*, G. K Issayeva, G. A Pazilov

Master's student, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Cand. Sc.(Econ.), Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

PhD, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

*Corresponding author's e-mail: nurtalap.kashken@gmail.com

ADAPTATION OF KAZAHSTAN'S INVESTMENT POLICY TO THE CHALLENGES OF THE GLOBAL ECONOMY THROUGH MODERN FINANCIAL INSTRUMENTS**Abstract**

In the context of global economic instability, the adaptation of the investment policy, of states to the modern challenges of the global economy is of particular importance. Purpose of this study is to analyze the specifics of the adaptation of the investment policy of the Republic of Kazakhstan based on the use of modern, financial instruments. The research base is based on official data from the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan and the Kazakhstan Stock Exchange (KASE). The analysis showed a steady, increase in investments in fixed assets in the period 2021 – 2025, as well as an increase, in activity on the stock market. It is established that the development of modern financial instruments contributes to the, expansion of investment opportunities, increase the liquidity of the financial market and strengthen the country's investment policy. The results obtained indicate the important role of the financial, market in ensuring the sustainable economic development of Kazakhstan in the global economy.

Keywords: financial instruments, investment in fixed assets, stock market, Kazakhstan, global economy.

Introduction

Under contemporary conditions of global economic instability, the design and implementation of an effective investment policy have become issues of particular urgency for governments around the world. The accelerating globalization of financial markets, the intensification of geopolitical risk, and the ongoing technological transformation of economic activity all require states to continuously reassess and adapt the mechanisms through which they attract, channel and protect investment. Capital today moves across borders with a speed and complexity that would have been unimaginable a generation ago, and national policy frameworks that fail to keep pace risk losing access to the very resources they need for growth. For Kazakhstan, whose economy remains closely tied to global commodity cycles and to the broader macroeconomic environment of the Eurasian region, the development of a resilient and forward-looking investment policy is not merely a matter of macroeconomic management — it is a central pillar of the country's long-term strategy for economic diversification, industrial modernization and enhanced international competitiveness.

The theoretical and practical dimensions of investment policy, together with the parallel development of financial markets, have received considerable attention in the scholarly literature. Demeuov (2024) argues that an effective investment policy is a key driver of economic diversification and directly enhances a country's investment attractiveness in the eyes of foreign and domestic capital alike. Petrovskaya (2024) emphasizes that institutional reform and the systematic development of financial infrastructure are indispensable preconditions for stimulating sustained investment activity, particularly in transition economies where market institutions are still maturing. Working from an international comparative perspective, Lee, Chernikov and Nagy (2022) demonstrate a close and statistically robust relationship between the depth of financial market development and the volume of investment inflows in emerging economies, suggesting that capital markets function as an essential transmission channel between domestic savings, foreign capital and productive investment [1, 2, 3].

Complementary work by Otarbayeva (2024) situates Kazakhstan's experience within the wider context of international investment cooperation, while reports issued by the World Bank (2024) and the International Monetary Fund (2024) provide broader benchmarks against which the country's progress can be measured [7, 8, 9].

Despite this substantial body of research, important questions remain only partially answered — in particular, the question of how Kazakhstan's investment policy is being adapted in practice to the specific challenges posed by today's global economy through the use of modern financial instruments. Much of the existing literature addresses either investment policy or financial-market development in isolation, leaving the interaction between the two comparatively under-examined in the Kazakhstani context. This gap is significant because financial instruments are not merely a technical feature of capital markets; they are the practical channels through which investment policy is translated into real capital flows, and their development therefore shapes the effectiveness of policy itself. In this regard, the purpose of the present study is to analyze the role played by modern financial instruments in the development of investment policy in Kazakhstan, and to assess their contribution to ensuring the country's sustainable economic development within an increasingly volatile and interconnected global economy.

Experimental methods

This study aimed at analyzing the impact of modern financial instruments on investment activity in the Republic of Kazakhstan. The methodological basis of the research includes statistical, comparative and analytical methods to assess the dynamics of the country's investment policy in the context of global economic challenges. The empirical research base is based on official statistical data from the Bureau of National Statistics of the Republic of the Republic of Kazakhstan, the National Bank of the Republic of Kazakhstan and the Kazakhstan Stock Exchange (KASE). The analysis uses indicators of investment, in fixed assets for 2021-2025, as well as data on the structure and volume of transactions in the financial market, including the securities market, the foreign exchange market, the money market and derivatives. Time series analysis and graphical methods were used to process the data, which made it possible to identify trends in investment activity and determine the role of modern financial instruments in adapting Kazakhstan's investment policy to the global economy.

Research results

The results of the study make it possible to assess both the dynamics of investment activity and the parallel development of modern financial instruments in the Republic of Kazakhstan. An analysis of the statistical data shows that in recent years the country has experienced a steady increase in investment in fixed assets, together with a marked intensification of activity in the financial market. Taken together, these trends point to a gradual but consistent adaptation of Kazakhstan's investment policy to the conditions of global economic instability, rather than a series of isolated or short-lived fluctuations.

The growth of investment activity documented above is closely associated with the parallel development of the financial market and, in particular, with the expanding use of modern financial instruments. The Kazakhstan Stock Exchange (KASE) plays a central role in this process, providing the institutional infrastructure through which the capital market functions and creating the conditions necessary for attracting both portfolio and strategic investment. Table 1 summarizes the key indicators of the Kazakhstani stock market for the period 2023–2025.

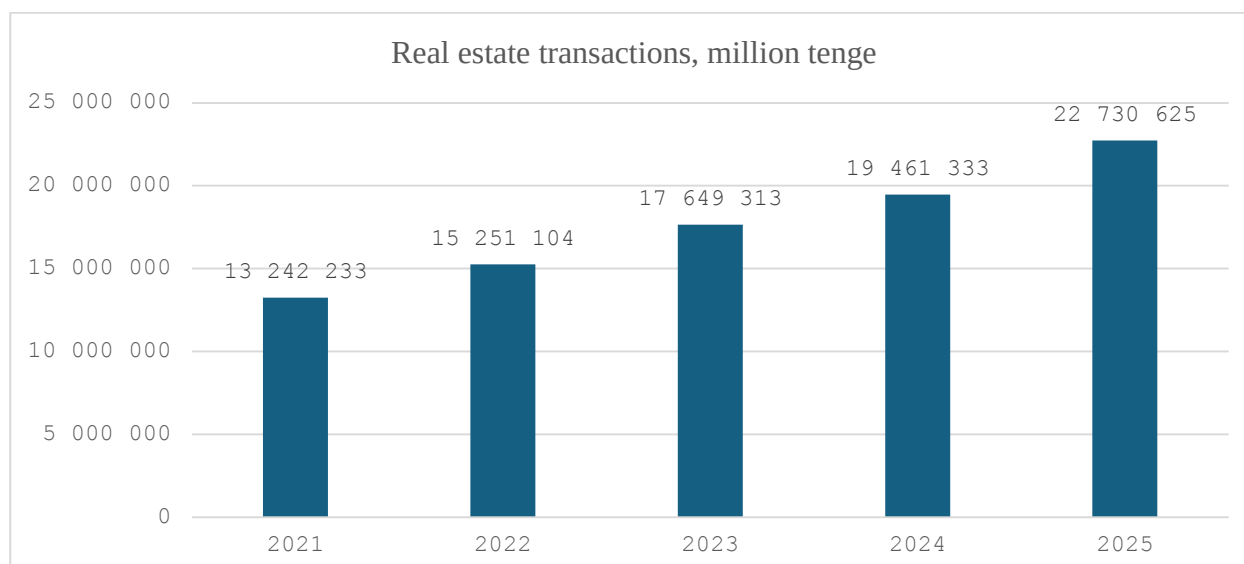

Figure 1. Investments in fixed assets of the Republic of Kazakhstan

Note created by the authors, source:[4]

Analysis of the data in the table shows a steady increase in investment activity in the country. In the 2021, the volume of investments in fixed assets amounted to 13.2 trillion tenge, while in 2025 this figure reached 22.7 trillion tenge. Thus, during the period under review, the volume of investments, increased by more than 70%. The growth of investments indicates an increase in economic in the economy of Kazakhstan.

The growth of investment activity is also associated with the development of the financial market and the expansion of the use of modern financial instruments. The Kazakhstan Stock Exchange (KASE) plays an important role in this process, which ensures the functioning of the capital market and creates conditions for attracting investments.

Table 1. Key indicators of the Kazakhstan stock market.

Year	Total trading volume (billion tenge)	Number of transactions (average daily)	Average Daily volume (million tenge)
2023	410 739,20	5 614	1 669 671,70
2024	389 068,90	9 596	1 562 525,70
2025	400 798,50	15 744	1 629 262,30
<i>Note created by the authors, source:[5].</i>			

Analysis of the data presented in Table 1 shows that trading volume on the exchange has remained consistently high throughout the period under review, even as it has fluctuated from year to year. In 2023, total trading volume amounted to 410,739.20 billion tenge; in 2024 it declined moderately to 389,068.90 billion tenge, before recovering in 2025 to 400,798.50 billion tenge. These fluctuations are plausibly linked to broader shifts in the global economic environment and to changes in international financial-market conditions, rather than to any weakening of Kazakhstan's domestic market infrastructure — a conclusion reinforced by the behaviour of the remaining indicators in the table.

Particular attention should be paid to the dynamics of the number of exchange transactions, which tell a markedly different and more unambiguously positive story than aggregate trading volume

alone. The average daily number of transactions rose from 5,614 in 2023 to 9,596 in 2024, and reached 15,744 in 2025 — an increase of nearly threefold over just two years. This trend indicates a substantial broadening of participation in the financial market and a growing degree of investor interest in modern financial instruments, even during the year in which total trading volume itself declined. In other words, more investors are trading more frequently, in smaller average size, which is itself a sign of a maturing and increasingly diversified investor base rather than one dominated by a small number of large transactions.

The average daily trading volume likewise remained at a comparatively high level throughout the period: 1,669,671.70 million tenge in 2023, 1,562,525.70 million tenge in 2024, and 1,629,262.30 million tenge in 2025. Despite certain year-to-year fluctuations, the overall liquidity of the financial market has remained stable, providing a reliable foundation for both existing and prospective market participants. Taken as a whole, these results point to the gradual but sustained development of the financial market in Kazakhstan and to the expanding use of modern financial instruments — including equities, corporate bonds, government securities, foreign-exchange transactions and derivative instruments. The development of these instruments contributes directly to the diversification of financing sources available to the economy and to an improvement in the overall effectiveness of investment policy.

Overall, the analysis of statistical data confirms that the growth of investment in fixed assets and the development of the financial market are closely interrelated processes rather than parallel but unconnected trends. The expansion of the range of available financial instruments and the intensification of activity on the stock market together create additional opportunities to attract capital, stimulate investment activity, and support the sustainable economic development of Kazakhstan within an increasingly complex and interconnected global economy.

Discussion of scientific results

The results obtained in the course of this study make it possible to identify the principal trends shaping the development of investment activity and the financial market of the Republic of Kazakhstan. The analysis of statistical data shows that in recent years there has been a steady increase in investment in fixed assets, which points to a gradual strengthening of the state's investment policy and to a corresponding increase in the investment attractiveness of the national economy. The growth in the volume of investment in fixed assets — from 13.2 trillion tenge in 2021 to 22.7 trillion tenge in 2025 — confirms the positive dynamic of investment activity across the period under review and lends empirical support to the broader policy narrative of gradual economic modernization.

A significant role in this process is played by the development of the financial market, which provides the institutional mechanisms through which capital is attracted and allocated via a variety of financial instruments. The analysis of KASE indicators likewise points to an increase in activity within the financial market: despite certain fluctuations in total trading volume, there has been a substantial increase in the average daily number of transactions, which indicates a broadening of the range of market participants and a rising level of investor interest in financial instruments more generally. The parallel development of the securities market — encompassing equities as well as corporate and government bonds — contributes to the diversification of financing sources available to the economy and reduces the degree to which economic growth depends on any single channel of capital formation.

These findings are broadly consistent with the conclusions reached by other researchers, who similarly emphasize the important role played by financial-market development in stimulating investment activity and in supporting sustainable economic growth more generally. The existing scholarly literature underscores that the effective functioning of financial infrastructure, together with the increased use of modern financial instruments, contributes both to attracting investment and to enhancing the competitiveness of the national economy on the international stage. At the same time, the results of this study also indicate that the development of Kazakhstan's financial market continues to face a number of structural limitations. These include the relatively modest depth of the corporate bond segment, a level of retail investor participation that remains below that observed in more mature emerging markets, and the continuing influence of commodity-price cycles on aggregate investment

behaviour. Addressing these constraints will require the further improvement of investment policy, continued investment in financial-market infrastructure, and a deliberate broadening of the range of modern financial instruments available to both domestic and foreign investors.

Taken together, the results of this study confirm that the development of the financial market and the expanding use of modern financial instruments play an important role in adapting Kazakhstan's investment policy to the realities of the global economy. This process contributes to increased investment activity, to the strengthening of the financial system as a whole, and to the achievement of sustainable economic development for the country. Looking ahead, continued attention to financial-market infrastructure, investor protection and regulatory transparency is likely to be central to sustaining the positive momentum documented in this study.

Conclusion

The analysis presented in this article demonstrates that Kazakhstan's investment policy is undergoing a gradual but consistent process of adaptation to the challenges of the global economy, driven in large part by the expanding use of modern financial instruments. Over the period 2021–2025, investment in fixed assets increased by more than 70 per cent, while the average daily number of transactions on the Kazakhstan Stock Exchange nearly tripled between 2023 and 2025 — evidence of a financial market that is not only growing in volume but also broadening in participation. These developments confirm the important role played by the financial market in supporting the sustainable economic development of Kazakhstan and in reinforcing the country's investment policy under conditions of global economic uncertainty.

Several policy implications follow from these findings. First, continued investment in the institutional infrastructure of the Kazakhstan Stock Exchange — including clearing, settlement and investor-protection mechanisms — is likely to further strengthen market liquidity and investor confidence. Second, the diversification of available financial instruments, particularly within the corporate bond and derivatives segments, would help to reduce the economy's reliance on a narrow set of financing channels. Third, deeper integration with international financial markets, combined with continued regulatory transparency, would help Kazakhstan attract a broader base of foreign portfolio and strategic investment. Future research could usefully extend this analysis by examining sector-specific investment patterns, by incorporating a longer time series as further data become available, and by conducting a comparative assessment of Kazakhstan's experience alongside that of other emerging economies in the Central Asian and broader Eurasian region.

References

1. Demeuov, N. Investment policy of the Republic of Kazakhstan in modern economic conditions. *Actual Problems of Economics*, 2024, 24(1), 45–52.
2. Petrovskaya, M. Institutional aspects of investment policy development in Kazakhstan. *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Economic Series*, 2024, 2, 67–74.
3. Lee, H., Chernikov, S., & Nagy, S. Foreign direct investment and economic growth in CIS countries. *Journal of Economic Studies*, 2022, 49(6), 1123–1138.
4. Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan. (2025). Investments in fixed capital statistics. <https://stat.gov.kz>
5. Kazakhstan Stock Exchange (KASE). KASE annual statistics and market indicators. <https://kase.kz> [2025]
6. National Bank of Kazakhstan. Financial market statistics. <https://nationalbank.kz> [2025]
7. Otarbayeva, A. International investment cooperation as a factor of economic development in Kazakhstan. *Economic Annals-XXI*, 2024, 210(5–6), 34–39.
8. World Bank. World development indicators: Foreign direct investment. <https://data.worldbank.org> [2024]
9. International Monetary Fund, Global financial stability report. <https://www.imf.org> [2024]

Н.Ж. Кашкенов*, Г. К. Исаева, Ғ. А. Пазиллов

*Магистрант, nurtalap.kashen@gmail.com, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
Cand.Sc. (экономист), профессор, issaeva@mail.ru, М. Әуезов атындағы ОҚУ,
Шымкент, Қазақстан
PhD, galymzhan.pazilov@auezov.edu.kz, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚАРЖЫ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ КӨМЕГІМЕН ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ САЯСАТЫН ӘЛЕМДІК ЭКОНОМИКАНЫҢ СЫН-ТЕГЕУРІНДЕРІНЕ БЕЙІМДЕУ

Түйін

Жаһандық экономикалық тұрақсыздық жағдайында мемлекеттердің инвестициялық саясатын әлемдік , экономиканың қазіргі заманғы сын-қатерлеріне бейімдеу ерекше маңызға ие болады. Бұл зерттеудің мақсаты қазіргі заманғы қаржы құралдарын пайдалану негізінде Қазақстан Республикасының инвестициялық саясатын бейімдеу ерекшелігін талдау болып табылады. Жұмыста зерттеудің статистикалық, салыстырмалы және аналитикалық әдістері қолданылды . Зерттеудің эмпирикалық базасы Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының және Қазақстан қор биржасының (KASE) ресми деректеріне негізделген. Талдау 2021-2025 жылдар кезеңінде негізгі капиталға инвестицияларды тұрақты өсуін , сондай-ақ қор нарығындағы белсенділіктің өсуін көрсетті . Қазіргі заманғы қаржы құралдарыны дамыту инвестициялық мүмкіндіктерді кеңейтуге, қаржы нарығының өтімділігін арттыруға және елдің инвестициялық саясатын нығайтуға , ықпал ететіні анықталды. Алынған нәтижелер Қазақстанның әлемдік экономикадағы ,орнықты экономикалық дамуын қамтамасыз етудегі қаржы нарығының маңызды рөлін айғақтайды.

Кілттік сөздер: қаржы құралдары, негізгі капиталға инвестициялар, қор нарығы, Қазақстан, әлемдік экономика.

Н.Ж. Кашкенов*, Г. К. Исаева, Ғ.А. Пазиллов

*Магистрант, nurtalap.kashken@gmail.com , ЮКУ имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
Cand.Sc.(экономист), профессор, issaeva@mail.ru , ЮКУ имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
PhD, galymzhan.pazilov@auezov.edu.kz, ЮКУ имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

АДАПТАЦИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ КАЗАХСТАНА К ВЫЗОВАМ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ С ПОМОЩЬЮ СОВРЕМЕННЫХ ФИНАНСОВЫХ ИНСТРУМЕНТОВ

Аннотация

В условиях глобальной экономической нестабильности адаптация инвестиционной политики государств к современным, вызовам мировой экономики приобретает особое значение. Целью данного исследования является анализ специфики адаптации инвестиционной политики Республики Казахстан на основе использования, современных финансовых инструментов. В работе использованы статистические, сравнительные и аналитические методы исследования. Эмпирическая база исследования основана на официальных данных, Бюро национальной статистики Республики Казахстан и Казахстанской фондовой биржи (KASE). Анализ показал устойчивый рост инвестиций в основной капитал в период 2021-2025 годов, а также рост активности на фондовом рынке. Установлено, что развитие современных финансовых инструментов способствует расширению инвестиционных возможностей, повышению ликвидности финансового рынка и укреплению инвестиционной политики страны. Полученные результаты свидетельствуют о важной роли финансового рынка в обеспечении устойчивого экономического развития Казахстана в мировой экономике.

Ключевые слова: финансовые инструменты, инвестиции в основной капитал, фондовый рынок, Казахстан, мировая экономика.

UDC 331.108

B.P. Klichev^{1*}, M.S. Tulaev², E.T. Shodiyev³¹Associate professor, PhD, Mamun university, Tashkent state university of economics, Uzbekistan²Associate professor, m.tulaev@nordicuniversity.org, International Nordic university, University of world economy and diplomacy, Uzbekistan³Associate professor, PhD, erkin8779@gmail.com, Mamun university, TIAME national research university, Uzbekistan***Corresponding author:** klichev.baxtiyor@gmail.com

ECONOMIC PROBLEMS AND THEORETICAL SOLUTIONS TO LABOR EMPLOYEE TURNOVER IN UZBEKISTAN

Abstract

The article examines the nature, causes and economic significance of employee turnover. The reasons for the increase in employee turnover in different regions of the world were studied and a comparative analysis of the situation in our country was conducted. Studies of the impact of employee turnover on the overall efficiency of an enterprise were summarized, and a mechanism for determining the costs that may arise due to turnover in various industries was developed. The reasons for the lack of official statistics on employee turnover in Uzbekistan were presented and theoretical solutions for its elimination were proposed. The factors influencing the growth or decrease in employee turnover were classified, and their impact on employee turnover was studied based on a moderation study.

Key words: Employee turnover, moderation research, employee turnover costs, impact of employee turnover on productivity, factors influencing employee turnover.

Introduction

Employee turnover among skilled workers is currently one of the most persistent organizational challenges facing companies across virtually all countries. In the aftermath of the COVID-19 pandemic, the global labor market experienced the phenomenon widely referred to as the *Great Resignation*, which significantly increased workforce mobility and voluntary employee departures. Although the intensity of this trend has moderated in recent years, elevated levels of employee turnover and labor mobility continued to be observed in 2025. Consequently, one of the most pressing challenges for human resource management (HRM) in large corporations across North America, Europe, and Asia remains the retention of skilled employees, enhancement of organizational commitment, and sustainable development of human capital.

This situation naturally raises an important question: why has employee turnover become one of the most critical strategic challenges for contemporary organizations? In our view, several interrelated factors explain this phenomenon.

First, economic development, rising living standards, and intensifying competition in labor markets have led to a continuous increase in employees' professional and financial expectations. In particular, the growing demand for higher-paying positions, improved working conditions, and broader career development opportunities has compelled organizations to increase expenditures related to compensation, employee benefits, training, and talent development. As a result, retaining highly qualified employees has become increasingly costly and complex. Second, the *Great Resignation* triggered by the COVID-19 pandemic fundamentally transformed employees' perceptions of job mobility. During the pandemic, millions of workers worldwide were compelled to change jobs, occupations, or employment arrangements due to economic uncertainty and organizational restructuring. Consequently, many of the psychological barriers traditionally associated with changing employers – such as uncertainty, hesitation, and fear of career disruption – were substantially reduced. In other words, employees developed a greater degree of psychological adaptability and confidence regarding labor market transitions.

Evidence from surveys conducted by human resource professionals in leading companies operating in sectors such as construction, hospitality, retail, finance, and insurance further supports this trend. Survey findings indicate that, in the post-pandemic environment, changing employers is no longer perceived by employees as a highly risky or intimidating decision, as was often the case before the pandemic. Rather, many employees view job transitions as a normal component of career advancement and professional development. Empirical studies similarly suggest that workers increasingly approach employment changes with greater confidence and reduced emotional resistance. From our perspective, these findings should serve as an important strategic warning for organizations seeking to improve employee retention, strengthen workforce commitment, and reduce turnover rates. Under such conditions, the importance of scientific, theoretical, and empirical research on employee mobility, turnover determinants, and retention strategies has increased substantially. As human capital remains one of the most valuable strategic resources in the modern economy, the ability to effectively manage talent and retain skilled employees over the long term has become a key determinant of organizational competitiveness, sustainability, and long-term performance.

In this context, further research aimed at identifying the drivers of employee turnover, assessing its organizational and economic consequences, and developing evidence-based retention mechanisms is becoming increasingly relevant for both scholars and practitioners. Such research can contribute not only to the advancement of human resource management theory but also to the formulation of effective managerial practices capable of addressing the evolving challenges of contemporary labor markets.

Literature review

The decline in employee resignation and turnover rates worldwide in 2025 compared to the period of 2020–2023 can be attributed to the relative stabilization of labor markets in the post-pandemic era and the improved effectiveness of human resource management practices. Employee turnover represents a significant socio-economic challenge for both organizations and societies, reflecting employees' dissatisfaction with working conditions, management systems, compensation levels, and opportunities for professional development. Several studies examining employee turnover in the labor markets of the United States, Europe, and Russia suggest that this phenomenon should be reassessed in light of emerging labor market trends and ongoing global economic transformations. Such developments highlight the need for a renewed understanding of the determinants, consequences, and management of employee turnover within the contemporary economic environment.

USA

In the United States, the primary causes of employee turnover include low wages, unfavorable working conditions, and long working hours. According to a 2024 study conducted by Gallup [1], only 18% of employees reported being satisfied with their jobs, representing a decline compared to 2023. This trend is largely attributed to wages failing to keep pace with inflation, insufficient attention to employee needs, and limited opportunities for professional development and career advancement. Furthermore, a 2024 survey by the Pew Research Center found that approximately 60% of U.S. employees expressed a desire to change their jobs within the next 12 months [2]. This tendency is particularly pronounced among younger workers, indicating a growing challenge for organizations seeking to retain talent in an increasingly dynamic labor market.

The following studies on employee turnover in the U.S. labor market are of particular significance. According to Smith et al., the key determinants of employee turnover include wage levels, job security, working hours, and the quality of relationships between employees and supervisors [3]. Johnson and Lee argue that the continued expansion of remote work arrangements in the post-COVID-19 period, together with their positive effects on employees' social and psychological well-being, has reduced workers' hesitation and fear associated with changing jobs [4]. Furthermore, empirical evidence suggests that employee turnover negatively affects both labor productivity and employees' organizational commitment. As noted by Cropanzano and Wright, high

turnover rates can undermine workforce stability, reduce employee loyalty, and adversely influence overall organizational performance [5].

Europe

Similar to the United States, the primary causes of employee dissatisfaction and turnover in European countries include low wages, unfavorable working conditions, and extended working hours. According to a 2024 study conducted by Personio [6], approximately 58% of employees in the United Kingdom were considering leaving their jobs within the following 12 months. This trend is further supported by research carried out by Aon in 2025, which found that nearly 60% of employees across European countries were contemplating changing jobs within the next year. As in the United States, this tendency is particularly prevalent among younger workers, especially those between the ages of 22 and 30. These findings indicate that employee retention remains a significant challenge for organizations across Europe despite ongoing efforts to improve workplace conditions and employee engagement.

A review of the academic literature on the European labor market reveals that employee turnover is increasingly being analyzed through the lens of social protection systems and labor market regulations. According to Müller and Svensson, employee turnover in European Union member states is closely associated with the complexities of social security arrangements and labor legislation [7]. In countries such as Germany, France, and Sweden, a growing body of research has focused on strengthening employees' social protection through trade unions and improving workplace relations as mechanisms for reducing turnover and enhancing workforce stability [8]. Furthermore, European scholars in the field of psychology have devoted considerable attention to examining the impact of the work environment and work–life balance on employee turnover intentions. Garcia and Brown emphasize that achieving a healthy balance between professional and personal life plays a crucial role in improving employee satisfaction and reducing the likelihood of voluntary turnover [9]. These findings highlight the multidimensional nature of employee turnover and the importance of integrating economic, legal, and psychological perspectives in its analysis.

Russia

In Russia, the principal factors contributing to employee turnover include low wages, unfavorable working conditions, inadequate protection of employees' rights and interests, and long working hours. According to a 2023 survey conducted by Gallup International [10], approximately 39% of Russian employees expressed dissatisfaction with their level of compensation. Although employees' intentions to leave their jobs are not as pronounced as in many Western countries, largely due to the reduced attractiveness of the labor market amid the ongoing conflict with Ukraine and the impact of international sanctions, concerns regarding low wages and poor working conditions continue to increase overall employee dissatisfaction. These developments suggest that while labor market constraints may limit voluntary job mobility, underlying workplace-related grievances remain a significant challenge for employee well-being and organizational effectiveness in Russia.

Several important issues have been highlighted in the academic literature on employee turnover in the Russian labor market. According to Kiryukhina and Petrov, employee turnover in Russia is primarily associated with low wages, unfavorable working conditions, and challenges in employee–management relations [11]. Petrova further notes that additional risks within the Russian manufacturing sector, including corruption and inadequate compliance with occupational safety standards, contribute significantly to higher turnover rates [12]. At the same time, social research initiatives and programs aimed at improving employees' psychological well-being and professional motivation have become increasingly widespread in Russia. Moreover, recent studies suggest that employee turnover is influenced by a growing mismatch between employees' qualifications and their job responsibilities, insufficient recognition of workers' skills and competencies, and the widening social and communicative gap between managers and employees in an evolving labor market

environment [13]. These findings indicate that employee turnover in Russia is shaped not only by economic factors but also by organizational, social, and psychological determinants that affect employee satisfaction and long-term organizational commitment.

Uzbekistan

Unfortunately, despite the existence of a substantial regulatory framework in Uzbekistan, statistical data on labor mobility, employee recruitment, dismissals, and turnover rates within enterprises and organizations remain largely unavailable. In particular, the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 207, dated July 28, 2015, “On the Criteria for Evaluating the Performance Efficiency of Joint-Stock Companies with State Ownership and Other Business Entities,” includes the employee turnover coefficient among the Key Performance Indicators (KPI) used to assess organizational effectiveness. Furthermore, according to Resolution No. 775 of the Cabinet of Ministers, dated December 9, 2020, organizations are required to calculate and disclose the achievement of these KPIs on a quarterly basis. Nevertheless, statistical information regarding workforce mobility indicators and employee turnover rates in enterprises and organizations across the country is generally not publicly disclosed, either as standalone statistical data or within financial reporting frameworks. This lack of transparency also has significant implications for academic research. Reliable and comprehensive official statistics are essential for assessing the scale of the problem, determining the urgency of potential interventions, and developing evidence-based recommendations. Without access to such data, researchers face considerable challenges in conducting rigorous analyses and proposing effective solutions to issues related to labor mobility and employee turnover in Uzbekistan.

Despite the aforementioned challenges, several studies addressing employee turnover have been conducted in Uzbekistan. The most noteworthy findings from this body of research are summarized below. According to Abduraxmanov, effective policies in the fields of education, science, and innovation contribute not only to individual development but also to regional economic growth, the stimulation of social processes, and the mitigation of unemployment [15]. In the textbook authored by Tulayev and Qlichev [16], issues related to the organization and analysis of employee turnover are briefly discussed, highlighting the importance of monitoring workforce mobility within organizations. Furthermore, B. Qlichev [17] argues that modern companies must adopt more creative approaches to attracting and retaining qualified employees by developing innovative motivation and incentive mechanisms. In an increasingly competitive labor market, traditional compensation systems alone may be insufficient to ensure long-term employee commitment and retention. Research also indicates that employee turnover has a direct impact on production output and labor productivity within enterprises [18]. High turnover rates can disrupt production processes, increase training and recruitment costs, and reduce overall organizational efficiency.

Moreover, B. Qlichev [19] emphasizes that increasing employee turnover can negatively affect sales opportunities by reducing production capacity and limiting the volume of goods available for the market. These findings suggest that employee turnover should be viewed not merely as a human resource management issue but also as a factor with significant implications for organizational performance, productivity, and long-term competitiveness.

By synthesizing the findings and perspectives of leading international organizations and prominent scholars, it can be concluded that the principal determinants of employee turnover across all three regions are wage levels, working conditions, the quality of corporate governance, and the effectiveness of employee social protection systems. Although the relative importance of these factors may vary across countries and labor markets, they consistently emerge as the most significant drivers of workforce mobility and turnover intentions. A review of the regional literature further reveals that the primary focus of existing studies has been on identifying and addressing the specific challenges associated with employee turnover within their respective labor markets. These studies are generally designed to provide practical and policy-oriented solutions aimed at improving employee retention, enhancing job satisfaction, and strengthening labor market stability. This observation once again underscores the importance of obtaining reliable and officially verified statistical data for both academic and practical research on employee turnover in Uzbekistan. The availability of

comprehensive labor market statistics would enable researchers and policymakers to accurately assess the scale of turnover-related problems, identify their underlying causes, and develop evidence-based strategies to mitigate their negative effects. Consequently, improving the collection, disclosure, and accessibility of workforce mobility and employee turnover data should be regarded as a prerequisite for conducting effective research and formulating sound labor market policies in the country.

Research Methodology

This study employs a qualitative and comparative research approach based on literature review, comparative analysis, and analytical calculations. International and national studies were reviewed to identify the main causes and economic consequences of employee turnover. Comparative analysis was used to assess turnover trends across selected countries and economic sectors. In addition, sectoral wage data for Uzbekistan and internationally recognized turnover-cost estimates were used to calculate the potential financial costs of replacing employees. Finally, a moderation-based approach was examined to assess how organizational factors may influence employees' turnover and retention intentions. The findings were synthesized to develop theoretical and practical recommendations for reducing employee turnover in Uzbekistan.

Research results

The rapid advancement of technology and the lasting effects of the COVID-19 pandemic have introduced new challenges and opportunities in labor relations worldwide. As a result, there is a growing demand for innovative human resource management practices and approaches that place greater emphasis on employees' psychological and emotional well-being. Organizations are increasingly recognizing that workforce stability depends not only on economic incentives but also on employees' overall workplace experience and quality of life.

Employee turnover is a multifaceted phenomenon whose causes and solutions are closely linked to the socio-economic conditions and labor market policies of individual countries. Key determinants include compensation levels, the quality of the work environment, relationships with supervisors and colleagues, opportunities for professional growth and career advancement, and the ability to maintain a healthy work–life balance. These factors collectively influence employee satisfaction, organizational commitment, and retention outcomes.

Existing research demonstrates that reducing employee turnover requires both structural reforms in labor markets and strategic approaches to human resource management. Effective retention strategies should integrate competitive compensation systems, supportive organizational cultures, career development opportunities, employee engagement initiatives, and policies that promote work–life balance. Consequently, addressing employee turnover necessitates a comprehensive and long-term approach that combines organizational, social, and economic measures to ensure sustainable workforce development and organizational performance.

As shown in Table 1, employee turnover rates in 2025 varied across the United States, Australia, Europe, and Russia, both at the aggregate level and across different sectors of economic activity.

Table 1. Employee turnover rates by economic sector in major economies, 2025 (%)

Indicators	USA	Australia	Europe	Russia
Average employee turnover rate (%)	4,2	9,5	12,6	16
By selected industries and sectors				
Agriculture	5,4	5,9	13,8	11,2
Manufacturing and Industry	3,3	9,8	13,2	14,7
Construction	5,7	9,6	14,1	17
Information and telecommunications	3,6	10,1	14,4	15

	Hospitality industry	5,1	19,1	16,1	6
	Finance	2,2	10	9,2	20
	Healthcare	3,3	9,7	8,2	19,5
	Education	2,5	6,4	7,8	7,6
	Trade	3,5	7,6	10,4	21,4
Source: Compiled by the author [27,28,29,30]					

As shown in Table 1, employee turnover rates in certain sectors exceed 21% across some regions and economies. Such figures indicate that employee turnover remains a significant challenge in a number of industries despite ongoing efforts to improve workforce retention. This raises an important question: *What challenges can increasing employee turnover create for organizations?*

Rising employee turnover can expose organizations to a wide range of operational, financial, and managerial problems. The most significant consequences include the following:

1. Reduced labor productivity. Increasing employee turnover adversely affects organizational productivity. Frequent employee departures disrupt workflow continuity, reduce operational efficiency, and result in the loss of valuable organizational knowledge and experience.

2. Higher recruitment and replacement costs. Replacing employees who leave the organization generates additional costs associated with recruitment, selection, onboarding, training, and adaptation. These expenses can become substantial, particularly when highly skilled or specialized employees are involved.

3. Deterioration of the organizational climate. The departure of one employee may not be an isolated event. High turnover can negatively influence the morale of remaining employees, weaken team cohesion, and create uncertainty within the workforce. Consequently, the overall work environment may deteriorate, increasing the likelihood of further employee departures.

These factors demonstrate that employee turnover should not be viewed solely as a human resource management issue but also as a critical determinant of organizational performance, competitiveness, and long-term sustainability.

There is currently a lack of national empirical research examining the impact of employee turnover on labor productivity in Uzbekistan, a situation that can largely be attributed to the limited availability of reliable statistical data discussed earlier. Consequently, international studies provide an important source of evidence for understanding the relationship between employee turnover and organizational performance. Among the most notable contributions are studies conducted by Achievers [31], a Canadian employee engagement and workplace recognition platform focused on employee retention and well-being. Stratus HR [32], a leading U.S.-based human resource management consulting firm, and Gallup [33], an internationally recognized organization specializing in economic analysis, workforce research, and management consulting. These organizations have carried out extensive research on the effects of employee turnover on organizational productivity and performance.

To provide a comprehensive overview of the existing evidence, the key findings of these studies regarding the impact of employee turnover on organizational productivity are summarized in Table 2. The table consolidates the results reported by these organizations and highlights the economic and operational consequences associated with high employee turnover rates.

Table 2. *Estimated impact of the departure of one employee on organizational productivity in a firm with 20 employees*

<i>Length of Service</i>	<i>Employee productivity score (100 point)</i>	<i>Impact on overall productivity decline (%)</i>	<i>Scope of productivity impact</i>

1-year	30	0,3-0,4	5–10 days, can be restored quickly
2-year	35	0,5-,06	Up to 1 month, can be restored quickly
3-year	40	1-1,2	1–3 months; recovery is possible, but additional costs are required
4-year	45	2-3	Impact may persist for up to 5 months; recovery requires additional time and financial resources
5-year	50	4-5	Up to 8 months; slow recovery.
6-year	55	6-7	Up to 1 year; slow recovery
7-year	60	8-9	Up to 1.5 years; recovery is difficult.
8-year	65	10-12	Up to 2 years; replacing such an employee may require up to 3 years and substantial additional costs.
9-year	70	12-15	Up to 3 years; replacing such an employee may take up to 5 years and require substantial time and financial resources.
10-year	75	15-18	Up to 4–5 years; replacing such an employee may require 6–7 years and substantial time and financial resources.
<i>Author's compilation based on studies conducted by Achievers, Stratus HR, and Gallup</i>			

An examination of the data presented in Table 2 indicates that the departure of employees with less than three years of service generally has a relatively limited impact on organizational productivity, and the resulting productivity losses can be restored within a comparatively short period. In contrast, the departure of employees who have accumulated substantial experience and expertise over many years tends to have a more significant and long-lasting effect on productivity. Moreover, replacing such employees often requires considerable time, effort, and financial resources. This observation highlights the second major challenge associated with increasing employee turnover, as discussed earlier. Specifically, rising employee turnover generates additional costs for organizations. These costs extend beyond the direct expenses of recruitment and training and may include productivity losses, knowledge transfer disruptions, adaptation costs for new employees, and the loss of valuable organizational experience. Consequently, employee turnover can impose a substantial financial burden on enterprises and negatively affect their operational efficiency and long-term competitiveness.

Based on a review of international practices and scholarly research, the potential costs associated with employee turnover have been systematically classified into the following categories:

1. Recruitment costs (Costs of hiring a new employee)

–Posting job vacancies through online job portals, newspapers, professional journals, social media platforms, and other recruitment channels.

–Recruitment agency and headhunting services utilized to identify and attract qualified candidates.

–Costs associated with organizing and conducting candidate screening, selection, and interview processes, including the time spent by managers and HR personnel during working hours.

2. Selection costs

–Overtime expenses of managers and HR staff.

–Organizational costs of interviews, tests, and candidate evaluations

3. Training & Onboarding costs

- Training materials, onboarding programs, and trainer/mentor costs.
- Costs associated with errors, defects, and reduced efficiency during the adaptation period.
- Additional time and organizational resources required for employee training and integration.

4. Productivity Loss

- Reduced productivity following the departure of a qualified employee.
- Time required for a new employee to reach full productivity (potentially up to 3 years)

5. Team Disruption

- Deterioration of team morale, trust, and employee motivation.
- Project delays and loss of communication continuity.

6. Opportunity Cost

–The loss of valuable knowledge, skills, and experience when a highly qualified and experienced employee leaves the organization, resulting in the erosion of organizational intellectual capital.

–Potential loss of customers and deterioration of customer relationships, particularly when departing employees maintain strong client connections and are able to attract those clients to their new employer.

To accurately estimate the costs arising from employee turnover and assess their financial impact, organizations should conduct various surveys, analytical studies, and internal assessments. Such evaluations enable companies to identify both the direct and indirect costs associated with employee departures and to develop more effective workforce retention strategies. However, the absence of official statistics on employee turnover in Uzbekistan, combined with the limited collection and disclosure of turnover-related data at the organizational level, significantly constrains the ability of enterprises to accurately measure the costs generated by employee turnover. As a result, many organizations may underestimate the economic consequences of workforce instability and fail to incorporate turnover-related costs into their managerial decision-making processes. This situation highlights the need for more systematic data collection and reporting mechanisms to support evidence-based analysis and human resource management practices.

Given the limited availability of national data, the findings of the following international studies provide valuable insights into the costs and implications of employee turnover:

1. According to information reported by Wikipedia, the overall cost associated with employee turnover can range between 90% and 200% of an employee's annual compensation, depending on the employee's position, qualifications, and the costs incurred in recruitment, training, and productivity recovery [34].

2. Estimates reported by Salary.com and corroborated by independent workforce management experts suggest that the total cost of replacing an employee may amount to between one and two times the employee's annual salary[35].

3. Findings reported by WebMD Health Services indicate that the financial impact of employee turnover may vary between 50% and 200% of an employee's annual salary, reflecting both direct and indirect replacement costs [36].

The studies discussed above indicate that, on a global scale, the cost of employee turnover typically ranges from approximately 70% to 200% of an employee's annual salary, depending on factors such as the employee's qualifications, level of expertise, and length of service. These estimates reflect the combined impact of recruitment, training, onboarding, productivity losses, and other direct and indirect costs associated with replacing an employee.

Based on the findings of the aforementioned international studies and statistical data published by the Statistics Agency under the President of the Republic of Uzbekistan, Table 3 presents estimated replacement costs for employees who leave their jobs across various sectors of the Uzbek economy during the first quarter of 2026. The table provides an assessment of the potential financial resources that enterprises may need to allocate in order to replace a departing employee, taking into account sectoral wage differences and internationally recognized turnover cost benchmarks.

Table 3. Estimated financial costs of replacing a departing employee across economic sectors in Uzbekistan (*data for Q1 2026*)

Sectors	Average monthly wage [37] (S_{avr}), thousand UZS	Estimated cost of one employee turnover, thousand UZS	
		Min. ($S_{avr} * 12 * 70\%$)	Max. ($S_{avr} * 12 * 200\%$)
Banking, insurance, leasing, and financial intermediation	15847,9	133122,36	380349,6
Information and telecommunications	14818,4	124474,56	355641,6
Transportation and storage	8719,2	73241,28	209260,8
Manufacturing and industry	6923,6	58158,24	166166,4
Trade	6521,5	54780,6	156516
Construction	6013,9	50516,76	144333,6
Arts, entertainment and recreation	4831,3	40582,92	115951,2
Food and beverage service activities	4790	40236	114960
Education	4044,2	33971,28	97060,8
Healthcare	3626,1	30459,24	87026,4
Author's elaboration based on the results of the referenced studies			

According to the data presented in Table 3, the departure of an employee with 3 to 10 years of work experience from organizations engaged in banking, insurance, leasing, and financial intermediation activities in Uzbekistan may generate replacement and turnover-related costs ranging from approximately UZS 133 million to UZS 380 million per employee. In contrast, the corresponding costs in the healthcare and social services sector are estimated to range between UZS 30 million and UZS 87 million per employee. These figures demonstrate that the financial consequences of employee turnover vary substantially across sectors, reflecting differences in wage levels, qualification requirements, accumulated professional expertise, and the time and resources required to recruit, train, and integrate replacement employees. As a result, employee retention is particularly important in sectors that rely heavily on specialized knowledge and professional experience, where turnover can impose significant financial and operational burdens on organizations.

What can be done to reduce employee turnover? Drawing upon international experience and empirical research, one of the most effective approaches to reducing employee turnover is to identify the underlying reasons why employees leave their jobs and to implement targeted measures to address those causes. Understanding employees' motivations for leaving enables organizations to develop more effective retention strategies and improve workforce stability. Several factors contributing to employee turnover in Uzbekistan have been identified in international reports. In particular, the World Bank report "Growth and Job Creation in Uzbekistan: An In-Depth Diagnostic" [37] and the International Labour Organization report "Decent Work Country Programme for the Republic of Uzbekistan 2021–2025" [38] highlight a number of structural and organizational factors associated with employee departures. These reports suggest that employee turnover in Uzbekistan is influenced by a combination of economic, institutional, and workplace-related factors, underscoring the need for comprehensive labor market and human resource management reforms.

The key factors identified as reasons for employee turnover in Uzbekistan are discussed below.

1. Financial factors

- Low wage levels and inadequate compensation packages.
- Insufficient performance-based reward systems and employee benefits.

- Limited availability of additional financial incentives and non-monetary benefits.

2. Work environment-related factors

- Failure of management to consider employees' opinions and suggestions.
- Negative attitudes toward constructive criticism and employee feedback.
- High levels of workplace stress and job-related pressure, particularly in the education and healthcare sectors.

3. Limited opportunities for professional development

- Insufficient access to continuous training programs and skills development opportunities.
- Limited career advancement and promotion prospects within organizations.
- Perceived lack of merit-based promotion practices, particularly in some public-sector institutions, where employees may view appointments as being influenced by personal connections rather than professional qualifications, thereby reducing motivation and organizational commitment.

4. Inadequate working conditions and labor environment

- Insufficient attention to occupational health and safety standards.
- Outdated equipment and technologies, especially in the industrial and agricultural sectors.
- Excessive working hours and overtime without adequate compensation.
- Working conditions that do not meet employees' professional and personal expectations.

5. Personal factors

- Availability of more attractive employment opportunities elsewhere.
- Family-related circumstances, relocation, or migration.
- Health-related issues that affect employees' ability or willingness to continue working in their current positions.

6. External factors

- Labor migration of skilled workers to countries such as Russia, South Korea, and Turkey in search of better employment opportunities.
- Intensifying competition within local and national labor markets.
- Inflationary pressures that reduce the real value of wages and negatively affect employee purchasing power.

In recent years, the moderation approach has been increasingly applied in international research and practice aimed at reducing employee turnover. This approach recognizes that the relationship between a particular workplace factor and employees' turnover intentions may vary depending on the presence of another influencing factor. For example, a specific organizational condition may increase an employee's propensity to leave the organization, while the emergence of another condition may weaken or even eliminate this tendency. In other words, the effect of one factor on turnover intentions may be strengthened, weakened, or altered by a moderating variable. This phenomenon is commonly examined through moderation analysis, a statistical technique used to investigate how and under what conditions relationships between variables change. The application of moderation analysis to employee turnover research can provide valuable insights into the factors that either amplify or mitigate employees' intentions to leave. By identifying these moderating effects, organizations can develop more targeted and effective human resource management strategies aimed at improving employee retention and workforce stability. Consequently, moderation analysis represents a promising methodological tool for advancing both the theoretical understanding and practical management of employee turnover.

This argument is further supported by research conducted by Korn Ferry, an international consulting firm specializing in organizational effectiveness and talent management. The findings presented in Figure 1 indicate that when circumstances arise that increase an employee's intention to leave the organization, it may still be possible to retain qualified employees by creating alternative conditions that better address their interests, expectations, and professional needs. In particular, the study suggests that the negative effects of turnover-inducing factors can be mitigated through targeted managerial interventions, such as providing greater workplace flexibility, enhancing career development opportunities, improving recognition systems, or offering additional non-monetary

benefits. These measures can serve as moderating factors that reduce employees' intentions to leave despite the presence of dissatisfaction-related conditions.

The practical implications of these findings are highly relevant for organizations operating in Uzbekistan. By adopting similar employee retention strategies and tailoring them to local labor market conditions, enterprises can improve workforce stability, reduce turnover-related costs, and strengthen their long-term organizational performance. Consequently, the experience and recommendations derived from Korn Ferry's research may serve as a valuable reference for the development of more effective human resource management practices in the country.

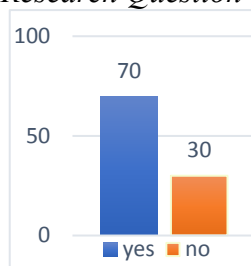
Question 1.

Would you consider leaving your job if the increase in living costs exceeds the growth in your salary?

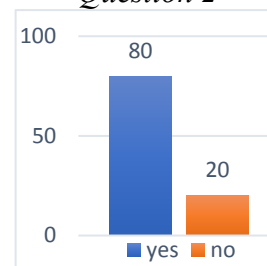
Question 2.

If, under these circumstances, your supervisor expressed strong confidence in your abilities and emphasized your value to the organization, would you be willing to continue working in your current position?

Results for Research Question 1

Results for Research Question 2

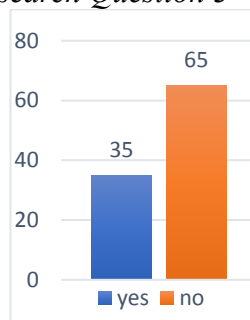
Question 3.

Would you consider leaving your job if you perceived that your salary was lower than what your qualifications and experience warrant?

Question 4.

if you felt that your salary was lower than your qualifications and experience warrant, but you were offered greater flexibility in your working hours, would you continue working in your current position?

Results for Research Question 3

Results for Research Question 4

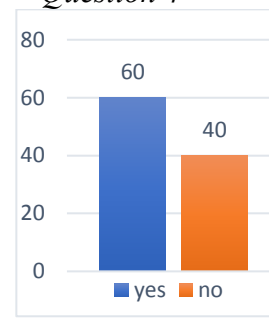

Figure 1. Key findings from Korn Ferry's research on employee turnover and employee retention.

Note created by the authors, source:[39]

Among the various factors that contribute to employee turnover worldwide, compensation remains one of the most influential determinants of employees' intentions to leave their jobs. Given the economic principle that human needs are continuously evolving and expanding, employees often perceive their current level of compensation as insufficient, regardless of periodic wage increases. Consequently, salary-related dissatisfaction continues to be a major driver of workforce mobility across different industries and countries.

However, continuously increasing wages is a challenging task not only for enterprises operating in Uzbekistan but also for large and financially strong corporations in developed economies.

Budgetary constraints, productivity considerations, and competitive market conditions often limit organizations' ability to rely solely on salary increases as a retention strategy.

Therefore, it is recommended that organizations in Uzbekistan adopt moderation-based analytical approaches to better understand the factors influencing employee turnover intentions and retention decisions. By identifying the conditions under which employees are more likely to remain with the organization despite dissatisfaction with certain aspects of their employment, managers can develop more cost-effective and sustainable retention strategies. Such approaches may include enhancing workplace flexibility, strengthening employee recognition systems, expanding career development opportunities, improving organizational culture, and fostering supportive leadership practices. These measures can help organizations retain qualified employees while simultaneously promoting long-term organizational growth and competitiveness.

Conclusion

Based on international experience and best practices, it can be concluded that one of the key priorities for human resource management professionals in Uzbekistan should be the reduction of employee turnover and the retention of highly productive and experienced employees. In an increasingly competitive labor market, preserving valuable human capital is essential for maintaining organizational efficiency, productivity, and long-term competitiveness. To achieve this objective, organizational leaders and HR specialists should continuously monitor and address both internal and external factors affecting the workforce. Particular attention should be paid to social, economic, and organizational challenges within the workplace, as well as to compensation systems, incentive mechanisms, employee recognition programs, and other motivational factors that influence employee satisfaction and organizational commitment. By proactively managing these factors, organizations can create a more supportive and engaging work environment, thereby reducing turnover intentions and strengthening workforce stability. Ultimately, effective employee retention strategies should be viewed not only as a human resource management function but also as a strategic component of organizational development and sustainable growth.

There is a lack of official statistical data in Uzbekistan that would enable researchers to develop concrete and evidence-based solutions to employee turnover issues. The main reasons for this situation include the following:

1. Data quality and accuracy. Reliable and comprehensive data are essential for accurately measuring and analyzing labor market indicators, including employee turnover. If the data collection process is affected by deficiencies, inconsistencies, inaccuracies, or reporting errors, or if there are concerns regarding the reliability and validity of the information obtained, such data should be carefully verified and corrected before being released to the public. In certain cases, withholding incomplete or unreliable data may be preferable to publishing information that could lead to misinterpretation. The publication of inaccurate or unreliable statistics may result in flawed analyses and inappropriate managerial or policy decisions. Therefore, ensuring high standards of data quality, consistency, and credibility should be regarded as a fundamental prerequisite for effective labor market research and evidence-based decision-making. Accurate statistical information not only improves the reliability of academic studies but also supports policymakers and organizational leaders in developing informed strategies to address workforce-related challenges.

2. Public relations and economic considerations. In some cases, economic and reputational considerations may influence the extent to which statistical information is disclosed to the public. Organizations or institutions may be reluctant to release certain indicators if they believe that such information could negatively affect their image, performance assessments, or stakeholder perceptions. As a result, there is a possibility that some data may not be disclosed with sufficient transparency in order to avoid highlighting unfavorable economic or organizational conditions. Furthermore, within certain enterprises and organizations, managers may have incentives to present a more favorable picture of organizational performance than actually exists. In such circumstances, public relations (PR) activities may be used to emphasize positive achievements while minimizing attention to existing operational or managerial challenges. This may create a perception that organizational processes are functioning effectively under current management, even when

underlying issues remain unresolved. Although reputational concerns are understandable from a managerial perspective, limited transparency can reduce the availability of reliable information for researchers, policymakers, and other stakeholders. Consequently, improving data disclosure practices and strengthening transparency standards are important prerequisites for conducting objective research and developing evidence-based management and labor market policies.

3. Organizational and administrative challenges. Difficulties may arise in the processes of data collection, exchange, integration, and processing among state statistical agencies, local government authorities, enterprises, and other organizations. Ineffective coordination and limited cooperation between these stakeholders can hinder the timely and accurate compilation of workforce-related statistics. In addition, differences in reporting practices, data management systems, and institutional responsibilities may lead to inconsistencies in the information collected from various sources. Such organizational and administrative barriers can reduce the completeness, comparability, and reliability of statistical data, thereby limiting their usefulness for research and policy analysis. Addressing these challenges requires stronger inter-institutional collaboration, standardized reporting procedures, improved information-sharing mechanisms, and the adoption of modern data management technologies. Enhancing coordination among relevant stakeholders would contribute to the development of a more comprehensive and reliable statistical system capable of supporting evidence-based decision-making in labor market and human resource management policies.

4. Characteristics of the local labor market. The labor market in Uzbekistan possesses several distinctive features that complicate the collection and interpretation of workforce-related statistics. A considerable proportion of the labor force is engaged in informal employment, meaning that many workers are not officially registered within formal employment systems and therefore may not be fully captured by official statistical records. In addition, some enterprises and organizations rely heavily on seasonal, temporary, or project-based workers whose employment relationships are often short-term and irregular. As a result, fluctuations in workforce mobility and turnover among these categories of employees may not be adequately reflected in official statistics. These labor market characteristics create challenges for accurately measuring employee turnover, workforce mobility, and employment dynamics. Consequently, official statistical data may not fully represent the actual scale and nature of labor market movements, thereby limiting the accuracy of research findings and policy assessments related to employee turnover and workforce management.

Recommendations

To obtain an accurate understanding of employee turnover and to facilitate robust academic and practical research on the subject, it is essential to ensure the timely publication of high-quality official statistical data. To achieve this objective, the following measures should be considered:

Ensuring systematic and efficient data collection. Accurate and comprehensive workforce mobility data are essential for calculating employee turnover indicators and conducting reliable labor market analyses. The availability of high-quality data enables researchers and policymakers to assess workforce dynamics more effectively and develop evidence-based solutions to employee turnover challenges. To achieve this objective, the following measures should be implemented:

- Improving the data collection systems of national and local statistical authorities to ensure the systematic gathering, processing, and monitoring of workforce-related information.
- Ensuring the timely and accurate submission of workforce data by enterprises and organizations, thereby enhancing the reliability, completeness, and consistency of employee turnover statistics.

Strengthening data collection mechanisms would contribute significantly to the development of a comprehensive labor market information system and improve the quality of both academic research and managerial decision-making related to employee turnover and workforce management.

1. Engaging qualified specialists for data processing and analysis. The production of accurate and high-quality statistical information is largely dependent on the availability of competent specialists capable of effectively collecting, processing, validating, and interpreting data.

2. Enhancing information openness and transparency. Government institutions and private-sector organizations should regularly and transparently disclose information related to workforce mobility and employee turnover. To ensure broad accessibility and public awareness, such information should be disseminated through official websites, statistical databases, mass media channels, and other digital and social communication platforms. Regular publication of workforce-related data would enhance transparency, facilitate academic and professional research, and provide policymakers, business leaders, and other stakeholders with reliable information for informed decision-making. Furthermore, greater openness in labor market reporting would contribute to a more comprehensive understanding of employment trends, workforce stability, and employee turnover dynamics within the economy

3. Improving the legislative framework. Laws and regulatory documents governing the collection, processing, and publication of statistical data should be regularly updated, with greater emphasis placed on the principles of transparency and openness. Strengthening these principles within the legal framework would improve the accessibility, reliability, and credibility of workforce-related information while promoting greater accountability among data-producing institutions. Furthermore, updated regulations should establish clear standards and responsibilities for data reporting, disclosure, and quality assurance, thereby ensuring that labor market statistics are produced and disseminated in a timely, consistent, and transparent manner. Such reforms would facilitate evidence-based research, enhance public trust in official statistics, and support more effective labor market and human resource management policies.

4. International cooperation and exchange of experience. Cooperation with international organizations and the adoption of internationally recognized standards can significantly improve the quality of workforce-related statistics. Collaboration with institutions such as the United Nations and the International Labour Organization provides opportunities to benefit from global best practices in statistical methodology, labor market monitoring, and data management. In particular, the implementation of international standards, methodological guidelines, and reporting frameworks can enhance the accuracy, comparability, and reliability of employee turnover and workforce mobility statistics. Furthermore, participation in international knowledge-sharing initiatives and technical cooperation programs can strengthen the capacity of national statistical agencies and improve the overall effectiveness of labor market information systems. Consequently, expanding international cooperation and promoting the exchange of experience should be regarded as an important step toward developing a more transparent, reliable, and internationally comparable statistical system capable of supporting evidence-based research and policymaking.

5. Identifying the underlying causes of employee resignations. Organizations should establish systematic mechanisms for identifying the actual reasons behind employee resignations. One effective approach is to conduct structured exit surveys or exit interviews with departing employees in order to obtain reliable information regarding the factors that influenced their decision to leave the organization. Understanding the root causes of employee turnover is essential for preventing excessive turnover rates and maintaining a positive organizational climate. Information collected from departing employees can help managers identify recurring workplace issues, evaluate the effectiveness of existing human resource policies, and develop targeted retention strategies. For example, organizations may consider including provisions in employment agreements that encourage employees to provide feedback regarding the reasons for their departure upon termination of employment. Similarly, companies may establish formal systems for documenting and analyzing the causes of employee resignations, including factors related to compensation, working conditions, career development opportunities, management practices, and personal circumstances. However, the existence of such mechanisms alone is insufficient. If a turnover monitoring and feedback system is implemented, organizations must ensure that it operates in a transparent, objective, and effective manner. The information obtained should be regularly analyzed and incorporated into managerial decision-making processes to support workforce stability, improve employee satisfaction, and reduce future turnover risks.

General conclusion

In conclusion, every organization should continuously monitor the turnover of its skilled and experienced employees. As emphasized throughout this study, the departure of a single employee may not be an isolated event; rather, it can signal broader organizational issues and potentially lead to further employee departures. Persistent turnover among qualified personnel can adversely affect organizational performance, labor productivity, operational stability, and long-term competitiveness.

The findings of this study demonstrate that employee turnover should be viewed not only as a human resource management issue but also as a significant economic and managerial challenge. The loss of experienced employees may result in substantial direct and indirect costs, including recruitment expenses, training and onboarding costs, productivity losses, disruptions to organizational processes, and the erosion of valuable knowledge and expertise.

Furthermore, the methodology proposed in this article enables organizations to independently assess the potential costs associated with the departure of individual employees and evaluate the resulting impact on labor productivity and organizational performance. Such assessments can provide managers with valuable information for workforce planning, employee retention strategies, and decision-making processes.

Therefore, organizations should incorporate employee turnover analysis into their regular management practices and ensure that turnover-related costs and productivity implications are systematically considered when formulating strategic and operational decisions. By adopting a proactive approach to workforce retention and turnover management, enterprises can strengthen organizational stability, improve productivity, and enhance their long-term sustainability and competitiveness.

References

1. State of the Global Workplace 2026, Available at: <https://www.gallup.com/workplace/349484/state-of-the-global-workplace.aspx>
2. Americans' job satisfaction in 2024, Available at: Pew Research Center <https://www.pewresearch.org/social-trends/2024/12/10/job-satisfaction>
3. Smith, J., Taylor, L., & Johnson, M. (2023). *Workplace dissatisfaction in global labor markets*. Cambridge University Press.
4. Johnson, M. D., & Lee, S. (2024). Work-life balance as a moderator of financial stress and job satisfaction. *International Journal of Human Resource Management*, 35(4), 451–470
5. Cropanzano, R., & Wright, T. A. (2024). *When a “happy” worker is really a productive worker: A review and further refinement of the happy-productive worker thesis*. Consulting Psychology Journal: Practice and Research, 76(1), 52–69.
6. Introducing the 2024 Workforce Pulse Report – Personio, Available at: <https://www.personio.com/about-personio/press/Workforce-Pulse-2024>
7. Müller, T., & Svensson, L. (2023). *Employee dissatisfaction and turnover intentions in the manufacturing sector: A cross-regional analysis*. Journal of Labor Economics, 41(2), 215–237.
8. Kowalski, P. (2024). Employee dissatisfaction trends in post-pandemic labor markets: Evidence from Europe and North America. *International Journal of Human Resource Management*, 35(3), 345–367.
9. Garcia, L., & Brown, J. (2023). *Employee turnover and job dissatisfaction in the modern workplace: A comparative study across the US and Europe*. Journal of Organizational Behavior, 44(7), 890–910.
10. Most People like their Jobs, Satisfaction with the ..., Available at: <https://www.gallup-international.com/survey-results-and-news/survey-result/most-people-like-their-jobs-satisfaction-with-the-remuneration-is-still-lacking-behind>
11. Kiryukhina, A. V., & Petrov, M. S. (2024). *Trends in labor mobility and employee dissatisfaction in Russia*. Journal of Russian Labor Studies, 18(2), 134–150.

12. Petrova, Sasha. “Explainer: How Does Conscription Work in Russia?” Aljazeera. May 5, 2023.
13. Varshavskaya, E., & Podverbnykh, U. S. *Impact of job mismatches on job satisfaction and turnover intention: Case of Russia. Russian Management Journal*, 2023, 21(1), 115–132.
14. Qlichev, B. Xalqaro standartlarga ko‘ra milliy buxgalteriya hisobini rivojlantirish yo‘nalishlari: IFRS, CAS yoki AAOIFI. *Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil*, 2026, 4(4), 179–191.
15. Abdurakhmanov K.Kh. Opyt Singapura v formirovani i razvitii chelovecheskogo kapitala i sotsial'no-trudovykh otnoshenii. Strategicheskie resheniya i risk-menedzhment [Абдурахманов К.Х. Опыт Сингапура в формировании и развитии человеческого капитала и социально-трудовых отношений. Стратегические решения и риск-менеджмент, 2023, 14(2): 188–197. DOI: 10.17747/2618-947X-2023-2-188-197.
16. Tulayev, M. S., & Qlichev, B. P. Moliyaviy hisob. (Darslik). T.: *Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi*, 2020, 510.
17. Qlichev Baxtiyor Pardayevich, Ishchilar qo‘nimsizligi tahlili. *World Scientific Research Journal*, 2025, 39(1), 294–301.
18. Pardayevich, Q. B. Economic Analysis of Production in The Economic Entities. *Academic Journal of Digital Economics and Stability*, 2025, 38(1), 275–281.
19. Qlichev, B. P. Mahsulot sotish hajmi tahlilini takomillashtirish masalalari. *Science and Education*, 2022, 3(5), 1719–1728.
20. Pardayevich, K. B. Analysis of the Maximum Volume of Production in Cement Production Enterprises in Uzbekistan. *International Journal on Economics, Finance and Sustainable Development*, 2023, 5(6), 1–8.
21. Pardayevich, Q. B. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarda operatsion faoliyatida ishlab chiqarish hajmini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tahlili. *Scientific Journal of “International Finance & Accounting*, 2023, (2), 2181–1016.
22. Klichev Bakhtiyar Pardayevich. Problematic aspects of organizing cvp-analysis in the enterprises of Uzbekistan. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 2024, 5(5), 241–248.
23. Qlichev Baxtiyor Pardayevich. Xo‘jalik yurituvchi subyektlar operatsion faoliyatida aylanma mablag‘lardan foydalanish tahlili. *Muhandislik va Iqtisodiyot*, 2025, 3(1), 9–15.
24. Qlichev Baxtiyor. Iqtisodiy tahlilda ishlab chiqarish hajmini prognozlash masalalari. «Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot» Jurnal, 2025, 3(2), 13–18.
25. Qlichev, B., Xo‘jalik yurituvchi subyektlarda CVP-tahlilni tashkil etishning muammoli jihatlar. *Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot*, 2024, 1(4), 754–758 6.
26. Qlichev, B. P. (2022). Mahsulot sotish hajmi tahlilini takomillashtirish masalalari. *Science and Education*, 3(5), 1719–1728.
27. Databases, Tables & Calculators by Subject, Available at: <https://data.bls.gov>
28. Job mobility, February 2026, Available at <https://www.abs.gov.au/statistics/labour/jobs/job-mobility/latest-release>
29. Employment in Europe - Statistics & Facts, Available at: <https://www.statista.com/topics/4095/employment-in-europe>
30. B. Qlichev, Ишчилар қўнимсизлиги таҳлили, Available at: <https://www.forbes.ru/svoi-biznes/491452-rossiane-stali-reze-uvol-nat-sa-vpervye-s-2020-goda>
31. Employee turnover by industry: Cost of attrition, Available at: <https://www.achievers.com/blog/employee-turnover-by-industry>
32. Effects of High Turnover Among Employees, Available at: <https://stratus.hr/resources/effects-of-high-employee-turnover>
33. 42% of Employee Turnover Is Preventable but Often Ignored Available at: <https://www.gallup.com/workplace/646538/employee-turnover-preventable-often-ignored.aspx>
34. The Real Cost of Employee Turnover Available at: Employee retention https://en.wikipedia.org/wiki/Employee_retention

35. Employee Turnover Calculator | Cost of Employee Turnover Turnoverhttps Available at: [://www.salary.com/blog/the-real-cost-of-employee-turnover/](https://www.salary.com/blog/the-real-cost-of-employee-turnover/)
36. 7 Employee Retention Statistics To Watch in 2026 Available at: <https://www.webmdhealthservices.com/blog/surprising-statistics-about-employee-retention/>
37. Growth-and-Job-Creation-in-Uzbekistan-A-In-depth-Diagnostic.pdf Available at: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/130581560953053964/pdf/>
38. Osenka sostoiania i tendensi dostoinogo truda v Respublike Uzbekistan, Available at: <https://www.ilo.org/sites/default/files/2024-04/DWCP%20Uzbekistan.pdf>
39. Korn Ferry's Global Total Rewards Pulse Survey, Available at: <https://www.kornferry.com/insights/featured-topics/employee-experience/global-rewards-pulse-survey>

Б. П. Кличев^{1*}, М. С. Тулаев², Е. Т. Шодиев³

¹қауымдастырылған профессор, PhD, klichev.baxtiyor@gmail.com, Мамун университеті, Ташкент мемлекеттік экономика университеті, Өзбекстан

²қауымдастырылған профессор, m.tulaev@nordicuniversity.org, Халықаралық Нордик университеті, Әлемдік экономика, дипломатия университеті, Өзбекстан

³қауымдастырылған профессор, PhD, erkin8779@gmail.com, Мамун университеті, ТИАМЕ ұлттық зерттеу университеті, Өзбекстан

ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ КАДРЛАР ТҰРАҚСЫЗДЫҒЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ ШЕШІМДЕРІ

Түйін

Мақалада кадрлар тұрақсыздығының мәні, себептері және экономикалық маңызы қарастырылады. Әлемнің әртүрлі өңірлерінде қызметкерлердің ауысымдылығының өсу себептері зерттеліп, елдегі жағдайға салыстырмалы талдау жүргізілді. Қызметкерлердің тұрақсыздығының кәсіпорынның жалпы тиімділігіне әсері жөніндегі зерттеулер жинақталып, сондай-ақ әртүрлі салаларда кадрлардың ауысымдылығына байланысты туындауы мүмкін шығындарды анықтау механизмі әзірленді. Өзбекстанда қызметкерлердің ауысымдылығы бойынша ресми статистиканың болмау себептері көрсетіліп, оны жоюға бағытталған теориялық шешімдер ұсынылды. Кадрлар тұрақсыздығының өсуіне немесе төмендеуіне әсер ететін факторлар жіктеліп, модерациялық зерттеу негізінде олардың қызметкерлердің ауысымдылығына ықпалы зерделенді.

Кілттік сөздер: кадрлар тұрақсыздығы, модерациялық зерттеу, қызметкерлердің ауысымдылығына байланысты шығындар, кадрлар тұрақсыздығының еңбек өнімділігіне әсері, кадрлар тұрақсыздығына әсер ететін факторлар.

Б.П. Кличев^{1*}, М.С. Тулаев², Э.Т. Шодиев³

¹ассоциированный профессор, кандидат экономических наук, klichev.baxtiyor@gmail.com, университет Мамуна, Ташкентский государственный экономический университет, Узбекистан

²ассоциированный профессор, m.tulaev@nordicuniversity.org, Международный университет Нордик, Университет мировой экономики и дипломатии, Узбекистан

³ассоциированный профессор, доктор философии, erkin8779@gmail.com, Университет Мамуна, Национальный исследовательский университет ТПAME, Узбекистан

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ ТЕКУЧЕСТИ КАДРОВ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В статье рассматриваются сущность, причины и экономическое значение текучести кадров. Были изучены причины роста текучести работников в разных регионах мира и проведен сравнительный анализ ситуации в нашей стране. Обобщены исследования влияния текучести сотрудников на общую эффективность предприятия, а также разработан механизм определения издержек, которые могут возникнуть из-за текучести в различных отраслях. Представлены причины отсутствия официальной статистики по текучести работников в Узбекистане и предложены теоретические решения по ее устранению. Были классифицированы факторы, влияющие на рост или снижение текучести кадров, и на основе исследования модерации было изучено их влияние на текучести сотрудников.

Ключевые слова: текучести кадров, модерационные исследование, расходы из за текучести сотрудников, влияние текучести кадров на производительность труда, факторы влияющие на текучести кадров.

UDC 657.1

B. P. Klichev^{1,2*}, I.X. Choriye^{1,2}, M.P. Oromidinov³¹Associate professor, PhD, Mamun university, Urgench, Uzbekistan²Associate professor, PhD, Tashkent state university of economics, Tashkent, Uzbekistan³PhD, Head of the Non-Performing Assets Center, Hamkorbank JSC, Andijan, Uzbekistan***Corresponding author:** klichev.baxtiyor@gmail.com

DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ACCOUNTING SYSTEM IN ACCORDANCE WITH INTERNATIONAL STANDARDS: THE CASE OF UZBEKISTAN

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the directions for developing the national accounting system based on international standards. In particular, a comparative study is conducted on the theoretical foundations, application features, and impact of IFRS, CAS, and AAOIFI on national accounting practices. The study systematizes scholarly perspectives on the adoption of international standards from economic, institutional, and geo-economic viewpoints. Furthermore, the paper demonstrates that the current accounting system of Uzbekistan represents a hybrid model combining elements of different international frameworks. It is argued that the transition to international standards should not be viewed as a one-dimensional reform but rather as a complex transformation incorporating economic, strategic, and social factors. Based on this approach, the study develops theoretical and practical recommendations aimed at improving the national accounting system, including alignment with key trading partners, strengthening regional integration, and incorporating Islamic finance principles.

Keywords: international standard's evolution, national accounting systems, economic and social aspects of the transition to international standards, harmonization of accounting systems in Central Asia, IFRS, CAS, AAOIFI.

Introduction

Following the attainment of independence, Uzbekistan implemented a series of reforms aimed at gradually aligning its accounting system with the requirements of a market-oriented economy. The first stage in the development of the national accounting system, widely recognized as the initial phase of accounting reform, took place during the mid-1990s and culminated in the adoption of the *Law of the Republic of Uzbekistan "On Accounting"* in 1996. This legislative act established the legal foundation for the modernization of the country's accounting framework.

Subsequently, Uzbekistan initiated a new phase of accounting reforms focused on harmonizing its accounting system with International Accounting Standards (IAS). The earliest manifestations of this process emerged between 1996 and 1999, when the development of National Accounting Standards based on international standards commenced. This harmonization process has continued to the present day as part of the country's broader efforts to enhance the quality, transparency, and international comparability of financial reporting.

The decision to develop Uzbekistan's National Accounting Standards on the basis of the International Accounting Standards (IAS) should be viewed within its historical context. From the 1980s until the late 1990s, the United States possessed the world's largest capital market, and consequently, the U.S. generally accepted accounting principles (US GAAP) were widely regarded as the de facto global benchmark for financial reporting. As a result, European companies seeking access to U.S. capital markets were often required to prepare an additional set of financial statements in accordance with US GAAP, imposing substantial compliance costs and administrative burdens. Furthermore, the coexistence of different accounting models across European countries created significant obstacles to economic integration. While countries such as Germany, France, and Italy followed the Continental European accounting model, the accounting systems of the United Kingdom and the Netherlands were more closely aligned with the Anglo-American model. These structural differences reduced the comparability of financial information and hindered the integration of

European capital markets. The International Accounting Standards (IAS) were introduced to address these challenges by promoting greater harmonization of accounting and financial reporting practices, facilitating the analysis of multinational corporations, and, most importantly, strengthening the competitiveness of European capital markets relative to the U.S. stock markets. By establishing a common framework for financial reporting, IAS contributed to enhancing the comparability, transparency, and reliability of financial information across jurisdictions. Subsequently, in line with the global transition from IAS to IFRS (International Financial Reporting Standards), Uzbekistan also began to refer not only to IAS but increasingly to IFRS in the development of national accounting standards. This shift reflected the country's commitment to aligning its accounting framework with evolving international best practices and the changing global financial reporting environment. Against this background, the present study examines which international accounting standards should serve as the principal reference for the future development of Uzbekistan's national accounting and financial reporting system. It also analyzes the common and distinctive features of the major international accounting frameworks, evaluates the potential benefits of adopting international standards, and assesses their compatibility with the institutional and economic characteristics of the national accounting system.

Literature Review

A substantial body of international and national research has examined the economic significance of developing accounting and financial reporting systems in accordance with international standards, their impact on globalization processes, and the experiences of developing countries in adopting international accounting standards. These studies can be classified according to the diverse objectives and strategic motivations that have driven countries to adopt international standards.

1. Studies emphasizing economic objectives in the development of national accounting systems based on international standards:

Research within this stream argues that the primary rationale for adopting the IFRS is to harmonize financial reporting practices across countries, enhance economic efficiency, improve the transparency and reliability of financial information, and establish a common financial reporting framework that is readily understandable to global investors. From this perspective, IFRS adoption is regarded as an effective instrument for reducing information asymmetry, facilitating cross-border investment, lowering transaction costs, and improving the comparability of financial statements in international capital markets.

Studies conducted by Leuz and Wysocki examined the process of adopting international accounting standards by companies in the United States and the European Union. Their findings indicate that the implementation of the IFRS has significantly improved the transparency and comparability of financial reporting. However, the authors also emphasize that the benefits of IFRS adoption may be constrained by differences in countries' institutional environments, including the quality of legal systems, regulatory enforcement, and corporate governance mechanisms [1].

In an empirical study, Daske, Hail, Leuz, and Verdi investigated the effects of mandatory IFRS adoption across European Union member states on firms' market liquidity, cost of capital, and equity valuations. Their results demonstrate that the transition to IFRS generated substantial economic benefits, particularly for firms with greater exposure to international investors, by improving market efficiency and enhancing the quality of financial reporting.

According to K.B. Pardayevich, the indicators used to determine the maximum production capacity of an enterprise are also influenced by the extent to which IFRS has been implemented. A higher level of IFRS adoption contributes to more reliable financial information, thereby supporting more accurate production planning, performance measurement, and managerial decision-making [2].

Armstrong, Barth, Jagolinzer, and Riedl investigated the impact of mandatory IFRS adoption on the work of financial analysts in European capital markets. Their findings indicate that the implementation of IFRS enhanced the quality of financial reporting, thereby improving the information environment and increasing the effectiveness of financial analysis.

Qlichev argues that improving economic efficiency through the application of CVP-analysis should be examined in conjunction with the degree of compliance of an enterprise's accounting and financial reporting system with International Financial Reporting Standards. According to the author, the integration of internationally recognized accounting principles enhances the reliability of managerial information, thereby increasing the effectiveness of CVP-based planning and decision-making [3].

Florou and Pope analyzed the impact of IFRS adoption on the investment behavior of institutional investors. Their study concludes that the mandatory transition from IAS to IFRS contributed to improved market liquidity and significantly increased institutional investor participation, particularly in capital markets characterized by relatively low liquidity.

According to Q.B. Pardayevich, the adoption of IFRS is influenced by a combination of institutional and organizational factors. These include accounting rules and principles, the professional competence of accounting specialists, national accounting models, government support, and managers' understanding of IFRS. The author identifies these factors as key determinants of the successful implementation of IFRS. Furthermore, improving the quality of financial reporting through IFRS adoption provides a more reliable information base for analyzing production volume and supporting managerial decision-making [4].

2. Studies Advocating the Alignment of National Accounting Systems with the Accounting Standards of Major Trading Partners:

In the context of deepening international economic integration, the harmonization of national accounting systems has become one of the key areas of contemporary accounting research. Particular attention has been given to the proposition that countries tend to align their national accounting systems with the accounting standards applied in those countries that account for the largest share of their foreign trade and investment. This perspective has become an important subject of both theoretical and empirical research.

One of the earliest conceptual frameworks supporting this view is the network effects theory. Ramanna and Sletten argue that a country's decision to adopt the IFRS is influenced not only by domestic economic considerations but also by the accounting standards adopted by its major trading and investment partners. According to the authors, the use of a common "accounting language" within international economic networks facilitates information exchange, reduces transaction costs, enhances the comparability of financial information, and increases transparency for international investors [5].

Empirical evidence provided by Hope, Jin, and Kang further supports this argument. Their findings indicate that countries characterized by a high degree of trade openness and strong integration into international capital markets are significantly more likely to adopt International Financial Reporting Standards (IFRS). These results suggest that the choice of accounting standards is determined not only by political considerations but also by a country's external economic interests and its level of participation in the global economy [6].

Similarly, Judge, Li, and Pinsker emphasize the importance of mimetic isomorphism in the process of aligning national accounting standards with international standards. According to the authors, countries seek to enhance their legitimacy in the international arena by adopting accounting practices that resemble those of their principal economic partners. This tendency is particularly evident in export-oriented economies, where maintaining compatibility with the accounting frameworks of major trading partners facilitates international trade, investment, and cross-border business activities.

Research by Zeghal and Mhedhbi provides further evidence from the perspective of developing countries. Their study identifies the volume of foreign trade, the level of foreign direct investment (FDI), and the degree of cooperation with international financial institutions as the principal determinants of the convergence of national accounting systems with international standards. The authors conclude that accounting convergence is, in many cases, implemented as an integral component of a country's external economic strategy rather than merely as a technical accounting reform [7].

According to Chua and Taylor, the globalization of international accounting standards is primarily driven by increasing economic interdependence among countries and the expanding activities of multinational corporations. The authors argue that, as the presence of foreign companies operating within national economies increases, the demand for a common financial reporting framework also intensifies, thereby accelerating the alignment of national accounting standards with international standards.

In his influential study, Ball examines the benefits of accounting harmonization from the perspective of foreign investors. He argues that the greater a country's reliance on external capital markets for financing, the stronger its incentive to adopt international accounting standards. According to the author, the adoption of internationally recognized accounting standards enhances the credibility, transparency, and comparability of financial information, thereby reducing information asymmetry and increasing investor confidence. This study further demonstrates the existence of a direct relationship between a country's external economic integration and its accounting policy [8].

3. Studies emphasizing geoeconomic and strategic considerations in the adoption of international accounting standards:

In recent years, the geoeconomic and strategic perspective has emerged as a distinct stream of research in the analysis of the adoption of IFRS. According to this perspective, the choice of accounting standards should not be viewed merely as a technical or economic decision aimed at improving reporting quality or efficiency. Rather, it represents a long-term strategic policy through which countries seek to strengthen their position within the global economic and financial system.

The study by Daske et al. supports this view by examining capital market reactions following the mandatory adoption of IFRS. Their findings suggest that, beyond the economic benefits associated with IFRS implementation, many countries have adopted these standards as part of a broader strategy to integrate into the international financial system. According to the authors, the adoption of IFRS enables countries to enhance the attractiveness of their capital markets to global investors, making IFRS implementation not only an accounting reform but also a strategic economic decision [9].

Qlichev argues that aligning a country's accounting system with the accounting framework applied in its principal foreign economic and trading partners can serve as an important factor in expanding product sales in international markets. Such alignment enhances the comparability and credibility of financial information, facilitates cross-border business transactions, and strengthens the competitiveness of domestic enterprises in foreign markets [10].

Brüggemann, Hitz, and Sellhorn, in their analysis of the implementation of international accounting standards within the European Union, argue that the adoption of IFRS should be understood not only from an economic perspective but also in the context of institutional and political interests. According to the authors, the decision to adopt international standards is often driven less by purely economic considerations and more by integration policies and strategic objectives pursued within regional economic blocs. Their findings suggest that accounting harmonization frequently serves broader political and economic integration goals.

Camfferman and Zeff, in their comprehensive examination of the historical and institutional development of international accounting standards, emphasize that the global diffusion of IFRS has been shaped by the balance of international economic power and the influence of major financial centers. Their research demonstrates that accounting standards function not only as technical reporting instruments but also as tools of geo-economics competition and influence within the global financial architecture [11].

Similarly, Kaya and Koch highlight the importance of political and economic institutions, as well as the role of international organizations, in shaping the process of IFRS adoption. Their study indicates that reforms supported by institutions such as the World Bank and the International Monetary Fund often create incentives and strategic pressures that encourage countries to implement IFRS. In this regard, the adoption of international accounting standards can be viewed not merely as a domestic accounting reform but also as part of a broader strategy of institutional modernization and integration into the global economic system.

Alon and Dwyer analyze the adoption of international accounting standards within the broader context of globalization. The authors argue that countries adopt IFRS not only to improve the quality and comparability of financial reporting but also to facilitate their integration into the global economic system. From this perspective, the alignment of national accounting standards with international standards can be viewed as a strategic instrument of geo-economic integration, enabling countries to strengthen their participation in international trade, investment, and financial markets [12].

Christensen, Hail, and Leuz examine the economic consequences associated with the implementation of IFRS and demonstrate that the benefits derived from adopting international standards depend largely on a country's institutional environment and political commitment to reform. Their findings suggest that the effectiveness of IFRS adoption is contingent upon the quality of regulatory enforcement, legal institutions, and governance structures. Consequently, decisions to adopt IFRS should be regarded not merely as technical accounting reforms but also as strategic policy instruments employed to advance broader economic and institutional objectives [13].

4. Studies on contemporary approaches prioritizing islamic finance in the adoption of international accounting standards

In the contemporary global economy, the transformation of national accounting systems toward international standards cannot be explained solely by economic and strategic considerations. Rather, it requires a multidimensional approach that also takes into account cultural and religious factors, particularly the influence of Islamic finance principles. In recent years, the adaptation of accounting and financial reporting frameworks to the requirements of Islamic finance has emerged as an important conceptual perspective in discussions surrounding the adoption of IFRS. According to this view, in countries where the majority of the population adheres to Islam, the choice of international accounting standards is influenced not only by considerations of economic efficiency or geo-economic strategy but also by the objective of developing a financial system that is consistent with the principles of shariah. Such an approach may be attractive to both policymakers and the wider public, as it seeks to reconcile international financial reporting practices with religious and ethical values.

Haniffa and Hudaib argue that the financial reports of Islamic banks should reflect not only their economic performance but also their compliance with Shariah principles and their ethical responsibilities. The authors emphasize that social accountability and religious values occupy a central position in the reporting practices of Islamic financial institutions. This perspective differs from the traditional investor-oriented approach underlying IFRS and suggests the need for a broader reporting framework that addresses the information needs of a wider range of stakeholders rather than focusing primarily on investors [14].

Napier examines the theoretical foundations of Islamic accounting and demonstrates that, unlike conventional Western accounting systems, it is grounded in religious and cultural values. The author argues that, in countries where Islam plays a significant role in social and economic life, the implementation of accounting standards should be harmonized with national and religious characteristics. Such an approach can serve as an important policy instrument for achieving broader economic and social objectives while maintaining consistency with Islamic principles [15].

Mollah and Zaman, in their analysis of Islamic banking institutions, highlight the close relationship between corporate governance, financial reporting practices, and Shariah supervision. Their findings indicate that both the content and presentation of accounting information in Islamic financial institutions differ from those of conventional banks. Consequently, a complete transition to IFRS may not always represent the optimal solution for Islamic financial institutions. Instead, a more flexible and adaptive approach that accommodates the specific requirements of Islamic finance may be more appropriate.

Sarea and Hanefah investigate the application of accounting standards within the Islamic finance industry and find that the standards issued by the Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions have been implemented to varying degrees across countries. While some jurisdictions have fully adopted “Accounting and auditing organization for islamic financial institutions” (AAOIFI) standards, others have applied them only partially or in combination with

IFRS. These findings highlight the need to strike an appropriate balance between national economic policies, international reporting requirements, and religious considerations [16].

Similarly, Hassan and Aliyu emphasize that Islamic finance is becoming an increasingly important component of the global financial system. This development strengthens the argument that Shariah requirements should be taken into account in the formulation and implementation of accounting standards. The authors further argue that the expansion of Islamic finance contributes to the diversification of accounting frameworks and reporting practices across jurisdictions [32].

Experimental methods

This study employs a qualitative research approach based on literature review, comparative analysis, and trend analysis. Relevant academic studies were systematically reviewed to identify the economic, institutional, geo economic, and social factors influencing the adoption of international accounting standards. Comparative analysis was used to assess the compatibility of Uzbekistan's accounting system with major international accounting models, particularly IFRS and CAS, while AAOIFI standards were considered in the context of Islamic finance. In addition, changes in Uzbekistan's major foreign trade partnerships during 2010–2025 were analyzed to evaluate the relevance of aligning national accounting standards with the country's key economic partners.

Analysis and Results

The studies reviewed in the first three streams of the literature indicate that, although the initial development of IAS was primarily motivated by the objective of enhancing economic efficiency and improving the comparability of financial reporting, the subsequent transformation of these standards into IFRS reflected not only technical and economic considerations but also broader geo-economic and strategic objectives. Over time, the evolution of international accounting standards became closely associated with the increasing globalization of capital markets, regional economic integration, and the strategic interests of countries seeking to strengthen their positions within the global financial system.

Table 1. The evolution of international accounting standards: key stages, objectives, characteristics and outcomes

Stage	Underlying Motivation	Purpose	Outcome
Stage 1: The IAS Era (Before 1990)	Economic efficiency	To harmonize and simplify financial reporting practices	The foundation for an international financial reporting framework was established
Stage 2: Transition Period (1990–2000)	Economic and geoeconomic considerations	Reducing dependence on U.S. influence in financial reporting	The IFRS concept emerged
Stage 3: IFRS Implementation (2002–2005)	Strategic considerations	Promoting the integration of European capital markets	Enhanced European financial integration
Stage 4: Geoeconomic competition (2005–Present)	Geopolitical and strategic objectives	Competition for global influence	A dual-standard global system
Source: Author's own elaboration			

Table 1 summarizes the evolutionary stages of international financial reporting standards, highlighting the objectives, underlying approaches, key characteristics, and outcomes associated with each stage of their development. The table illustrates how the rationale for international accounting

standardization has evolved from a predominantly economic perspective toward a more comprehensive framework incorporating institutional, geoeconomic, and strategic dimensions.

As can be seen from the data presented in Table 1, the development of international financial reporting standards has evolved gradually over several decades as a continuous evolutionary process. Throughout this period, the underlying rationale for international accounting standardization has undergone a broad transformation, extending from predominantly economic objectives to geoeconomic and strategic considerations. An examination of this evolution provides valuable insights into the nature of the international financial reporting system and facilitates a deeper understanding of its role in the contemporary global economy [17].

During the initial stage, namely the IAS era, the development of international accounting standards was primarily driven by economic objectives. The principal priorities of this period included simplifying financial reporting practices, enhancing the comparability of financial statements across countries, and establishing a common reporting framework for multinational corporations. At this stage, international standards were largely technical and methodological in nature, serving as instruments for improving the efficiency of financial communication and supporting the growing integration of the global economy.

Beginning in the 1990s, the development of international accounting standards entered a qualitatively new phase. During this period, geo-economic considerations gained increasing importance, and the international financial reporting system began to evolve within an environment of intensified global competition. In particular, the dominance of U.S. financial markets and the emergence of U.S. GAAP as the de facto international benchmark for financial reporting encouraged European countries to develop an alternative reporting framework. Consequently, the transition from IAS to IFRS came to be viewed not merely as a process of technical improvement but also as a means of enhancing economic autonomy and reducing dependence on externally imposed accounting frameworks [18].

In the subsequent stage, the European Union assumed an active strategic role in shaping the international financial reporting system. Pursuant to regulation (EC) No 1606/2002, adopted in 2002, all listed companies within the European Union were required to prepare their consolidated financial statements in accordance with IFRS beginning in 2005. Through this decision, the European Union sought to establish a globally recognized alternative to U.S. GAAP, promote the integration of European capital markets, and provide investors with a transparent and reliable information environment [19]. As a result, IFRS became a central component of the international financial reporting architecture and significantly expanded its influence in global capital markets.

In the contemporary period, the evolution of international accounting standards has become increasingly intertwined with geopolitical and strategic competition. The decision of the United States to retain its national accounting framework, U.S. GAAP, has contributed to the emergence of a dual-standard global reporting model, in which IFRS and U.S. GAAP coexist as the two most influential accounting frameworks in the world. This phenomenon has been discussed in the literature through concepts such as Accounting Sovereignty and Accounting Imperialism, which suggest that accounting standards may serve as instruments through which countries expand their economic influence and reinforce their positions within the global financial system [20].

At the same time, the development of the international reporting system has been characterized not only by institutional and geopolitical changes but also by substantial conceptual advancement. Unlike the traditional approach, which focused primarily on financial statements as a set of standardized accounting reports, the modern concept of financial reporting encompasses a broader and more comprehensive framework that includes the preparation, presentation, dissemination, and disclosure of financial information. As a result, financial reporting has evolved into an integrated information system designed to meet the needs of a diverse range of stakeholders. This transformation represents a qualitatively new stage in the evolution of corporate reporting practices [21].

In conclusion, although the development of IFRS originated from the need to enhance economic efficiency and improve the comparability of financial information, it has evolved into a complex system shaped by global economic competition, geopolitical considerations, and strategic interests.

A comprehensive understanding of this evolutionary process is essential for improving national accounting and reporting systems and facilitating their effective alignment with international best practices.

An analysis of the evolution of IFRS demonstrates that, although the system was initially designed to address primarily economic objectives, it subsequently evolved under the influence of geoeconomic and strategic considerations and has now become an important component of the global competitive environment [22]. In particular, the transition from the concept of financial statements to the broader concept of financial reporting reflects a significant expansion in both the scope and substance of corporate reporting practices. This transformation highlights the increasing emphasis on transparency, disclosure, and the provision of comprehensive information to a wide range of stakeholders.

Table 2. Comparative analysis of the compatibility of Uzbekistan's accounting system with international accounting models

Assessment criterion	Market-oriented model (Anglo-Saxon)	State-oriented model (Continental European, Chinese, and Post-Soviet)	Current situation in Uzbekistan	Accordance
Primary users	Investors and capital market participants	Government agencies and banks	Government agencies; in the future, increasing emphasis on investors (transition phase)	post-soviet and Continental European
Objective of financial reporting	Transparency and investment decision-making	Regulatory control and taxation	Regulatory control; gradually shifting toward transparency and investment orientation	Hybrid
Reporting standards	IFRS / U.S. GAAP	National standards with selected IFRS elements	National Accounting Standards with IFRS elements	Continental European and Chinese
Relationship with taxation	Separate from taxation	Partially linked to taxation	Partially linked to taxation, with a gradual tendency toward separation	post-soviet and Chinese
Role of the State	Limited	Moderate to high	Moderately high, although the role of the private sector is increasing	post-soviet and Chinese
Accounting formats and procedures	Flexible	Partially standardized	Partially regulated	post-soviet
Chart of accounts	Not mandatory (flexible approach)	Partially prescribed	National chart of accounts in place	post-soviet
Disclosure requirements	Very high	Moderate	Increasing over time	Continental European
ESG reporting	Well developed	Developing	At an early stage of development	Transition toward the Anglo-Saxon model
Market orientation	Strong	Moderate	Increasing	Hybrid

Legal framework	Profession-based and principles-oriented	Law-based and rules-oriented	Based on legislation and accounting standards	Continental European
<i>Source: Author's own elaboration</i>				

To compare these theoretical conclusions with national practice, Table 2 presents a comparative analysis of the compatibility of Uzbekistan's accounting system with major international accounting models. The findings indicate that the current accounting system in Uzbekistan continues to retain many characteristics associated with state-oriented accounting models, including the Continental European model, the post-Soviet model, and, to some extent, the Chinese model. The relatively high degree of state involvement in accounting regulation, the predominance of national accounting standards, and the close relationship between accounting and taxation provide evidence of this orientation [23].

At the same time, increasing levels of disclosure, the gradual incorporation of IFRS elements, and the emerging inclusion of Environmental, Social, and Governance (ESG) information suggest that the national accounting system is gradually moving toward a more market-oriented (Anglo-Saxon) model. Consequently, Uzbekistan's accounting system may be characterized as a hybrid accounting system that is currently undergoing a transition from a traditional model centered on financial statements toward a broader financial reporting framework. This transition is broadly consistent with the global evolution of international accounting standards and reflects the ongoing transformation of accounting from a regulatory and compliance-oriented function into a comprehensive information system designed to support diverse stakeholder needs.

The findings of this study suggest that the adoption of international accounting standards by countries cannot be adequately explained solely by the objective of enhancing transparency [24]. Rather, this process is closely associated with the need to align with major trading partners, attract foreign investment, safeguard national economic interests, and respond to institutional capacities and constraints. Consequently, the decision to adopt or converge with international accounting standards should be viewed as a multidimensional process shaped by economic, institutional, and strategic considerations. From this perspective, Uzbekistan's accounting system cannot be characterized as conforming entirely to a single accounting model or reporting framework. Instead, it exhibits the characteristics of a hybrid accounting model that retains important features of the post-Soviet and Continental European traditions while gradually evolving toward a more market-oriented system aligned with global IFRS practices [25]. This transformation reflects an ongoing effort to reconcile national institutional realities with the requirements of internationally recognized financial reporting standards. Accordingly, the modernization of national accounting standards should not be evaluated through a single objective, such as increasing transparency or achieving formal compliance with IFRS. Rather, it should be understood as a comprehensive process influenced by a combination of economic priorities, institutional conditions, and geostrategic considerations. Recognizing these interconnected factors is essential for designing an accounting system that supports both national development objectives and effective integration into the global economic environment.

One of the most important insights derived from this study is that the process of improving Uzbekistan's national accounting standards on the basis of international standards should not be viewed through the lens of a single objective. Rather, it should be approached as a multifactor and comprehensive transformation process. This is because such transformation extends beyond the pursuit of economic efficiency alone, including improvements in the transparency and comparability of financial reporting. At the same time, the adoption and development of international accounting standards facilitate the alignment of the national accounting system with the standards applied by major trading and investment partners, thereby enhancing information exchange, reducing transaction costs, and supporting international economic cooperation. Furthermore, the transformation of accounting standards is closely linked to broader geoeconomic and strategic objectives, including deeper integration into global capital markets, strengthening the country's investment attractiveness, and enhancing its economic resilience and autonomy. The findings of this study also indicate that,

although Uzbekistan's accounting system remains structurally closer to the Continental European accounting model, its developmental aspirations and ongoing reforms reflect the characteristics of a hybrid system. In practice, the country continues to preserve a number of features associated with state-oriented accounting traditions, while simultaneously moving toward a more market-oriented reporting framework based on internationally recognized standards [26].

Therefore, in the context of Uzbekistan, the transition toward international accounting standards should not be interpreted as a one-dimensional reform initiative. Instead, it should be understood as a comprehensive transformation process that seeks to balance and integrate economic, social, institutional, and geostrategic considerations. Such an approach provides a more accurate conceptual framework for understanding the evolution of the national accounting system and for designing future accounting reforms that are consistent with both domestic priorities and international developments.

Recommendations

Recommendation 1. Prioritizing a purely economic approach in the improvement of national accounting standards based on international standards

It is proposed that the following priorities be emphasized when improving Uzbekistan's national accounting standards in accordance with international standards from a purely economic perspective:

- enhancing the international comparability of financial statements;
- improving the transparency and reliability of financial information;
- increasing the efficiency of capital markets;
- optimizing decision-making processes for investors and other market participants.

Within this approach, both academic research and practical reform initiatives should continue to justify the modernization of national accounting standards in terms of economic benefits and improvements in market efficiency. International standards should be viewed as an effective mechanism for establishing a common financial reporting language capable of facilitating communication among market participants, reducing information asymmetry, and supporting the efficient allocation of capital within the global financial system [27].

However, the findings of this study suggest that an exclusively economic perspective is insufficient for understanding and guiding the development of the accounting system. Although economic efficiency remains an important objective, the process of accounting standard transformation is also influenced by institutional, geoeconomic, strategic, and social factors. Therefore, a broader and more comprehensive approach is required to ensure the successful modernization of national accounting standards and their effective integration into the evolving international reporting environment [28].

Recommendation 2. Adopting a Chinese Model-Based Approach to the Development of National Accounting Standards

Based on the findings of this study, it is proposed that Uzbekistan adopt an approach to accounting reform that draws extensively on the experience of the Chinese accounting system. Such an approach would support the gradual improvement of national accounting standards while taking into account the country's economic structure, institutional environment, and foreign economic priorities [29]. The implementation of this approach is expected to provide several advantages:

- Closer alignment with the accounting standards applied by major trade and investment partners, thereby improving the transparency of financial information and enhancing the efficiency of economic cooperation and cross-border business activities.

- Consistency with Uzbekistan's gradual IFRS convergence strategy, as the Chinese Accounting Standards (CAS) have achieved a high degree of convergence with IFRS while preserving certain national regulatory and institutional characteristics. This experience may provide a practical reference framework for balancing international harmonization with national priorities.

- Greater stability in accounting system development, based on the expectation that China will remain one of Uzbekistan's principal trade and investment partners in the foreseeable future. Under the principle of alignment with major economic partners, the accounting system can evolve in a more

predictable manner, reducing the likelihood of abrupt regulatory changes, minimizing implementation risks, and lowering adaptation costs for enterprises.

From a broader perspective, the Chinese model demonstrates that successful integration with international financial reporting practices does not necessarily require the complete replacement of national accounting institutions. Instead, it illustrates how international standards can be adapted and implemented in a manner consistent with domestic economic objectives and regulatory requirements. For Uzbekistan, such an approach may provide a balanced pathway toward international convergence while preserving institutional stability and supporting long-term economic development.

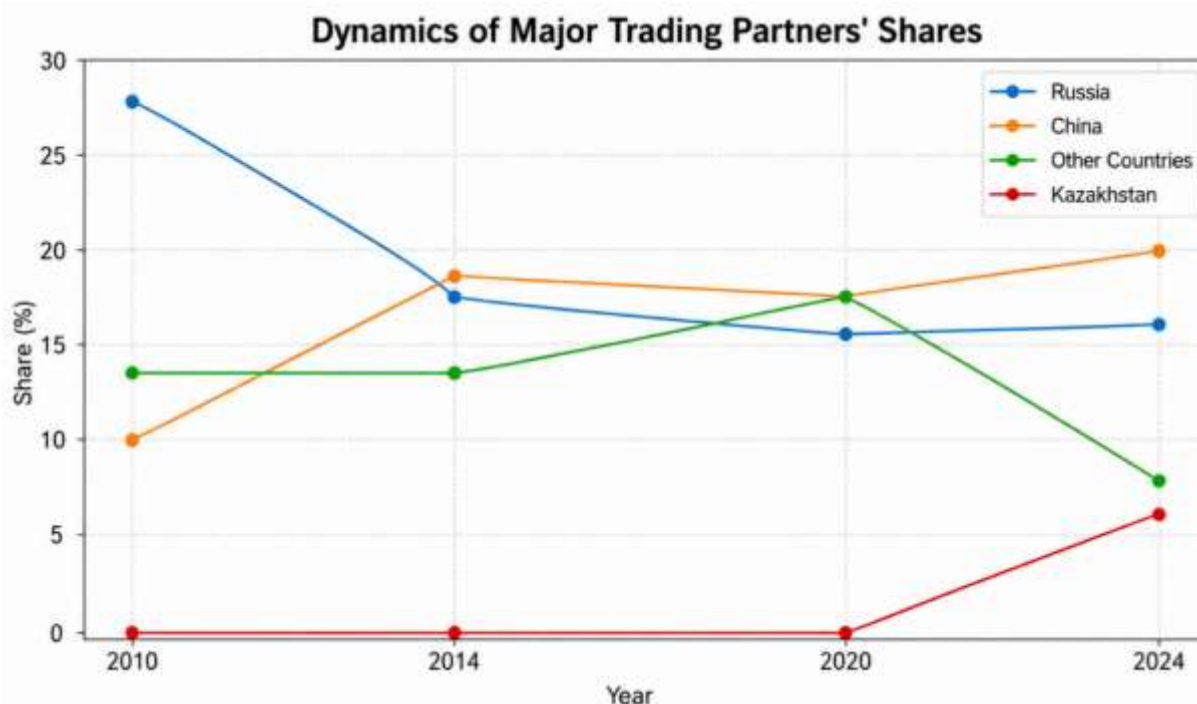

Figure 1. Changes in the shares of Uzbekistan's major foreign economic partners, 2010–2025

Source: Author's compilation based on official trade statistics

The analysis of Figure 1, developed by the author, demonstrates that the composition of Uzbekistan's foreign trade partnerships underwent a substantial reallocation during the period 2010–2025. In particular, while Russia's dominant position gradually declined, China's share increased steadily and had become the leading trading partner by 2025. This trend reflects a shift in the geoeconomic orientation of Uzbekistan's external economic relations and further reinforces the relevance of the “alignment with major economic partners” approach to the modernization of accounting standards. In practical terms, this approach supports the adaptation of national accounting standards to those applied by the country's principal trade and investment partners.

From this perspective, the Chinese Accounting Standards (CAS) model, which has achieved a high degree of convergence with IFRS while retaining important national institutional characteristics, may represent a suitable and practical reference framework for Uzbekistan. The model is based on the principle of integrating international standards while simultaneously preserving domestic regulatory and institutional features [30]. As a result, it provides an example of how international convergence can be pursued without undermining national policy objectives or institutional stability. Accordingly, the findings suggest that, rather than implementing an immediate transition to full IFRS adoption, Uzbekistan may benefit from a gradual reform strategy based on a hybrid accounting model. Such an approach would facilitate progressive convergence with IFRS while maintaining institutional continuity, reducing implementation risks, and lowering adaptation costs for both enterprises and regulatory authorities. Therefore, the Chinese experience may offer valuable insights for the long-term development and modernization of Uzbekistan's accounting system.

Recommendation 3. The concept of accounting harmonization to promote regional integration among Central Asian countries

As illustrated in Figure 1, Uzbekistan has experienced a steady increase in the share of trade and economic relations with Kazakhstan in recent years. This trend represents a positive development not only for the two countries but also for the broader Central Asian region. It indicates the growing intensity of regional economic integration and the increasing level of interdependence among Central Asian economies [31]. From this perspective, the modernization of national accounting standards should take into account not only economic efficiency but also geoeconomic, strategic, and regional integration considerations. Uzbekistan's geographical position and its limited direct access to seaports create significant logistical constraints, making cooperation with neighboring countries a strategically important component of its external economic policy. Consequently, further deepening economic integration within Central Asia and supporting this process through various institutional mechanisms becomes increasingly important. One such mechanism is the harmonization of accounting systems among Central Asian countries as part of the broader modernization of accounting regulation and financial reporting practices. In this context, IFRS may serve as a common methodological foundation for regional accounting harmonization. However, their practical implementation should be adapted to the legal, institutional, and economic characteristics of the region. Such an approach would facilitate the comparability of financial information, reduce transaction costs associated with cross-border economic activities, and contribute to the development of a more integrated regional economic environment while preserving the flexibility necessary to address national priorities and regulatory requirements.

The proposed concept of accounting harmonization among Central Asian countries may provide several important advantages:

- Enhanced comparability and transparency of financial information across Central Asian countries, thereby facilitating cross-border investment flows and strengthening regional trade and economic cooperation.
- Reduced and standardized accounting and reporting costs for entities engaged in cross-border business activities, resulting in greater efficiency and consistency in financial reporting practices throughout the region.
- Stronger regional economic integration under conditions of logistical constraints, contributing to the expansion of Uzbekistan's transit potential and trade opportunities within regional and international markets.
- Strengthening Uzbekistan's position as a regional economic hub within the framework of broader geoeconomic objectives, thereby increasing its influence in regional economic development and integration processes.
- Improved resilience to global economic challenges, as economic harmonization among Central Asian countries serves not only as a mechanism for expanding trade and investment relations but also as an effective instrument for addressing external economic risks and uncertainties. In the context of increasingly influential international economic blocs and organizations, practical experience demonstrates that small and medium-sized economies often face significant limitations when competing individually in the global marketplace. Consequently, deeper regional cooperation and institutional harmonization can enhance the collective competitiveness and economic sustainability of the region.

Recommendation 4. A concept for enhancing accounting standards with consideration of Islamic finance principles

On 27 March 2026, the Law of the Republic of Uzbekistan "On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Uzbekistan Aimed at Introducing Islamic Banking Activities in Uzbekistan" was adopted. This development reflects the growing institutional recognition of Islamic finance within the national financial system and creates new opportunities for the further development of accounting and financial reporting regulation. In countries where the majority of the population adheres to Islam, including Uzbekistan, the modernization of accounting standards should take into account not only international developments and economic considerations

but also religious and ethical factors. Strengthening the legal and institutional framework for the application of such principles is equally important. This is particularly relevant in the context of Islamic finance, which is founded on the principles of transparency, fairness, risk-sharing, and compliance with Shariah requirements. From this perspective, the improvement of national accounting standards could benefit from the selective integration of standards developed by the Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions [32]. Such an approach should be implemented in a manner that remains compatible with IFRS while accommodating the specific reporting requirements of Islamic financial institutions. The objective is not to replace IFRS but to complement the existing reporting framework where necessary, thereby increasing its flexibility and relevance within the evolving financial environment of Uzbekistan [33]. A balanced integration of AAOIFI principles and IFRS requirements would contribute to the development of a more comprehensive accounting system capable of serving both conventional and Islamic financial institutions. Such a framework could enhance investor confidence, improve the transparency of Islamic financial transactions, and support the sustainable development of Islamic finance in Uzbekistan while maintaining consistency with internationally recognized reporting practices. The implementation of this approach may generate several potential benefits:

- Enhanced substance and reliability of financial information through the incorporation of principles such as equitable distribution, risk-sharing, and interest-free financing into financial reporting practices. This would allow financial reports to provide a more comprehensive representation of the economic and ethical dimensions of financial transactions.

- Increased public confidence in financial services, particularly among individuals who prefer financial products that comply with Islamic finance principles. The wider availability of such products may enhance their attractiveness to both households and investors. Furthermore, the mobilization of domestic savings into productive investment activities could contribute to economic development and capital formation.

- Establishment of an appropriate legal and accounting framework for Islamic financial institutions, thereby facilitating their development and expanding opportunities for attracting domestic and foreign investment.

- Greater integration with international Islamic financial markets, which could strengthen Uzbekistan's potential to emerge as a regional center for Islamic finance, particularly within Central Asia.

- Improved corporate governance and transparency through the stronger incorporation of ethical and social principles into the national accounting framework. Such developments may contribute to higher levels of accountability, stakeholder trust, and the overall quality of financial reporting.

Overall, the integration of selected Islamic finance principles into the national accounting framework would not only support the development of Islamic financial institutions but also contribute to the diversification and modernization of Uzbekistan's financial reporting system [34]. By combining internationally recognized reporting standards with ethical and socially oriented financial principles, Uzbekistan may create a more inclusive and resilient accounting environment capable of supporting long-term economic development.

In conclusion, the incorporation of Islamic finance principles into the development of national accounting standards represents a strategically important direction for Uzbekistan [35]. Such an approach facilitates a balance between national values, international standards, and contemporary economic requirements, thereby contributing to the creation of a more inclusive and sustainable financial reporting framework.

General Conclusion

Based on the findings of this study, it is argued that the future development of Uzbekistan's accounting system should be guided by a "Global–Economic–Regional–National Integration" model. Such a model offers a balanced framework for integrating international accounting standards with regional economic priorities and national institutional characteristics, thereby ensuring that

accounting reforms contribute not only to transparency and comparability but also to the achievement of broader economic, geostrategic, and social development goals.

References

1. Christian Leuz, Peter Wysocki., The Economics of Disclosure and Financial Reporting Regulation: Evidence and Suggestions for Future Research. *Journal of Accounting Research*, 2016, 54 (2), 525-622 p.
2. Daske, H., Hail, L., Leuz, C., & Verdi, R. S. Mandatory IFRS reporting around the world: Early evidence on the economic consequences. *Journal of Accounting Research*, 2008, 46(5), 1085–1142
3. Pardayevich, K. B. Analysis of the Maximum Volume of Production in Cement Production Enterprises in Uzbekistan. *International Journal on Economics, Finance and Sustainable Development*, 2023, 5(6), 1-8.
4. Armstrong, C. S., Barth, M. E., Jagolinzer, A. D., & Riedl, E. J. (2010). Market reaction to the adoption of IFRS in Europe. *The Accounting Review*, 85(1), 31–61.
5. Qlichev, B. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarda CVP-tahlilni tashkil etishning muammoli jihatlari. *Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot*, 2024, 1(4), 754-759
6. Florou, A., & Pope, P. F. Mandatory IFRS adoption and institutional investment decisions. *The Accounting Review*, 212, 87(6), 1993–2025.
7. Pardayevich, Q. B. Korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish hajmi tahlilini takomillashtirish masalalari. Issues of improving the analysis of the volume of production at enterprises. *Obrazovanie nauka i innovatsionnye idei v mire*, 2023, 13(7), 42-49.
8. Ramanna, K., & Sletten, E. Network effects in countries’ adoption of IFRS. *The Accounting Review*, 2014, 89(4), 1517–1543.
9. Hope, O.-K., Jin, J., & Kang, T. Empirical evidence on jurisdictions that adopt IFRS. *Journal of International Accounting Research*, 2006, 5(2), 1–20.
10. Judge, W., Li, S., & Pinsker, R. National adoption of international accounting standards: An institutional perspective. *Corporate Governance: An International Review*, 2010, 18(3), 161–174.
11. Zeghal, D., & Mhedhbi, K. An analysis of the factors affecting the adoption of international accounting standards by developing countries. *The International Journal of Accounting*, 2006, 41(4), 373–386.
12. Chua, W. F., & Taylor, S. L. The rise and rise of IFRS: An examination of IFRS diffusion. *Journal of Accounting and Public Policy*, 2008, 27(6), 462–473.
13. Ball, R. International Financial Reporting Standards (IFRS): Pros and cons for investors. *Accounting and Business Research*, 2006, 36(sup1), 5–27.
14. Daske, H., Hail, L., Leuz, C., & Verdi, R. Mandatory IFRS reporting around the world: Early evidence on the economic consequences. *Journal of Accounting Research*, 2008, 46(5), 1085–1142
15. Qlichev, B. P. Mahsulot sotish hajmi tahlilini takomillashtirish masalalari. *Science and Education*, 2022, 3(5), 1719-1728.
16. Brüggenmann, U., Hitz, J.-M., & Sellhorn, T. Intended and unintended consequences of mandatory IFRS adoption: A review of extant evidence. *European Accounting Review*, 2013, 22(1), 1–37.
17. Tulayev, M. Moliyaviy Hisobotning Xalqaro Standartlari Bo‘yicha Moliyaviy Hisobot: Tayyorlash Va Avtomatlashtirish. *Green Economy and Development*, 2023, 1(6), 662684
18. Camfferman, K., & Zeff, S. A. Aiming for global accounting standards: The International Accounting Standards Board, 2001–2011. Oxford University Press, 2015, 640.
19. Kaya, D., & Koch, M. Countries’ adoption of the International Financial Reporting Standard for small and medium-sized entities (IFRS for SMEs): Early empirical evidence. *Accounting and Business Research*, 2015, 45(1), 93–120.

20. Pardayevich, Q. B. Economic Analysis of Production in The Economic Entities. *Academic Journal of Digital Economics and Stability*, 2025, 38(1), 275-281.
21. Alon, A., & Dwyer, P. D. (2014). Early adoption of IFRS as a strategic response to transnational and local influences. *The International Journal of Accounting*, 2014, 49(3), 348–370.
22. Qlichev, B. Xo 'jalik yurituvchi subyektlar operatsion faoliyatida aylanma mablag'lardan foydalanish tahlili. *Muhandislik va iqtisodiyot*, 2025, 3(1).
23. Christensen, H. B., Hail, L., & Leuz, C. Mandatory IFRS reporting and changes in enforcement. *Journal of Accounting and Economics*, 2023, 56(2–3), 147–177.
24. Haniffa, R., & Hudaib, M. Exploring the ethical identity of Islamic banks via communication in annual reports. *Journal of Business Ethics*, 2007, 76(1), 97–116.
25. Tulayev, M. S. Ijara olingan asosiy vositalar hisobi–moliyaviy faoliyatni moliyalashtirish manbasi. *Obrazovaniye nauka i innovatsionnye idei v mire*, 2023, 13(7), 3-15.
26. Tulaev, M. S., Klichev, B. P. Voprosy sovershenstvovanie ucheta korporativnyh obligasii: obязatelstvo ili kapital. Uchet, analiz i audit: ih vozmozhnosti i napravleniya evolusii, 2023, 146-154.
27. Tulayev, M. S., & Qlichev, B. P. Moliyaviy hisob.(Darslik). *T.: "Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi*, 2022, 510.
28. Tulayev, M. S. Moliyaviy investitsiyalar hisobi amaliyotini takomillashtirish. *Arxiv nauchnykh issledovaniy*, 2022, 2(1).
29. Napier, C. Defining Islamic accounting: Current issues, past roots. *Accounting History*, 2009, 14(1–2), 121–144.
30. Mollah, S., & Zaman, M. Shari'ah supervision, corporate governance and performance: Conventional vs Islamic banks. *Journal of Banking & Finance*, 2015, 58, 418–435.
31. Sarea, A. M., & Hanefah, M. M. Adoption of AAOIFI accounting standards by Islamic banks. *Asian Social Science*, 2013, 9(2), 1–13.
32. Hassan, M. K., & Aliyu, S. (2018). A contemporary survey of Islamic banking literature. *Journal of Financial Stability*, 34, 12–43.
33. Klichev B.,(2025). O'zbekistonda ishchilar qo'nimsizligining iqtisodiy muammolari va nazariy yechimlari. *Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil*, 3(5), 149-161.
34. Baxtiyor Qlichev, & Sardor Xoldorov. Xo'jalik yurituvchi subyektlarda ishlab chiqarishning optimal hajmi tahlili. *Yashil Iqtisodiyot Va Taraqqiyot*, 2024, 2(4), 9–15.
35. Qlichev Baxtiyor. Iqtisodiy tahlilda ishlab chiqarish hajmini prognozlash masalalari. «Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot» Jurnal, 2025, 3(2), 13–18.

Б. П. Кличев^{1, 2*}, И. Х. Чориев^{1, 2}, М. П. Оромидинов³

¹қоғамдастырылған профессор, PhD, klichev.baxtiyor@gmail.com, Мамун университети, Үргенш, Өзбекстан

²қоғамдастырылған профессор, экономика ғылымдарының кандидаты, chorievix@tsue.uz, Ташкент мемлекеттік экономикалық университети, Ташкент, Өзбекстан

³PhD, Проблемалық активтер орталығының басшысы, muzaffaro1983@gmail.com, "Хамкорбанк" АҚ, Андижан, Өзбекстан

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАРҒА СӘЙКЕС ҰЛТТЫҚ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕП ЖҮЙЕСІН ДАМУ ТУ БАҒЫТТАРЫ: ӨЗБЕКСТАН МЫСАЛЫНДА

Түйін

Бұл мақалада халықаралық стандарттар негізінде ұлттық бухгалтерлік есеп жүйесін дамытудың негізгі бағыттары кешенді түрде зерттеледі. Атап айтқанда, IFRS, CAS және AAOIFI стандарттарының теориялық негіздеріне, қолдану ерекшеліктеріне және олардың ұлттық есеп жүйесіне ықпалына салыстырмалы талдау жүргізілді. Зерттеу барысында халықаралық стандарттарды енгізудің экономикалық, институционалдық және геоэкономикалық факторлар тұрғысындағы ғылыми тәсілдері жүйеленді. Сонымен қатар, салыстырмалы талдау негізінде қазіргі Өзбекстанның бухгалтерлік есеп

жүйесі әртүрлі халықаралық модельдердің элементтерін үйлестіретін гибридті сипатқа ие екендігі көрсетілді. Халықаралық стандарттарға көшу үдерісін біржақты реформа ретінде емес, экономикалық, стратегиялық және әлеуметтік аспектілерді ескеретін кешенді трансформация ретінде қарастыру қажеттілігі негізделді. Зерттеу нәтижесінде ұлттық есеп жүйесін жетілдіруге бағытталған ғылыми негізделген ұсыныстар әзірленді. Олардың қатарында негізгі сауда серіктестеріне бағдарлану, өңірлік интеграцияны дамыту және исламдық қаржы қағидаттарын есепке алу мәселелері қамтылған.

Кілттік сөздер: халықаралық стандарттардың эволюциясы, ұлттық бухгалтерлік есеп жүйелері, халықаралық стандарттарға көшудің экономикалық және әлеуметтік аспектілері, Орталық Азия елдерінің бухгалтерлік есеп жүйелерін үйлестіру.

Б. П. Кличев^{1,2*}, И.Х. Чориев^{1,2}, М.П. Оромидинов³

¹ассоциированный профессор, PhD, klichev.baxtiyor@gmail.com, университет Мамуна, Ургенч, Узбекистан

²ассоциированный профессор, кандидат экономических наук, Ташкентский государственный экономический университет, Ташкент, Узбекистан

³PhD, руководитель Центра проблемных активов, muzaffaro1983@gmail.com, АО "Хамкорбанк", Андижан, Узбекистан

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В СООТВЕТСТВИИ С МЕЖДУНАРОДНЫМИ СТАНДАРТАМИ: НА ПРИМЕРЕ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

В данной статье комплексно исследуются направления развития национальной системы бухгалтерского учета на основе международных стандартов. В частности, проведен сравнительный анализ теоретических основ, особенностей применения и влияния стандартов IFRS, CAS и AAOIFI на национальную систему учета. В работе систематизированы научные подходы к внедрению международных стандартов с точки зрения экономических, институциональных и геоэкономических факторов. Кроме того, на основе сравнительного анализа показано, что современная бухгалтерская система Узбекистана носит гибридный характер, сочетая элементы различных международных моделей. Обоснована необходимость рассматривать процесс перехода на международные стандарты не как одностороннюю реформу, а как комплексную трансформацию, учитывающую экономические, стратегические и социальные аспекты. В результате разработаны научно обоснованные предложения по совершенствованию национальной системы учета, включая ориентацию на ключевых торговых партнеров, развитие региональной интеграции и учет принципов исламских финансов.

Ключевые слова: эволюция международных стандартов, национальные системы бухгалтерского учета, экономические и социальные аспекты перехода на международные стандарты, гармонизация систем бухгалтерского учета стран Центральной Азии.

УДК 339.138:004.738.5 (574)

Т. Г. Хасанабаев*, М. Н. Ирисбекова, С. А. Илашева

*магистрант, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
д.э.н., профессор, Ташкентский государственный университет путей сообщения,
Ташкент, Узбекистан

К.э.н., асс. профессор, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

*Автор корреспонденции: timur0346@mail.ru

ДИНАМИКА РЫНКА ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ФОРМИРОВАНИЕ СЕГМЕНТИРОВАННОЙ ОЛИГОПОЛИИ В УСЛОВИЯХ ЭКСПАНСИИ ЗАРУБЕЖНЫХ МАРКЕТПЛЕЙСОВ (2024–2026)

Аннотация

В данной статье рассматривается конкурентная структура рынка электронной коммерции Республики Казахстан в условиях расширения зарубежных торговых площадок. На основе описательной статистики, сравнительного анализа и бенчмаркинга проверяется гипотеза о формировании сегментированной олигополии, в которой местные игроки сохраняют доминирование на рынке за счет интеграции электронной коммерции с финтех-услугами (BNPL, рассрочка), в то время как зарубежные платформы конкурируют за счет масштаба логистической инфраструктуры и глубины ассортимента продукции. Результаты показывают, что в 2024 году объем рынка достиг 3 439 миллиардов тенге (+42% в годовом исчислении), а доля электронной коммерции в розничной торговле достигла рекордных 15,3%. Kaspi.kz занимает примерно 70–77% рынка, создавая экосистему суперприложений, в то время как Wildberries и Ozon активно расширяют свои сети пунктов выдачи. Исследование приходит к выводу, что рынок переходит от экстенсивного роста к интенсивной конкуренции за удержание пользователей.

Ключевые слова: электронная коммерция, маркетплейс, Казахстан, Kaspi.kz, BNPL, конкурентный бенчмаркинг, сегментированная олигополия.

Введение

Глобализация цифровой экономики и стремительное проникновение информационно-коммуникационных технологий кардинально трансформировали архитектуру мировых розничных рынков. Глобальный рынок электронной коммерции достиг 6,3 трлн долл. США в 2024 году, а по прогнозам аналитиков его объем увеличится до 6,8–7,0 трлн долл. в 2025 году и свыше 8 трлн долл. к 2028 году [1]. По данным Statista, среднегодовой темп роста (CAGR) мировых онлайн-продаж за 2021–2024 гг. составил 9,76%, а прогнозируемый CAGR на 2025–2030 гг. — 6,29% [2].

Республика Казахстан, являясь крупнейшей экономикой Центральной Азии с номинальным ВВП 286 млрд долл. [3], к 2026 году достигла этапа институциональной зрелости в сегменте электронной коммерции. Внутренний рынок e-commerce вырос в 7 раз за период 2020–2024 годов [4], превратив данный сектор из нишевого канала дистрибуции в фундаментальный драйвер макроэкономического роста.

Актуальность исследования обусловлена рядом внешних факторов. Во-первых, наблюдается беспрецедентный уровень цифровизации общества: проникновение интернета в республике составляет 92,3–93,4% населения, что охватывает аудиторию порядка 19,5 миллионов пользователей [5, 6]. Во-вторых, критическую роль сыграла эволюция финансовых технологий: доля безналичных транзакций в розничной торговле закрепились на уровне 80–87%, а число пользователей онлайн-банкинга достигло 25,9 млн [7]. В-третьих, после перенасыщения российского рынка Wildberries и Ozon целенаправленно переориентировались на Центральную Азию как на новый вектор роста [8]. В-четвертых, принятые в 2022–2025 годах регуляторные меры — «налог на Google» (НДС 12% для иностранных платформ), требования обязательной таможенной декларации товаров e-commerce и условная регистрация

по НДС для иностранных маркетплейсов с 1 января 2026 года — формируют новые барьеры конкурентной среды [9, 10].

Рабочая гипотеза исследования: экспансия зарубежных маркетплейсов на рынок Республики Казахстан не приводит к монополизации иностранным капиталом, а формирует сегментированную олигополию, где локальные игроки удерживают лидерство за счёт интеграции e-commerce с финтех-услугами (BNPL, рассрочки), тогда как зарубежные платформы доминируют за счёт эффекта масштаба в логистике и глубины ассортимента.

Методы исследования

Методологический аппарат включает триаду подходов. Компаративный анализ (benchmarking) по методологии R. Camp применяется для сопоставления ключевых метрик конкурентов — GMV, MAU, сети ПВЗ, модели монетизации. Описательная статистика используется для количественной оценки рыночной динамики на основе данных Бюро национальной статистики АСПиР РК (БНС РК) [11], отчётов Strategy&/PwC Kazakhstan [6, 12], Baker Tilly [2] и корпоративной отчётности компаний за 2020–2024 годы. Структурный анализ отраслевого рынка (в традиции М. Портера) позволяет идентифицировать источники конкурентных преимуществ. Информационная база дополнена академическими исследованиями в области цифровой экономики [13–15].

Результаты исследований

1. Макроэкономический ландшафт рынка e-commerce РК

1.1. Количественная динамика рынка

Рынок розничной электронной коммерции Казахстана продемонстрировал выдающуюся восходящую динамику. По данным PwC Strategy&, объём рынка увеличился с 596 млрд тенге в 2020 году до 3 439 млрд тенге (7,3 млрд долл. США) в 2024 году (+42% г/г) [6]. Расчётный CAGR за период 2020–2024 годов составляет порядка 55–64% в годовом исчислении, чтократно превышает среднемировые показатели (~9,4% CAGR) [16].

Принципиально важной является динамика структурной трансформации: доля электронной коммерции в общем объёме розничного товарооборота выросла с ~5,1–6,5% в 2020 году до 15,3% в 2024 году, превысив целевой ориентир правительства в 15% [1, 2]. По данным БНС РК, доля e-commerce на внутреннем рынке составила 14,1%, из которых 84,9% оборота приходилось на маркетплейсы [11]. В первом полугодии 2025 года проникновение e-commerce достигло 17,1%, приближаясь к среднемировому показателю 20,5% [12].

Таблица 1 — Динамика ключевых показателей рынка розничной электронной коммерции РК, 2020–2024 гг.

Показатель	2020	2021	2022	2023	2024	1П 2025
Объём рынка, млрд тенге	596	1 040	1 349	2 418	3 439	—
Темп роста, % г/г	—	+74	+30	+79	+42	+19
Число транзакций, млн	25,4	36,9	49,0	86,7	162,2	—
Средний чек, тыс. тенге	23,5	28,2	27,5	27,9	21,2	—
Доля e-com в рознице, %	5,1	12,6	7,8	12,6	15,3	17,1
Доля маркетплейсов, %	—	89	82	89	91	—

Примечание. Составлено на основе [6, 11, 12]. Колебания доли e-commerce в 2021–2022 гг. обусловлены методологическими пересмотрами.

1.2. Качественные характеристики роста

Анализ транзакционной динамики обнаруживает важную качественную трансформацию. Число онлайн-покупок в 2024 году достигло 162 млн транзакций — рост на 87% г/г, тогда как объём рынка вырос лишь на 42%. Это расхождение обусловлено снижением среднего чека на 24%, до 21 200 тенге (~40 долл. США) [6]. Данный феномен указывает на

интенсивный характер роста: покупатели совершают покупки чаще, но на меньшие суммы за один заказ, что характерно для зрелых рынков e-commerce и свидетельствует о глубоком встраивании онлайн-торговли в повседневные потребительские практики.

Вместе с тем замедление темпов роста (с 79% в 2023 г. до 42% в 2024 г. и 19% в 1П 2025 г.) при продолжении увеличения числа транзакций (+27% в 1П 2025 г.) свидетельствует о насыщении аудитории крупных городов и необходимости расширения в регионы [12]. По данным опроса БНС РК, лишь 28,5% респондентов в возрасте 16–74 лет совершали интернет-покупки в 2024 году [17], что указывает на значительный потенциал дальнейшего проникновения.

Ключевыми экзогенными драйверами служат: высокое интернет-проникновение (92,3–93,4%), рост мобильной аудитории (19,25 млн пользователей мобильного интернета) [18], переход к безналичным платежам (80,3–87% транзакций), а также устойчивый рост реальных доходов населения на фоне снижения инфляции с 14,5% в 2023 году до 8,4–8,8% в 2024 году [3].

2. Институциональная структура рынка: конкурентный бенчмаркинг

2.1. Трёхэшелонная модель конкуренции

По состоянию на 2024 год в Казахстане функционирует 104 платформы электронной коммерции [4]. Тем не менее рынок демонстрирует ярко выраженную концентрацию: доля маркетплейсов в структуре розничного e-commerce составляет 91% [17], а локальные платформы лидируют в денежном выражении с совокупной долей 65% [6]. Институциональную структуру рынка целесообразно описывать в логике трёхуровневой стратификации.

Первый эшелон — локальные банковские экосистемы — представлен Kaspi.kz, Halyk Market, Jusan Shop и Forte Market [2]. По различным оценкам, Kaspi.kz удерживает свыше 70% рынка в денежном выражении [19] или около 77% [20], хотя оценки по методологии Euromonitor для 2023 года давали 57,7% [21]. Валовая выручка Kaspi Shop в 2024 году составила 2 109 млрд тенге (+40,6% г/г) [2]. Halyk Market с выручкой 100,6 млрд тенге (+57,4%) демонстрирует наиболее высокую динамику среди локальных игроков второго уровня. Доля Kaspi на рынке маркетплейсов снизилась с 97,2% в 2021 году до 77,1% в 2023 году [8], что указывает на постепенную эрозию доминирования.

Второй эшелон — российские маркетплейсы. Wildberries занимает приблизительно 15–17,2% рынка [19, 20] с выручкой 272 млрд тенге, значительно опережая Ozon, выручка которого составила 87,2 млрд тенге (+223% г/г) [2]. Физические объёмы продаж Ozon в Казахстане выросли в 12 раз за первое полугодие 2024 года [22]. Оба игрока стремительно наращивают инфраструктуру ПВЗ: у Wildberries — свыше 1 500 точек, у Ozon — свыше 1 300, с ростом сети ПВЗ Ozon в 15 раз во втором квартале 2024 года [8, 22].

Третий эшелон — китайские кросс-бордер платформы (AliExpress, Temu/Pinduoduo, Taobao). Точные рыночные доли в публичных источниках не раскрываются, однако косвенные индикаторы показательны: QazPost обработал свыше 20 млн посылок, из которых 50% поступили из Китая [23]. В мае 2025 года Taobao запустил русскоязычную версию приложения с ценами в тенге, что сигнализирует о переходе от пассивного присутствия к активной экспансии [16].

2.2. Бенчмаркинг ключевых игроков

Таблица 2 — Бенчмаркинг ключевых маркетплейсов на рынке e-commerce Казахстана, 2024г.

Метрика	Kaspi Shop	Wildberries KZ	Ozon KZ	Halyk Market	Jusan Shop
Выручка, млрд тг	2 109,0	272,0	87,2	100,6	43,3
Рост выр., % г/г	+40,6	–2,9	+223,0	+57,4	–7,1
Трафик, млн/мес	6,3	4,5	5,1	3,5	0,3
ПВЗ / логист.	21 000+ почтом.	1 500+ ПВЗ	1 300+ ПВЗ	Halyk Bank сеть	Ограничен.
Конк. преимущ.	Финтех + BNPL	Логист. + ассорт.	Экспансия, логист.	Экосист. Halyk	Экосист. Jusan
Налоги 2025, млрд тг	138,4	57,8	14,8	0,95	н/д

Примечание. Составлено на основе [2, 22, 24–26]. Доли рынка варьируются в зависимости от методологии источника.

2.3. Оценка уровня рыночной концентрации

Высокая концентрация рынка подтверждается расчётом индекса Херфиндаля–Хиршмана (ННІ). При доле Kaspi ~70–77%, Wildberries ~15–17% и остальных игроков в совокупности ~8–15%, предварительная оценка ННІ составляет не менее 5 000–6 600 пунктов, что значительно превышает пороговое значение в 2 500 пунктов и классифицирует рынок как высоконцентрированный [19, 20]. Однако динамика снижения доли лидера (с 97,2% до 77,1% за 2021–2023 гг.) указывает на постепенное движение к модели олигополии с дифференцированными стратегиями, а не к устойчивой монополии [8]. Налоговые данные за 2025 год подтверждают ускоренный рост российских платформ: отчисления Wildberries увеличились на 56%, Ozon — на 39%, в то время как Kaspi.kz показал рост лишь на 3,5% [24].

3. Трансформация операционных моделей

3.1. Логистическая инфраструктура как поле конкуренции

Центр тяжести конкуренции на рынке e-commerce РК переместился из ценовой плоскости в инфраструктурную. Плотность сети ПВЗ и скорость доставки стали основными параметрами дифференциации. Wildberries к октябрю 2024 года располагала свыше 1 500 ПВЗ с ростом на 52% за год; число ПВЗ Ozon выросло в 15 раз [22]. Kaspi.kz развивает разветвлённую сеть из более чем 21 000 почтоматов (Postomats), что принципиально превосходит конкурентов и обеспечивает низкие транзакционные издержки «последней мили» [20].

Открытие фулфилмент-центров является стратегически ключевым решением. Ozon открыл центр в Астане площадью 10 000 кв. м с пропускной способностью 24 000 заказов в сутки [27]. В декабре 2025 года было анонсировано строительство трёх крупных фулфилмент-центров Ozon и Wildberries [28]. QazPost реализует строительство 85 000 кв. м складских площадей в Алматы, Актобе и Туркестане [4]. Маркетплейсы превращаются в инфраструктурных операторов, инвестиции которых создают высокие операционные барьеры для новых участников рынка.

3.2. Финтех-интеграция и BNPL как конкурентный барьер

Наиболее значимой структурной дифференциацией локальных игроков является глубокая интеграция финансовых продуктов в воронку совершения покупки. По данным Kaspi.kz, BNPL-кредиты составили 42–43% суммарного объёма выданных кредитов (TFV), при этом TFV достиг 16,7 трлн тенге (+34% г/г) [29]. Рассрочки Kaspi доступны на срок до 24 месяцев, формируя устойчивую привычку потребительского кредитования внутри экосистемы маркетплейса. Инструмент «Kaspi Juma» — национальный аналог «чёрной пятницы» — демонстрирует, как BNPL конвертируется в маркетинговый рычаг: покупатели получают беспроцентную рассрочку при удвоенных комиссиях с продавцов [21].

Именно этот финтех-механизм объясняет, почему 65% объёма e-commerce приходится на локальные платформы, несмотря на их значительно меньший ассортимент. Kaspi Pay фактически выступает инфраструктурным стандартом и одновременно инструментом удержания пользователей внутри экосистемы. Российские маркетплейсы также начинают адаптировать данную модель: в октябре 2025 года Wildberries запустила сервис покупок в кредит в Казахстане [30]. Правительство РК инициировало регулирование BNPL-рынка, планируя обязательную передачу данных о рассрочках в кредитные бюро [31].

3.3. Retail Media и трансформация юнит-экономики

Маркетплейсы активно монетизируют трафик, превращаясь в рекламные площадки (Retail Media). Kaspi Advertising обеспечил рост Take Rate с 10,6% в 1П 2023 года до 11,2% в 1П 2024 года [29]. Доход от рекламы вырос на 91% г/г в первом полугодии 2025 года, существенно опережая темпы роста GMV (+17%) [32]. Wildberries в мае 2025 года запустил AI-сервис Jam для аналитики продаж, монетизируя данные продавцов [16].

С точки зрения юнит-экономики продавца, ужесточение конкуренции выражается в росте комиссий и стоимости привлечения клиента (CAC). Маркетплейсы эволюционируют в направлении модели суперприложений, объединяющих функции торговой площадки, финансового посредника, логистического оператора и рекламной платформы [33]. Подобная конвергенция повышает барьеры входа и усиливает зависимость селлеров от доминирующих экосистем.

Обсуждение и результаты

Проведённый анализ позволяет сформулировать четыре ключевых аналитических инсайта.

Первое: рабочая гипотеза подтверждается. Рынок e-commerce РК характеризуется структурой сегментированной олигополии, а не иностранной монополией. Kaspi.kz удерживает ~70–77% рынка, но его доля постепенно сужается (с 97,2% в 2021 г. до 77,1% в 2023 г.). Локальные экосистемы лидируют через финтех-интеграцию, российские маркетплейсы — через масштаб логистики и ассортимент, кросс-бордер платформы — через ценовой демпинг.

Второе: рынок перешёл от экстенсивного роста к интенсивной конкуренции. При объёме 3 439 млрд тенге (+42% г/г) темп роста транзакций (+87%) вдвое превышает темп роста оборота. Средний чек снизился на 24%, что указывает на встраивание e-commerce в повседневную покупательскую рутину. Конкуренция перемещается в измерение LTV (lifetime value) пользователя.

Третье: финтех является главным барьером для иностранных игроков. Kaspi.kz через BNPL (42–43% TFV) и Kaspi Pay создал самоподдерживающийся сетевой эффект. Ни Wildberries, ни Ozon не располагают сопоставимым финансовым плечом в Казахстане.

Четвёртое: инфраструктурная гонка ведёт к дальнейшей консолидации. Рост инвестиций в склады, ПВЗ и сортировочные центры создаёт невозвратные (sunk) издержки, которые ведут к укрупнению и вытеснению слабых игроков. Государство реагирует введением «налога на Google», условной регистрации по НДС для зарубежных маркетплейсов, а также ужесточением антимонопольного надзора [9, 10].

За горизонтом 2026 года прослеживаются три вектора развития. Первый — омниканальность: маркетплейсы будут интегрироваться с физической розницей и концепцией OptiChannel на базе предиктивной аналитики искусственного интеллекта [34]. Второй — ужесточение регулирования: рост жалоб (14 520 в 2024 г., +88% г/г) побудит регуляторов усилить требования к платформам, включая регулирование BNPL-рынка [31]. Третий — развитие B2B-сегмента e-commerce: Kaspi прямо указывает на «значительный и недостаточно освоенный» потенциал кредитования продавцов (Merchant Finance — 17% TFV в FY2024) [25].

Для локального бизнеса рекомендуется: (1) присутствие минимум на 2–3 площадках одновременно для снижения зависимости от одной экосистемы; (2) активное использование BNPL для повышения конверсии; (3) инвестиции в Retail Media как неотъемлемую часть

стоимости присутствия; (4) углубление интеграции финтех-сервисов; (5) развитие логистики «последней мили» в региональных центрах.

Заключение

Таким образом, проведенные исследования показали, что на рынке электронной коммерции Республики Казахстан наблюдается формирование сегментированной олигополии, в которой местные игроки сохраняют доминирование на рынке за счет интеграции электронной коммерции с финтех-услугами (BNPL, рассрочка), в то время как зарубежные платформы конкурируют за счет масштаба логистической инфраструктуры и глубины ассортимента продукции. Результаты показывают, что в 2024 году объем рынка достиг 3 439 миллиардов тенге (+42% в годовом исчислении), а доля электронной коммерции в розничной торговле достигла рекордных 15,3%. Kaspi.kz занимает примерно 70–77% рынка, создавая экосистему суперприложений, в то время как Wildberries и Ozon активно расширяют свои сети пунктов выдачи. Исследование приходит к выводу, что рынок переходит от экстенсивного роста к интенсивной конкуренции за удержание пользователей.

Список литературы

1. Qazinform. Kazakhstan's e-commerce market hits 3.4 billion tenge in 2024. 2025. Available at: <https://qazinform.com/news/kazakhstans-e-commerce-market-hits-34-billion-tenge-in-2024-study-shows-c494d2>
2. Baker Tilly Central Asia. Overview of the e-commerce market in Kazakhstan 2024. 2025. Available at: <https://bakertilly-ca.com/wp-content/uploads/2025/10/kazakhstan-e-commerce-market-overview-2024.pdf>
3. FocusEconomics. Kazakhstan economy: GDP, inflation, CPI & interest rates. 2025. Available at: <https://www.focus-economics.com/countries/kazakhstan/>
4. Xinhua. Kazakhstan's e-commerce grows sevenfold over past five years. 2025. Available at: <https://english.news.cn/asiapacific/20250626/7f7d298179fd48dc826364215f2928cf/c.html>
5. DataReportal. Digital 2024: Kazakhstan. 2024. Available at: <https://datareportal.com/reports/digital-2024-kazakhstan>
6. PwC Strategy&. Retail e-commerce market in the Republic of Kazakhstan: 12M 2024. 2025. Available at: <https://www.pwc.com/kz/en/publications/e-commerce/pdf/e-commerce-12m2024-eng.pdf>
7. National Bank of the Republic of Kazakhstan. Report on non-cash transactions 2025. Available at: <https://nationalbank.kz/ru/news/informacionnye-soobshcheniya/17431>
8. Kursiv Media. Wildberries continues expanding its market share in Kazakhstan despite problems in Russia. 2024. Available at: <https://kz.kursiv.media/en/2024-10-21/engk-tank-wildberries-continues-expanding-its-market-share-in-kazakhstan-despite-problems-in-russia-its-home-country/>
9. Astana Times. Kazakhstan's regulatory approach to foreign marketplaces: Integration through fiscal discipline and consumer protection. 2025. Available at: <https://astanatimes.com/2025/08/kazakhstans-regulatory-approach-to-foreign-marketplaces-integration-through-fiscal-discipline-and-consumer-protection/>
10. Alimova, A. Kazakhstan's proposed framework for conditional VAT registration. KPMG. 2025. Available at: <https://kpmg.com/us/en/taxnewsflash/news/2025/08/kazakhstan-proposed-framework-conditional-vat-registration.html>
11. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan (BNS RK). E-commerce in the Republic of Kazakhstan 2025 Available at: <https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/local-market/publications/346329/>
12. PwC Strategy&. Retail e-commerce market in the Republic of Kazakhstan: 6M 2026. Available at: <https://www.pwc.com/kz/en/publications/e-commerce/pdf/e-commerce-6m2025-eng.pdf>
13. Kim D., Lang K., Li K., Naldi M., Kauffman R. How should we understand the digital economy in Asia? Critical assessment and research agenda // Electronic Commerce Research and Applications. 2020. Vol. 44. P. 101004. DOI: 10.1016/j.elerap.2020.101004

14. Turayev B., Shodiyev K., Shodiev T. ICT and economic growth nexus: Case of Central Asian countries // Proceedings of the 1st International Conference on Social Sciences. 2021. P. 37-42. DOI: 10.21070/PSSH.V1I.37
15. Zhanbozova A., Myrzakhmet M., Azatbek T. Assessing the impact of institutional environment quality on the development of e-commerce // Problems and Perspectives in Management. 2024, 22(3). Vol. 22(3). P. 324–336. DOI: 10.21511/ppm.
16. IMARC Group. Central Asia e-commerce market share, growth & report 2025–2033. Available at: <https://www.imarcgroup.com/central-asia-e-commerce-market>
17. The Astana Times. Kazakhstan's e-commerce market expands sevenfold as digital trade accelerates. 2025. Available at: <https://astanatimes.com/2025/12/kazakhstans-e-commerce-market-expands-sevenfold-as-digital-trade-accelerates/>
18. Economy KZ. Kazakhstan telecom growth: Trends and insights. 2025 Available at: <https://economykz.org/?lang=en&p=21583>
19. Astana Times. Kazakhstan's e-commerce market soars 42%, hits record \$6 billion in 2024. 2025. Available at: <https://astanatimes.com/2025/07/kazakhstans-e-commerce-market-soars-42-hits-record-6-billion-in-2024/>
20. Macro Advisory. Country update: Kazakhstan — Digital economy]. 2024 Available at: https://macro-advisory.com/wp-content/uploads/2024/10/Kazakhstan-Digital-Economy_October-2024.pdf
21. NextGenInvestors. Initial report: Kaspi.kz (NASDAQ: KSPI). 2024. Available at: <https://nextgeninvestors.substack.com/p/initial-report-kaspikz-nasdaq-kspi>
22. Finprom.kz. Российские маркетплейсы кратно увеличили свои продажи в Казахстане. 2024. Available at: <https://finprom.kz/ru/article/rossijskie-marketplejsy-kratno-uvelichili-svoi-prodazhi-v-kazahstane>
23. Astana Times. Central Asian Postal Summit in Astana explores fast-growing online trade. 2025. Available at: <https://astanatimes.com/2025/04/central-asian-postal-summit-in-astana-explores-fast-growing-online-trade/>
24. Forbes.kz. Казахстанские маркетплейсы платят в разы больше налогов, чем иностранные. 2026. Available at: <https://forbes.kz/articles/kazahstanskije-marketplejsy-platyat-v-razy-bolshe-nalogov-chem-inostrannye-289080>
25. Kaspi.kz. 4Q and FY 2024 financial results. 2025. Available at: https://ir.kaspi.kz/media/4Q_FY_2024_Results.pdf
26. Tech-news.kz. Kaspi — 138 billion, Wildberries — 57 billion: who earns on Kazakhstan's marketplaces. 2026. Available at: <https://tech-news.kz/kaspi-138-mlrd-wildberries-57-mlrd-kto-zarabatyvaet-na-marketplejsah-kazahstana/> [in Russian]
27. QazMonitor. Russian e-commerce company opens logistics center in Kazakhstan 2023, Available at: <https://en.qazmonitor.com/digital/1434/russian-e-commerce-company-opens-logistics-center-in-kazakhstan>
28. Caspian Post. Ozon, Wildberries to build hubs, boost Kazakh e-commerce. 2025. Available at: <https://caspianpost.com/kazakhstan/ozon-wildberries-to-build-hubs-boost-kazakh-e-commerce>
29. Kaspi.kz. 3Q and 9M 2024 financial results. 2024 Available at: https://ir.kaspi.kz/media/3Q_2024_Results_.pdf
30. Bastille Post. Wildberries launches purchase on credit in Kazakhstan, 2025. Available at: <https://www.bastillepost.com/global/article/5287982>
31. Tengri News. Новые правила для рассрочек в Казахстане: весь долг станет видимым. 2025. Available at: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/novyie-pravila-rassrochek-kazahstane-dolg-stanet-vidimym-586859/
32. Kaspi.kz. 2Q and 1H 2025 financial results. 2025. 57 billion: who earns on Kazakhstan's marketplaces. https://ir.kaspi.kz/media/2Q_2025_Results_.pdf
33. Media Insider. Почему Online Retail Media переоценивают (и недооценивают). 2026. 57 billion: who earns on Kazakhstan's marketplaces. <https://www.mediainsider.kz/blog/cy089l3nf1-pochemu-online-retail-media-pereotseniva>

34. Rakhmetov R., Zhiyranova D., Barabanshchikov A. What awaits digital marketing in Kazakhstan in 2025. BYYD CA. 2025. 57 billion: who earns on Kazakhstan's marketplaces. <https://www.byyd.me/en/blog/2025/07/what-awaits-digital-marketing-in-kazakhstan-in-2025/>

Т. Г. Хасанабаев*, М. Н. Ирисбекова, С. А. Илашева

Магистрант, timur0346@mail.ru, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
Ә.ғ.д., профессор, m.irisbekova@mail.ru, Ташкент мемлекеттік теміржол инженерлері университеті,
Ташкент, Өзбекстан

Ә.ғ.к., асс. профессор, S.Ilasheva@mail.ru, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЭЛЕКТРОНДЫҚ КОММЕРЦИЯ НАРЫҒЫНЫҢ ДИНАМИКАСЫ: ШЕТЕЛДІК НАРЫҚТАРДЫҢ КЕҢЕЮІ ЖАҒДАЙЫНДА СЕГМЕНТТІ ОЛИГОПОЛИЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ (2024–2026)

Түйін

Бұл мақалада шетелдік нарықтардың кеңеюі аясында Қазақстан Республикасының электрондық коммерция нарығының бәсекелестік құрылымы қарастырылады. Сипаттамалық статистикаға, салыстырмалы талдауға және бенчмаркингке сүйене отырып, сегменттелген олигополияның қалыптасуы туралы гипотеза тексеріледі, мұнда жергілікті ойыншылар электрондық коммерцияны финтех қызметтерімен (BNPL, бөліп төлеу) интеграциялау арқылы нарықтағы үстемдікті сақтайды, ал шетелдік платформалар логистикалық инфрақұрылымның ауқымы және өнім ассортиментінің тереңдігі арқылы бәсекелеседі. Нәтижелер 2024 жылы нарық көлемі 3 439 миллиард теңгеге (+42% жылдық жылдық) жеткенін және бөлшек саудадағы электрондық коммерцияның үлесі рекордтық 15,3%-ға жеткенін көрсетеді. Kaspi.kz нарықтың шамамен 70–77%-ын иеленеді, супер қолданбалы экосистемі құрады, ал Wildberries және Ozon өздерінің қабылдау нүктелерінің желілерін белсенді түрде кеңейтуде. Зерттеу нарық экстенсивті өсуден пайдаланушыларды ұстап тұру үшін қарқынды бәсекелестікке ауысып жатқанын қорытындылайды.

Кілттік сөздер: электрондық коммерция, нарық, Қазақстан, Kaspi.kz, BNPL, бәсекеге қабілетті бенчмаркинг, сегменттелген олигополия.

T.G. Khassanabayev, M.N. Irisbekova, S.A. Ilasheva

Master's student, timur0346@mail.ru, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
Dr. Economics, Professor, m.irisbekova@mail.ru, Tashkent State Transport University, Tashkent,
Uzbekistan

Dr. Economics, Assoc. Prof., S.Ilasheva@mail.ru, M. Auezov South Kazakhstan University,
Shymkent, Kazakhstan

COMPETITIVE DYNAMICS OF THE E-COMMERCE MARKET OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: FORMATION OF A SEGMENTED OLIGOPOLY AMID EXPANSION OF FOREIGN MARKETPLACES (2024–2026)

Abstract

This article examines the competitive structure of the e-commerce market of the Republic of Kazakhstan amid the expansion of foreign marketplaces. Based on descriptive statistics, comparative analysis, and benchmarking, the hypothesis of a segmented oligopoly formation is tested, wherein local players retain market dominance through integration of e-commerce with fintech services (BNPL, installments), while foreign platforms compete through logistics infrastructure scale and product assortment depth. The results show that in 2024 the market volume reached 3,439 billion tenge (+42% YoY), and the share of e-commerce in retail trade reached a record 15.3%. Kaspi.kz holds approximately 70–77% of the market, building a super-app ecosystem, while Wildberries and Ozon are aggressively expanding their pickup point networks. The study concludes that the market is transitioning from extensive growth to intensive competition for user retention.

Keywords: e-commerce, marketplace, Kazakhstan, Kaspi.kz, BNPL, competitive benchmarking, segmented oligopoly.

УДК 338.45:004.9:502.131.1(575.1)

Р. Р. Юнусова*

PhD, доцент, Ташкентский государственный экономический университет, Ташкент, Узбекистан

*Автор для корреспонденции: r.yunusova@tsue.uz

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА УСТОЙЧИВОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ И ЗЕЛЁНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Аннотация

Цель исследования – оценить взаимосвязь цифрово-технологического внедрения и зелёных практик с экономической устойчивостью промышленных предприятий Узбекистана. На основе микроданных World Bank Enterprise Survey 2024 по 530 предприятиям обрабатывающей промышленности сформированы индексы цифрово-технологического внедрения и зелёных практик; устойчивость оценена по динамике занятости, загрузке производственных мощностей и продажам. Применены описательная статистика и взвешенная регрессия. Оригинальность исследования заключается в эмпирической оценке взаимосвязи трансформационных практик с фактическими экономическими результатами предприятий на микроуровне. Результаты не выявили устойчивой статистически значимой связи отдельных цифрово-технологических и зелёных компонентов с экономическими показателями. Положительная связь их взаимодействия обнаружена только для динамики занятости и не подтверждена альтернативными спецификациями. Полученные результаты не подтверждают выраженного синергетического эффекта и указывают на значимость глубины трансформации и временных лагов.

Ключевые слова: экономическая устойчивость, цифровая трансформация, зелёная экономика, предприятия обрабатывающей промышленности, технологическое внедрение, энергоменеджмент, Узбекистан.

Введение

Промышленный сектор Республики Узбекистан развивается в условиях одновременной технологической, цифровой, ресурсной и экологической трансформации. Государственная политика ориентирована на расширение применения цифровых технологий, повышение конкурентоспособности экономики и развитие цифровой инфраструктуры [1]. Одновременно реализация стратегии перехода к «зелёной» экономике предусматривает повышение энергетической эффективности, рациональное использование ресурсов и развитие возобновляемых источников энергии [2].

Для промышленного предприятия цифровая и зелёная трансформация имеют не только технологическое, но и экономическое содержание. Цифровизация изменяет организацию производства, обработку информации и механизмы принятия решений, тогда как зелёные практики связаны с управлением энергопотреблением, экологическим мониторингом и ресурсосбережением. Поэтому устойчивость предприятия определяется не только текущей эффективностью, но и способностью адаптироваться к изменению технологических, ресурсных и рыночных условий.

Международные исследования подтверждают актуальность данной постановки. Цифровая трансформация рассматривается как один из факторов устойчивости производственных предприятий, способный поддерживать их адаптивность и результативность [3–5]. Новейшие исследования также рассматривают взаимодействие цифровой и зелёной трансформации как самостоятельный фактор устойчивого развития производственных систем [6, 7]. Вместе с тем значительная часть соответствующих исследований основана на данных крупных компаний отдельных стран, что ограничивает непосредственную применимость их результатов к предприятиям обрабатывающей промышленности Узбекистана.

Настоящая работа развивает предшествующие исследования автора по проблемам цифровой и зелёной трансформации [8–10], перенося акцент с концептуально-индикаторных моделей на эмпирическую оценку взаимосвязи трансформационных практик с фактическими экономическими результатами предприятий на микроуровне.

Научная проблема заключается в недостаточной эмпирической изученности того, связаны ли цифрово-технологическое внедрение и зелёные практики с экономической устойчивостью предприятий Узбекистана и существует ли между ними дополнительный эффект взаимодействия.

Цель исследования – оценить взаимосвязь цифрово-технологического внедрения и зелёных практик с экономической устойчивостью промышленных предприятий Республики Узбекистан.

Для достижения цели поставлены следующие задачи: сформировать показатели цифрово-технологического и зелёного компонентов трансформации; определить показатели экономической устойчивости; оценить их статистические связи; проверить наличие взаимодействия двух компонентов.

Гипотезы исследования:

H1. Более высокий уровень цифрово-технологического внедрения положительно связан с экономической устойчивостью промышленных предприятий.

H2. Более высокий уровень внедрения зелёных практик положительно связан с экономической устойчивостью промышленных предприятий.

H3. Совместное использование цифрово-технологических и зелёных практик связано с более высокими показателями экономической устойчивости.

Материалы и методы

Эмпирическая база

Исследование выполнено на основе *World Bank Enterprise Survey 2024 – Uzbekistan (WBES 2024)*. Исходный массив содержит 1008 наблюдений и 340 переменных; 530 наблюдений относятся к производственному (обрабатывающему) сектору [11]. Именно эта подвыборка использована в качестве основной эмпирической базы.

WBES представляет собой выборочное обследование предприятий, стратифицированное по отрасли, размеру и региону. В 2024 г. 458 предприятий относятся к *panel establishments*, а 550 являются новыми наблюдениями [11]. Основная оценка выполнена с использованием базового выборочного веса *wmedian*; устойчивость проверялась с использованием альтернативных весов *wweak* и *wstrict*.

Измерение цифрово-технологического внедрения

Для оценки цифрово-технологического компонента сформирован индекс *DTAI (Digital-Technological Adoption Index)*. Он рассчитан как среднее арифметическое четырёх нормированных показателей: наличие собственного веб-сайта (*c22b*), использование технологии, лицензированной иностранной компанией (*e6*), внедрение нового или существенно усовершенствованного производственного процесса (*h5*) и доля электронных платежей (*k33/100*) [11]. Значения индекса варьируются от 0 до 1.

Индекс является прокси-показателем: он отражает наличие отдельных наблюдаемых практик, а не глубину цифровой трансформации предприятия. Электронная подача и электронная уплата налогов в основной индекс не включались, поскольку характеризуют преимущественно цифровизацию административного взаимодействия, а не производственную трансформацию. Их использование рассматривалось в дополнительной спецификации.

Измерение зелёной трансформации

Индекс *GTI (Green Transformation Index)* рассчитан как среднее двух бинарных индикаторов: мониторинга выбросов CO_2 (*ge7*) и внедрения мер управления энергопотреблением (*ge8d*) [11]. Значения индекса также варьируются от 0 до 1.

Показатель отражает наличие соответствующих зелёных управленческих практик и не интерпретируется как обобщённая экологическая эффективность предприятия.

Показатели экономической устойчивости

Экономическая устойчивость представлена наблюдаемыми характеристиками деятельности предприятия. Первым показателем является среднегодовая динамика постоянной занятости (Employment Growth, далее – EG):

$$EG_i = \frac{\ln(l1_i) - \ln(l2_i)}{3}$$

где $l1_i$ – численность постоянных работников в последнем финансовом году, $l2_i$ – соответствующая численность тремя годами ранее.

Вторым показателем выступает загрузка производственных мощностей (Capacity Utilization, далее – CU):

$$CU_i = f1_i.$$

Третий показатель используется как дополнительная проверка: динамика продаж (Sales Growth, далее – SG):

$$SG_i = \frac{\ln(d2_i) - \ln(n3_i)}{3},$$

где $d2_i$ – объём продаж в последнем финансовом году, $n3_i$ – объём продаж тремя годами ранее. Показатель рассчитан на основе номинальных значений выручки, поскольку данные WBES не позволяют осуществить микроуровневую дефляцию по каждому предприятию, что является ограничением его интерпретации.

Эконометрическая модель

Для оценки ассоциативных связей использована модель:

$$Y_i = \beta_0 + \beta_1 \widehat{DTAI}_i + \beta_2 \widehat{GTI}_i + \beta_3 (\widehat{DTAI}_i \times \widehat{GTI}_i) + \gamma X_i + \varepsilon_i,$$

где Y_i представляет EG , CU или SG ; X_i включает размер и возраст предприятия, долю иностранной собственности, экспортную ориентацию, региональные эффекты и panel status. Центрирование индексов используется для интерпретации главных эффектов при наличии взаимодействия. Подотраслевые различия внутри производственного сектора в модели не учитываются, что является дополнительным ограничением.

Специальные коды WBES, отражающие отсутствие ответа, незнание или неприменимость вопроса, рассматривались как пропущенные значения. В моделях использована построчная очистка по переменным соответствующей спецификации.

Результаты и их обсуждение*Описательная статистика*

Таблица 1 – Описательная статистика основных переменных

<i>Переменная</i>	<i>N</i>	<i>Среднее</i>	<i>Медиана</i>	<i>Стандартное отклонение</i>	<i>Минимум</i>	<i>Максимум</i>
<i>DTAI</i>	46	0,2766	0,2500	0,2270	0,0000	0,9875
<i>GTI</i>	15	0,4961	0,5000	0,4400	0,0000	1,0000
<i>EG</i>	50	0,0686	0,0445	0,1744	-1,0211	1,3999
<i>CU</i>	14	88,9618	100,0000	18,4019	2,0000	100,0000
<i>SG</i>	73	0,1233	0,1078	0,7467	-2,4264	4,7785

Среднее значение $DTAI$ составляет 0,2766, а взвешенное – 0,2579. Это указывает на относительно невысокую степень одновременного внедрения рассматриваемых цифровых-технологических практик. Среднее значение GTI равно 0,4961, а взвешенное – 0,5591, что свидетельствует о более широком распространении рассматриваемых зелёных практик.

Сокращение числа наблюдений в последующих моделях обусловлено пропусками в ответах на специфические вопросы анкеты. В частности, для *CU* используются 235 наблюдений, а для *SG* – 332, поскольку соответствующие показатели требуют одновременно действительных ответов по производственным мощностям либо продажам в двух временных точках.

Корреляционный анализ

Между *DTAI* и *GTI* выявлена положительная статистически значимая корреляция:

$$r = 0,227, \quad p < 0,001.$$

Связь *DTAI* с *EG* составляет ($r=-0,008$), а *GTI* с *EG* – ($r=-0,026$). Для *CU* коэффициенты равны соответственно $(-0,087)$ и $(0,105)$, для *SG* – $(-0,114)$ и $(-0,136)$. Следовательно, простые парные зависимости не дают оснований ожидать выраженного самостоятельного эффекта обоих компонентов.

Регрессионный анализ

Таблица 2 – Результаты взвешенной регрессионной оценки

Переменная	Модель 1: <i>EG</i>	Модель 2: <i>CU</i>	Модель 3: <i>SG</i>
<i>DTAI</i>	-0,0283 (0,0544)	3,4376 (13,4978)	-0,3972 (0,4722)
<i>GTI</i>	0,0205 (0,0251)	0,6387 (7,2001)	0,0730 (0,1412)
<i>DTAI</i> × <i>GTI</i>	0,1645* (0,0966)	21,2404 (25,6205)	0,0754 (0,4367)
<i>Size</i>	-0,0299*** (0,0110)	-2,9512 (2,3659)	-0,0991 (0,1185)
<i>Age</i>	-0,0000 (0,0006)	-0,0835 (0,2566)	0,0030 (0,0041)
<i>Foreign</i>	-0,0369 (0,0984)	10,5318 (12,2942)	0,1061 (0,3584)
<i>Export</i>	0,0519 (0,0906)	2,8308 (17,6634)	-0,2196 (0,1736)
Panel status	0,0082 (0,0232)	9,1222 (5,7610)	-0,3436 (0,2889)
Региональные эффекты	Да	Да	Да
<i>N</i>	385	235	332
<i>R</i> ²	0,1299	0,1457	0,1095
Adjusted <i>R</i> ²	0,0994	0,0954	0,0731

Примечание: в скобках указаны робастные стандартные ошибки по методу HC3; * ($p < 0,10$); ** ($p < 0,05$); *** ($p < 0,01$). Сокращение выборки связано с отсутствием действительных ответов по отдельным переменным.

В модели динамики занятости самостоятельный эффект *DTAI* статистически незначим ($(\beta_1=-0,0283)$; ($p=0,603$)), как и эффект *GTI* ($(\beta_2=0,0205)$; ($p=0,415$)). Следовательно, гипотезы *H1* и *H2* не получают подтверждения.

Коэффициент взаимодействия имеет положительный знак:

$$\beta_3 = 0,1645, \quad p = 0,0886.$$

Полученный результат указывает на слабую положительную ассоциацию совместного использования цифрово-технологических и зелёных практик с динамикой занятости, однако

уровень значимости не достигает 5 %. Поэтому данный результат не может рассматриваться как устойчивое доказательство синергетического эффекта.

В моделях загрузки производственных мощностей и динамики продаж коэффициент взаимодействия статистически незначим. Для *CU* он составляет 21,2404 при ($p=0,407$), для *SG* – 0,0754 при ($p=0,863$).

Среди контрольных факторов статистически значимую связь с *EG* демонстрирует размер предприятия: коэффициент составляет $-0,0299$ при ($p=0,006$). Остальные контрольные переменные статистически значимого эффекта в основных спецификациях не показывают.

Проверка устойчивости результатов

При использовании альтернативного веса *wweak* коэффициент *DTAI* $\times$ *GTI* в модели *EG* составляет 0,1404 ($p=0,128$), при *wstrict* – 0,1698 ($p=0,078$). В невзвешенной модели коэффициент равен $-0,0239$ ($p=0,746$).

Расширение *DTAI* за счёт показателей электронной подачи и электронной уплаты налогов также не обеспечивает устойчивого подтверждения взаимодействия: коэффициент составляет 0,2235 при ($p=0,069$).

Следовательно, положительный сигнал основной модели чувствителен к выборочной процедуре и не воспроизводится во всех альтернативных спецификациях.

Обсуждение

Полученные результаты показывают, что цифрово-технологическое и зелёное направления трансформации промышленного предприятия взаимосвязаны, однако их наличие само по себе не сопровождается устойчивым улучшением рассматриваемых экономических показателей.

Положительная корреляция между *DTAI* и *GTI* свидетельствует о том, что предприятия с более развитым цифрово-технологическим профилем в среднем чаще используют мониторинг выбросов и энергоменеджмент. Это соответствует подходу, согласно которому цифровизация создаёт информационные и организационные предпосылки для экологического управления [6; 7].

В то же время отсутствие статистически значимой самостоятельной связи *DTAI* и *GTI* с экономическими результатами отличается от ряда международных исследований, выявляющих положительную ассоциацию цифровой трансформации с устойчивостью предприятий [3–5]. Одним из возможных объяснений являются различия в структуре предприятий, институциональной среде и временном горизонте трансформации.

Полученный положительный коэффициент взаимодействия в модели *EG* также требует осторожной интерпретации. Его статистическая значимость наблюдается только на 10%-м уровне и не сохраняется при всех альтернативных весах. Кроме того, взаимодействие не подтверждается в моделях *CU* и *SG*. Поэтому эмпирические данные *не подтверждают выраженного и устойчивого синергетического эффекта* цифровой и зелёной трансформации.

Существенным ограничением является временная несинхронность показателей. *DTAI* и *GTI* отражают состояние практик на момент проведения обследования в 2024 г., тогда как *EG* и *SG* характеризуют изменение показателей за предшествующие три года. Поэтому невозможно однозначно установить направление связи: текущий уровень цифрово-технологического и зелёного внедрения мог быть следствием более успешного развития предприятия, а не его причиной. Результаты следует интерпретировать именно как ассоциативные, а не как причинные.

Дополнительное ограничение связано с потерей части наблюдений при построении отдельных зависимых переменных. Сокращение *N* до 235 в модели *CU* обусловлено отсутствием действительных ответов на вопрос о загрузке мощностей, а снижение до 332 в модели *SG* – отсутствием сопоставимых данных о продажах. Такое сокращение выборки может ограничивать статистическую мощность отдельных моделей и потенциально влиять на репрезентативность результатов.

Полученные результаты расширяют предыдущие исследования по цифровой и зелёной трансформации [8–10], дополняя концептуально-индикаторный подход микроэкономическим

анализом предприятий. Вместе с тем отсутствие устойчивого положительного эффекта показывает, что сама фиксация цифровых и экологических практик недостаточна для вывода об экономической устойчивости. Значение могут иметь глубина интеграции технологий, объём инвестиций, организационные изменения и временной лаг получения эффекта.

Выводы

Исследование было направлено на оценку взаимосвязи цифрово-технологического внедрения и зелёных практик с экономической устойчивостью промышленных предприятий Республики Узбекистан. На основе микроданных WBES 2024 сформированы индексы *DTAI* и *GTI*, а экономическая устойчивость представлена динамикой занятости, загрузкой производственных мощностей и динамикой продаж.

Полученные результаты не подтверждают устойчивой статистически значимой самостоятельной связи цифрово-технологического и зелёного компонентов с рассматриваемыми экономическими показателями. Гипотезы *H1* и *H2* в основной спецификации не находят достаточной поддержки.

Положительный коэффициент взаимодействия *DTAI* × *GTI* в модели динамики занятости достигает 10%-го уровня значимости, однако не сохраняется во всех альтернативных спецификациях и отсутствует в моделях загрузки мощностей и продаж. Поэтому гипотеза *H3* о наличии выраженного синергетического эффекта *не получает устойчивого эмпирического подтверждения*.

Главный научный результат состоит в установлении того, что наличие цифровых и зелёных практик само по себе не гарантирует измеримого улучшения экономических результатов предприятия. Для более строгой оценки необходимы данные, позволяющие учитывать глубину трансформации, объём инвестиций и временные лаги.

Перспективным направлением дальнейшего исследования является использование панельных данных WBES для оценки динамических связей и снижения проблемы обратной причинности, а также расширение системы показателей за счёт детализированных характеристик цифровых, энергетических и экологических инвестиций.

Список литературы

1. Президент Республики Узбекистан. (2020, 5 октября). *Об утверждении Стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030» и мерах по её эффективной реализации* (Указ № УП-6079). Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. <https://lex.uz/ru/docs/5031048>
2. Президент Республики Узбекистан. (2019, 4 октября). *Об утверждении Стратегии по переходу Республики Узбекистан на «зелёную» экономику на период 2019–2030 годов* (Постановление № ПП-4477). Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. <https://lex.uz/docs/4539502>
3. Zhan, Y., & Li, W. (2024). Has digital transformation enhanced the resilience of manufacturing enterprises? *International Review of Economics & Finance*, 96, Article 103688. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2024.103688>
4. Li, C., & Wang, Y. (2024). Digital transformation and enterprise resilience: Enabling or burdening? *PLOS ONE*, 19(7), Article e0305615. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0305615>
5. Xu, Y., Xu, L., Shen, Y., & Fan, Z. (2024). Exploring the effect of digital transformation on firm resilience: Evidence from China. *Journal of Asian Economics*, 95, Article 101812. <https://doi.org/10.1016/j.asieco.2024.101812>
6. Zhou, M., & Sun, Y. (2026). Digital greening synergistic transformation and enterprise resilience: Evidence from Chinese manufacturing firms. *Research in International Business and Finance*, 86, Article 103379. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2026.103379>
7. Chen, J., Guo, Z., & Lei, Z. (2024). Research on the mechanisms of the digital transformation of manufacturing enterprises for carbon emissions reduction. *Journal of Cleaner Production*, 449, Article 141817. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2024.141817>

8. Юнусова, Р. Р. (2024). Экономико-правовые аспекты обеспечения экономической безопасности Республики Узбекистан в условиях цифровой трансформации. *Иқтисодий тараққиёт ва таҳлил*, 2(12), 470–478. <https://doi.org/10.60078/2992-877x-2024-vol2-iss12-pp470-478>
9. Юнусова, Р. Р. (2025). Механизм цифровой интеграции экономической безопасности в стратегию развития промышленных предприятий Республики Узбекистан на основе принципов «зелёной экономики». *Иқтисодий тараққиёт ва таҳлил*, 3(9), 337–346. <https://doi.org/10.60078/2992-877x-2025-vol3-iss9-pp337-346>
10. Юнусова, Р. Р. (2026). Scientific and methodological foundations for forming key indicators of economic security in the development of a green economy. *International Journal of Management and Economics Fundamental*, 6(2), 66–69. <https://doi.org/10.37547/ijmef/Volume06Issue02-09>
11. World Bank Group. (2025). *Uzbekistan – World Bank Enterprise Survey 2024* (Reference ID: UZB_2024_WBES_v01_M). Microdata Library. <https://microdata.worldbank.org/index.php/catalog/6548>

References

1. Prezident Respubliki Uzbekistan. (2020, 5 oktyabrya). Ob utverzhdenii Strategii «Cifrovoj Uzbekistan – 2030» i merah po eyo effektivnoj realizacii (Ukaz № UP-6079). Nacional'naya baza dannyh zakonodatel'stva Respubliki Uzbekistan. <https://lex.uz/ru/docs/5031048>
2. Prezident Respubliki Uzbekistan. (2019, 4 oktyabrya). Ob utverzhdenii Strategii po perekhodu Respubliki Uzbekistan na «zelyonuyu» ekonomiku na period 2019–2030 godov (Postanovlenie № PP-4477). Nacional'naya baza dannyh zakonodatel'stva Respubliki Uzbekistan. <https://lex.uz/docs/4539502>
3. Zhan, Y., & Li, W. (2024). Has digital transformation enhanced the resilience of manufacturing enterprises? *International Review of Economics & Finance*, 96, Article 103688. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2024.103688>
4. Li, C., & Wang, Y. (2024). Digital transformation and enterprise resilience: Enabling or burdening? *PLOS ONE*, 19(7), Article e0305615. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0305615>
5. Xu, Y., Xu, L., Shen, Y., & Fan, Z. (2024). Exploring the effect of digital transformation on firm resilience: Evidence from China. *Journal of Asian Economics*, 95, Article 101812. <https://doi.org/10.1016/j.asieco.2024.101812>
6. Zhou, M., & Sun, Y. (2026). Digital greening synergistic transformation and enterprise resilience: Evidence from Chinese manufacturing firms. *Research in International Business and Finance*, 86, Article 103379. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2026.103379>
7. Chen, J., Guo, Z., & Lei, Z. (2024). Research on the mechanisms of the digital transformation of manufacturing enterprises for carbon emissions reduction. *Journal of Cleaner Production*, 449, Article 141817. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2024.141817>
8. YUnusova, R. R. (2024). Ekonomiko-pravovye aspekty obespecheniya ekonomicheskoy bezopasnosti Respubliki Uzbekistan v usloviyah cifrovoj transformacii. *Iqtisodiy taraqqiyot va taʼlil*, 2(12), 470–478. <https://doi.org/10.60078/2992-877x-2024-vol2-iss12-pp470-478>
9. YUnusova, R. R. (2025). Mekhanizm cifrovoj integracii ekonomicheskoy bezopasnosti v strategiyu razvitiya promyshlennyh predpriyatij Respubliki Uzbekistan na osnove principov «zelyonoy ekonomiki». *Iqtisodiy taraqqiyot va taʼlil*, 3(9), 337–346. <https://doi.org/10.60078/2992-877x-2025-vol3-iss9-pp337-346>
10. Yunusova, R. R. (2026). Scientific and methodological foundations for forming key indicators of economic security in the development of a green economy. *International Journal of Management and Economics Fundamental*, 6(2), 66–69. <https://doi.org/10.37547/ijmef/Volume06Issue02-09>
11. World Bank Group. (2025). *Uzbekistan – World Bank Enterprise Survey 2024* (Reference ID: UZB_2024_WBES_v01_M). Microdata Library. <https://microdata.worldbank.org/index.php/catalog/6548>

Р. Р. Юнусова*

*PhD, доцент, r.yunusova@tsue.uz, Ташкент мемлекеттік экономикалық университеті,
Ташкент, Өзбекстан

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӨНЕРКӘСІП КӘСІПОРЫНДАРЫНЫҢ ЦИФРЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАСЫЛ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН БАҒАЛАУ

Түйін

Зерттеудің мақсаты – цифрлық-технологиялық енгізу мен жасыл практикалардың Өзбекстандағы өнеркәсіп кәсіпорындарының экономикалық тұрақтылығымен байланысын бағалау. Өзбекстан бойынша World Bank Enterprise Survey 2024 микродеректерінің негізінде өңдеу өнеркәсібінің 530 кәсіпорны бойынша цифрлық-технологиялық енгізу және жасыл практикалар индекстері қалыптастырылып, тұрақтылық жұмыспен қамту, өндірістік қуаттарды пайдалану және сату динамикасы арқылы бағаланды. Сипаттамалық статистика және салмақталған регрессиялық бағалау қолданылды. Зерттеудің түпнұсқалығы трансформациялық практикалардың кәсіпорындардың нақты экономикалық нәтижелерімен байланысын микро деңгейде эмпирикалық бағалауда көрінеді. Нәтижелер цифрлық-технологиялық және жасыл компоненттердің экономикалық көрсеткіштермен тұрақты статистикалық байланысын анықтамады. Олардың оң өзара байланысы тек жұмыспен қамту динамикасында байқалып, баламалы спецификацияларда расталмады. Нәтижелер айқын синергетикалық әсерді растамайды және трансформация тереңдігі мен уақыттық лагтарды ескерудің маңыздылығын көрсетеді.

Кілттік сөздер: экономикалық тұрақтылық, цифрлық трансформация, жасыл экономика, өңдеу өнеркәсібі кәсіпорындары, технологиялық енгізу, энергия менеджменті, Өзбекстан.

R. R. Yunusova*

*PhD, Associate Professor, r.yunusova@tsue.uz, Tashkent State University of Economics, Tashkent,
Uzbekistan

ECONOMIC ASSESSMENT OF THE RESILIENCE OF INDUSTRIAL ENTERPRISES IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN UNDER DIGITAL AND GREEN TRANSFORMATION

Abstract

The study aims to assess the association between digital-technological adoption, green practices, and the economic resilience of industrial enterprises in Uzbekistan. Using World Bank Enterprise Survey 2024 microdata for 530 manufacturing enterprises, indices of digital-technological adoption and green practices were constructed, while resilience was measured through employment, production capacity utilization, and sales dynamics. Descriptive statistics and weighted regression were applied. The originality of the study lies in empirically assessing the relationship between transformation practices and actual economic outcomes at the micro level. The results reveal no stable statistically significant association of individual digital-technological and green components with economic outcomes. Their positive interaction was identified only for employment dynamics and was not confirmed by alternative specifications. The findings do not confirm a pronounced synergistic effect and highlight the importance of transformation depth and time lags.

Keywords: economic resilience, digital transformation, green economy, manufacturing enterprises, technology adoption, energy management, Uzbekistan.

**ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ
JURIDICAL SCIENCES**

ӘОЖ 343.3/.7:004.8(574)

К.Р.Сарыкулов, С.Б.Абутаева*, А.Е.Жаксыбаева

заң ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан
құқық магистрі, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан
құқық магистрі, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан

*Корреспондент авторы: asb_8008@mail.ru

**ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛАТЫН ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ
БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ АЗАМАТТАРДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАРЫН
ҚОРҒАУ**

Түйін

Мақалада жасанды интеллект құралдары арқылы жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтардан азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғаудың қылмыстық-құқықтық және процестік тетіктерін бағалау, заңнаманы жетілдіру бағыттары ұсынылады. Зерттеуде формальды-заңдық, салыстырмалы-құқықтық, жүйелік және құқық қолдану практикасын талдау әдістері пайдаланылды. Қазақстан Республикасының Конституциясы, қылмыстық және ақпараттық заңнамасы, ұлттық сот практикасының ашық материалдары, Еуропалық Одақ пен Еуропа Кеңесінің актілері зерделенген. Зерттеудің ғылыми жаңалығы жасанды интеллектті дербес қылмыс субъектісі емес, қылмыс тәсілі, құралы және қоғамдық қауіптілікті күшейтетін фактор ретінде саралайтын құқықтық модельмен айқындалады. Нәтижесінде синтетикалық контентті қылмыстық мақсатта пайдалану белгісін есепке алу, цифрлық дәлелдемелердің түпнұсқалылығын тексеру хаттамасын енгізу, жәбірленушіні жедел қорғау және платформалардан дәлелдемелерді сақтау тәртібін қалыптастыру жөнінде ұсыныстар негізделген.

Кілттік сөздер: жасанды интеллект, конституциялық құқықтар, қылмыстық құқық бұзушылық, дипфейк, дербес деректер, цифрлық дәлелдеме, қылмыстық жауаптылық.

Кіріспе

Жасанды интеллекттің генеративтік модельдері мәтін, дауыс, кескін және бейне жасау құнын төмендетін, ақпарат өндірудің ауқымын түбегейлі өзгертті. Бұл мүмкіндіктер білім беру, медицина және мемлекеттік қызметтер үшін пайдалы болғанымен, қылмыстық ниетпен қолданылғанда адамның дауысын дәл қайталау, жалған бейнежазба құрастыру, фишингтік хабарламаларды жекелендіру, зиянды бағдарламалық кодты бейімдеу және құрбанды психологиялық манипуляциялау тәсілдерін күшейтеді. Сондықтан құқық үшін негізгі мәселе технологияны жалпы сипатта шектеу емес, адамның конституциялық игіліктеріне нақты қауіп туғызатын пайдалану сценарийлерін дәл анықтау болып табылады.

Қазақстан Республикасының 2026 жылғы Конституциясы адамның құқықтары мен бостандықтарын мемлекеттің ең жоғары құндылықтары ретінде бекітіп, цифрлық технологияларды пайдалана отырып, дербес деректерді заңсыз жинаудан, өңдеуден, сақтаудан және пайдаланудан қорғауды жеке өмірге қол сұқпаушылық кепілдігінің ұрамына тікелей енгізді [1]. Осы конституциялық жаңарту қылмыстық-құқықтық қорғаудың объектісін кеңейтіп қана қоймай, құқық қолданушыдан цифрлық ортадағы зиянның жаңа нысандарын – тұлғаның цифрлық бейнесін иемденуді, биометриялық еліктеуді, жалған ақпараттық із қалыптастыруды және автоматтандырылған шешімдер арқылы кемсітуді – құқықтық тұрғыдан қайта пайымдауды талап етеді.

2025 жылы «Жасанды интеллект туралы» Қазақстан Республикасының Заңы адам құқықтарының басымдығын, әділдік пен теңдікті, ашықтықты, жариялылықты және жауапкершілікті салалық қағидаттар ретінде белгілейді. Заң синтетикалық нәтижелерді (жасанды интеллект жүйелері қызметінің синтетикалық нәтижелері) таңбалау міндетін енгізіп, адамның сыртқы келбетін, дауысын, мінез-құлқын немесе болмаған оқиғаларды имитациялайтын материалдардың ерекше тәуекелін мойындайды [2]. Алайда таңбалау талабы қылмыстық қолсұғушылықтың алдын алудың бір ғана қабаты: қылмыскер таңбаны әдейі алып тастауы, шетелдік сервисті қолдануды немесе материалды жабық арнада таратуы мүмкін.

Зерттеу пәні – қолданыстағы қылмыстық-құқықтық құрамдар ЖИ көмегімен келтірілетін зиянды жеткілікті қамти ма және азаматтық бұзылған құқығын уақытылы қалпына келтіру үшін қосымша материалдық және процестік кепілдіктер қажеттігі. Авторладың пікірінше технологияның өзін криминализациялау заңдылық пен технологиялық бейтараптық қағидаларына қайшы келеді. Негізгі құрамдар сақталуға тиіс, ал ЖИ қолдану қылмыстың тәсілі, дәлелдемелік ерекшелік және белгілі жағдайларда қоғамдық қауіптілікті арттыратын саралаушы мән-жай ретінде ескерілуі тиіс.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеудің нормативтік негізін Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қылмыстық кодексі, Қылмыстық-процестік кодексі, «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» және «Жасанды интеллект туралы» заңдары, Жоғары Соттың алаяқтық пен электрондық дәлелдемелерге қатысы бар нормативтік түсіндірмелері құрайды [1-6]. Практикалық материалдар ретінде сот актілерінің ашық банкіндегі ақпараттық технологиялар пайдаланылған алаяқтық, жеке өмірге қол сұғу және ақпараттық жүйелерге заңсыз қол жеткізу туралы істердің жарияланған сипаттамалары қарастырылды. Мұндай тәсіл сот актілерінде «жасанды интеллект қолданылды» деген дербес реквизиттің әдетте көрсетілмейтінін ескереді; сондықтан зерттеу нақты істі ЖИ-қылмыс деп қайта атауға емес, қолданыстағы саралау логикасын анықтауға бағытталды. Формальды-құқықтық әдіс қылмыс құрамдарының объективтік және субъективтік белгілерін, конституциялық құқықтарды шектеудің заңдылық өлшемдерін талдау үшін қолданылды. Жүйелік әдіс қылмыстық, ақпараттық және дербес деректер туралы нормалардың өзара байланысын ашуға мүмкіндік берді. Салыстырмалы-құқықтық әдіс Еуропалық Одақтың 2024/1689 Жасанды интеллект туралы актісіндегі тәуекелге негізделген модельді және Еуропа Кеңесінің ЖИ, адам құқықтары, демократия және құқық үстемдігі туралы негіздемелік конвенциясын Қазақстан жүйесімен салыстыруға пайдаланылды [7;8].

Зерттеу нәтижелері

Құқық қолдану практикасын талдауда үш өлшем алынды: біріншісі – қорғалатын конституциялық игілік; екіншісі – ЖИ нәтижесінің қылмыс механизміндегі функциясы;

Үшіншісі – цифрлық дәлелдеменің сенімділігі. Ғылыми нәтижелердің дұрыстығын арттыру үшін технологиялық ұғым мен құқықтық бағаның ара-жігі ажыратылды. Мысалы, «дипфейк» өздігінен қылмыс емес; ол алдау, қорқытып алушылық, жеке өмірге қол сұғу немесе беделге нұқсан келтіру әрекетінің құралы болғанда ғана тиісті құқықтық салдарға әкеледі.

Нәтижелер және оларды талқылау

ЖИ арқылы жасалатын қолсұғушылық бір мезгілде бірнеше конституциялық құқыққа әсер етуі мүмкін. Дауыс клоны арқылы ақша аударған жағдайда меншік құқығы бұзылады; адамның бейнесін әдепсіз контентке біріктіру жеке өмір, қадір-қасиет және абыройға нұқсан келтіреді; биометриялық деректерді рұқсатсыз пайдалану дербес деректердің қауіпсіздігіне қатер төндіреді; жалған саяси үндеу ақпарат алу мен еркін пікір қалыптастыру жағдайын бұрмалайды. Демек, бір технологиялық эпизодты тек мүліктік залалмен өлшеу жәбірленушіге келтірілген конституциялық зиянның толық сипатын ашпайды.

Конституциялық қорғаудың тиімділігі үш талапқа тәуелді. Біріншіден, мемлекеттің теріс міндеті – құқыққа заңсыз араласпау. Екіншіден, оң міндеті – жеке тұлғалардың және цифрлық платформалардың әрекетінен туындайтын қатерге қарсы жеткілікті құқықтық тетік құру.

Үшіншіден, бұзылған құқықты қалпына келтіретін тиімді рәсім болуы керек. Қылмыстық жаза соңғы құрал болғандықтан, ол контентті жедел шектеу, дәлелдемені сақтау, банк операциясын тоқтату, азаматтық-құқықтық залалды өтеу және деректер қауіпсіздігі шараларымен бірге қолданылғанда ғана нәтижелі болады.

«Жасанды интеллект туралы» заңдағы адамға бағдарлану және жауапкершілік қағидаттары қылмыстық заңды түсіндіруде бағдар бола алады, бірақ қылмыстылық пен жазаланушылық тек Қылмыстық кодекспен белгіленеді [2;3]. Осыдан заңдылықтың маңызды талабы туындайды: яғни шешім қабылдау тізбегінде әзірлеуші, жүйе иесі, пайдаланушы, платформа және деректер жеткізушісі болуы мүмкін, алайда қылмыстық жауаптылық нақты адамның кінәсі, әрекеті және салдармен себепті байланысы дәлелденгенде ғана туындайды.

Талқылау және нәтижелер

Зерттеу нәтижесінде ЖИ-дің қылмыс механизміндегі төрт функциясы ажыратылды: дайындықты автоматтандыру; алдаудың сенімділігін күшейту; шабуылды көп адамға масштабтау; цифрлық ізді бүркемелеу. Бұл функциялар жаңа қорғалатын объект жасамайды, бірақ қылмыскердің мүмкіндігін арттырып, жәбірленушінің жалғанды анықтау қабілетін төмендетеді. Сондықтан қылмыстық-құқықтық баға технология атауына емес, оның нақты әрекеттегі рөліне сүйенуге тиіс.

1-кесте – ЖИ қолданылатын қылмыстық сценарийлерді құқықтық бағалау

<i>ЖИ қолдану сценарийі</i>	<i>Негізгі конституциялық игілік</i>	<i>Ықтимал қылмыстық-құқықтық саралау</i>	<i>Дәлелдемелік түйін</i>
Дауыс немесе бейне клоны арқылы ақша талап ету	Меншік, қадір-қасиет, жеке өмір	Алаяқтық; қорқытып алушылық; қылмысқа дайындалу не оқталу	Түпнұсқа файл, метадерек, аккаунт және төлем ізі
Интимдік дипфейк жасау және тарату	Жеке өмір, қадір-қасиет, дербес деректер	Жеке өмірге қол сұғу; заңсыз дерек жинау/тарату; өзге құрамдар жиынтығы	Бет/дауыс үлгісінің көзі, генерация белгісі, тарату ниеті
Жекелендірілген фишинг және зиянды код	Ақпараттық қауіпсіздік, меншік	Ақпараттық жүйеге заңсыз қол жеткізу; зиянды бағдарлама; алаяқтық	Логтар, модельге берілген нұсқаулар, инфрақұрылым байланысы
Жалған қоғамдық немесе ресми хабарлама	Ақпарат алу, қоғамдық қауіпсіздік	Нақты зардап пен мақсатқа қарай жалған ақпарат, арандату не алаяқтық құрамдары	Қасақаналық, аудитория, таралу ауқымы және нақты салдар

Қолданыстағы Қылмыстық кодексте бөтеннің мүлкін алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы иемдену, жеке өмір туралы мәліметтерді заңсыз жинау не тарату, ақпараттық жүйеге заңсыз қол жеткізу және зиянды бағдарламаларды жасау мен пайдаланғаны үшін жауаптылық көзделген [3]. Бұл құрамдар технологиялық тұрғыдан бейтарап, сондықтан генеративтік модельдің қолданылуы көп жағдайда саралауды жоққа шығармайды. Мысалы, туыстың дауысын имитациялап ақша аударуға қол жеткізу – алдаудың техникалық нысаны; қылмыстың аяқталуы мен залалы алаяқтықтың жалпы ережелерімен анықталады.

Сонымен бірге бейтараптық абсолютті жеткіліктілік дегенді білдірмейді. ЖИ бір шабуылды мыңдаған адамға бағыттауға, әлеуметтік желідегі деректерден әр жәбірленушіге

сенімді мәтін құрауға және бірнеше тілде үздіксіз әрекет етуге мүмкіндік береді. Мұндай масштаб, биометриялық ұқсату және кәметке толмаған адамның бейнесін пайдалану қоғамдық қауіптілікті айтарлықтай арттырады. Сондықтан Қылмыстық кодекстің Жалпы бөлігінде жаза тағайындағанда «жасанды интеллект құралдарын пайдалану» деген жалпылама ауырлататын бергі емес, нақты өлшенетін белгілер – көпшілікке автоматтандырылған ықпал, биометриялық сәйкестікті қасақана имитациялау, қорғансыз тұлғаға бағыттау, аса көп деректі өңдеу – ескерілуі орынды.

ЖИ-ге дербес қылмыстық жауаптылық жүктеу теориялық та, практикалық танегізсіз. Модельге құқықтық сана, кінә және жазаны сезіну қабілеті жоқ. Кінә пайдаланушының мақсатынан, алдын ала әрекеттерінен, таңдалған деректерден, жүйеге берілген нұсқаулардан, нәтижені тексеруінен және оны әрі қарай таратуынан анықталады. Әзірлеуші немесе сервис иесі тек зиянды мақсатты білгені және соған аналы түрде жағдай жасағаны не заңда бекітілген арнайы міндетті кінәлі түрде орындалмағаны дәлелденсе жауапты болуы мүмкін. Бұл ұстаным объективті айыптауға жол бермеуге қызмет етеді.

Қазақстанның ЖИ туралы заңы синтетикалық нәтижені таңбалауды, автоматтандырылған өңдеу туралы хабардар болуды және оған қарсылық білдіру мүмкіндігін бекітеді [2]. Бұл ережелер превентивтік маңызға ие: адал платформа материалдың шығу тегін көрсетеді, ал пайдаланушы автоматтандырылған шешімге адам қатысатын қайта қарауды талап ете алады. Қылмыстық контексте таңбаның болмауы автоматты түрде кінәні дәлелдемейді, бірақ өзге деректермен бірге материалдың жалған табиғатын жасыру ниетін көрсетуі мүмкін [4].

Бірінші олқылық – терминологиялық және есептік. Қылмыстық істердің статистикалық карточкаларында ЖИ қолданылғанын көрсететін бірыңғай белгі жоқ. Нәтижесінде құқық қорғау органдары мәселенің ауықымын, залал құрылымын және қай модельдер жиі пайдаланылатын сенімді бағалай алмайды. Қылмыстық кодекске әр технология үшін жаңа құрам енгізудің орнына, Сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізілімінде «ЖИ көмегімен жасалған немесе күшейтілген әрекет» деген криминалистикалық белгі енгізу ұсынылады. Ол саралау нормасын алмастырмайды, тек дәлелденген технологиялық тәсілді тіркейді.

Екінші олқылық – синтетикалық материалды жедел тоқтату мен дәлелдемені сақтау арасындағы теңгерім. Контентті бірден өшіру жәбірленушінің құқығын қорғайды, бірақ файлдың бастапқы нұсқасы, жүктеу уақыты, IP-мәліметтері және аккаунт байланыстары жоғалуы мүмкін. Сондықтан уәкілетті орган мен платформаға арналған екі сатылы рәсім қажет: алдымен материалдың өзгермейтін көшірмесін, хэш-мәнін және негізгі метадеректерін сақтау; содан кейін қолжетімділікті шектеу. Рәсім сот бақылауын, шағымдану мүмкіндігін және сақтау мерзімін қамтуға тиіс.

Үшінші олқылық – тұлғаның цифрлық бейнесін кешенді қорғау. Дербес деректер туралы заң биометриялық мәліметтерді қорғайды [5], ал Қылмыстық кодекс жеке өмір туралы мәліметтерді заңсыз жинау мен таратуды жазалайды [3]. Бірақ көпшілікке бұрын жарияланған фотоны адамның келісімінсіз қылмыстық дипфейкке пайдалану жағдайында «жинаудың заңсыздығы», жеке өмір құпиясы және жаңа синтетикалық нәтижені құқықтық мәртебесі әр істің жағдайына тәуелді күрделі сұрақ туғызады. Мұнда бастапқы материалдың ашық болуы адамның бейнесін кез келген зиянды контексте пайдалануға келісім білдірмейтінін заңнамалық түсіндіру қажет.

Төртінші олқылық – жәбірленушінің жедел қалпына келтіру құқығы. Жалған бейне бірнеше сағат ішінде мыңдаған рет көшірілгенде, үкім шыққанға дейінгі ұзақ кезеңнің өзі орны толмас беделдік және психологиялық зиян келтіреді. Қылмыстық процесте прокурордың немесе тергеу судьясының негізделген актісі бойынша платформадан жүктеулердің цифрлық ізтаңба арқылы алдын алуды сұрататын арнайы жедел шара қарастырылуы тиіс. Бұл шара мазмұнды түпкілікті заңсыз деп танымайды және сөз бостандығына пропорционалды шектеу ретінде сот бақылауына жатады.

Қазақстан соттарының жарияланған тәжірибесінде ақпараттық технология қолданылған алаяқтық істері көбінесе классикалық құрамдармен сараланады: сот алдаудың мазмұнын, мүлікті беру сәтін, қасақаналықты, залады және қатысушылардың рөлін анықтайды. Жоғары соттың алаяқтық туралы нормативтік қаулысы алдау жәбірленушіні жаңылыстыруға бағытталған көрінеу жалған мәліметті хабарлау немесе шынайы мән-жайды жасыру түрінде болатынын түсіндіреді [6]. Дауыс клоны немесе генеративтік бейне осы анықтамадағы жалған мәліметті жеткізу тәсілі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Сонымен бірге ашық сот актілерінде генеративтік ЖИ қолданылуы дербес іздеу белгісімен жүйеленбейді. Осы себепті жарияланған істің тек сыртқы сипаттамасына қарап, матеиалдың нақты қай модельмен жасалғанын немесе соттың оны арнайы саралау мән-жайы деп бағалағанын айту ғылыми тұрғыдан дұрыс емес. Бұл жағдай практика жоқ дегенді білдірмейді; ол сот статистикасы мен актілерді анонимдеу жүйесінде технологиялық тәсіл туралы құрылымдалған деректің жеткіліксіздігін көрсетеді.

Сот практикасын біріздендіру үшін Жоғары Соттың дәлелдемелер жөніндегі түсіндірмесінде синтетикалық аудио-бейне материалын бағалаудың ең төменгі өлшемдері бекітілуі қажет. Оларға файлдың шығу тегі, сақтау тізбегі, хэш бақылау, метадеректер, монтаж белгілері, куәгердің тікелей қабылдауы аккаунт иеленушісі және тәуелсіз сараптама нәтижесі жатады. Бір ғана «детектор» қорытындысы жеткілікті дәлел болмауы тиіс. Өйткені генераторлар мен анықтау құралдарының қателігі өзгеріп отырады. Сот дәлелдемелер жиынтығын бағалап, сараптаманың әдістемесін тексеруі керек.

Қылмыстық процестегі тараптардың теңдігі маңызды. Айыптау органы модель провайдерінен немесе платформадан техникалық мәлімет алған жағдайда, қорғаушы тарапқа оның мазмұнын, алу тәртібін және толықтығын тексеру мүмкіндігі берілуге тиіс. Коммерциялық құпия дәлелдемені жасырын ұстаудың абсолютті негізі бола алмайды; қажет болса, жабық сот отырысы немесе сарапшыға шектеулі қолжетімділік қолданылады.

Еуропалық Одақтың ЖИ туралы актісі қылмыстық кодекс емес, тәуекелге негізделген реттеу құралы. Ол адамның негізгі құқықтарына қауіп төндіретін қолдану түрлеріне қатаң талап қойып, синтетикалық контенттің белгілі санаттарына ашықтық міндетін көздейді [7]. Бұл модельдің Қазақстан үшін құндылығы – қылмыстық репрессияға дейінгі алдын алу қабатын құруында. Тәуекелі жоғары жүйелерге құжаттама, адам бақылауы, журнал жүргізу және сәйкестікті бағалау талаптары кейін қылмыстық іс туындағанда дәлелдеме көзін де қалыптастырады.

Еуропа Кеңесінің 2024 жылғы Негіздемелік конвенциясы ЖИ жүйесінің бүкіл өмірлік циклі барысында адам құқықтары, демократия және құқық үстемдігін қамтамасыз етуге бағытталған [8]. Оның тәуекелдің ықтималдылығы мен ауырлығын бірге бағалау тәсілі Қазақстанның конституциялық пропорционалдық қағидасына сай келеді. Қазақстан үшін маңызды элементтер – ықпалға ұшыраған адамға ақпарат беру, шағымдану, тиімді құқықтық қорғау және ЖИ тәуекелдерін кезеңдік бағалау.

Еuroгол материалдары дипфейктердің басшы атынан төлем талап ету, дәлелдемені бұрмалау, бопсалау және келісімінсіз интимдік материалдар жасау үшін қолданылуы мүмкін екенін көрсетеді [9]. 2025 жылғы киберқылмыс бағалауында генеративтік модельдердің әлеуметтік инженерияны масштабтау қабілеті атап өтілді [10]. Бұл деректер шетелдік норманы механикалық көшіруді емес, қауіптің трансшекаралық табиғатын мойындауды талап етеді; қылмыскер, сервер, иодель иесі, жәбірленуші және төлем инфрақұрылымы әр юрисдикцияда орналасуы мүмкін.

Салыстыру Қазақстанға үш шешімді бейімдеуге мүмкіндік берді. Біріншісі – тәуекелге негізделген алдын алу мен қылмыстық жауаптылықты бөлу. Екіншісі – синтетикалық материалдың шығу тегін механикалық белгілеуді құқықтық міндетпен ұштастыру. Үшіншісі – құқық бұзылғаннан кейін тиімді шағым, адам қатысатын қайта қарау және дәлелдемені сақтау тетігін кепілдендіру. ЕО тәжірибесіндегі нақты тыйымдар мен жоғары тәуекел санаттары ұлттық конституциялық құрылым, құқық қорғау өкілеттігі және деректерді қорғау режимімен үйлестіріле отырып қана енгізілуі тиіс.

Азаматтардың құқықтарын қорғауды төрт өзара байланысты деңгейден тұратын модель ретінде ұсынады. Бұл модельде қылмыстық заң соңғы, бірақ міндетті кепілдік болып қалады; өзге деңгейлер зиянды ерте анықтап, құқықты тез қалпына келтіруге қызмет етеді.

2-кесте – Конституциялық құқықтарды көпдеңгейлі қорғау моделі

Деңгей	Негізгі құрал	Ұсынылатын нәтиже
1. Алдын алу	Синтетикалық контентті таңбалау, тәуекелді бағалау, журнал жүргізу, қауіпсіз дизайн	Жасырын манипуляция мен дәлелдеме жоғалуын азайту
2. Жедел қорғау	Контентті уақытша шектеу, төлемді тоқтату, аккаунт пен файл деректерін сақтау	Зиянның таралуын тежеу және іздерді бекіту
3. Қылмыстық-құқықтық жауап	Негізгі құрам бойынша саралау, нақты ЖИ тәсілін және масштабты жаза кезінде есепке алу	Зандылықты сақтай отырып барабар жауаптылық
4. Қалпына келтіру	Залалды өтеу, теріске шығару, контентті жою, психологиялық және құқықтық көмек	Жәбірленушінің құқықтық жағдайын барынша қалпына келтіру

Материалдық құқық бойынша Қылмыстық кодекске «ЖИ пайдаланылған кез келген әрекет» деген әмбебап саралаушы белгі енгізу ұсынылмайды. Ол анықтық талабына сай келмейді және қарапайым мәтіндік түзеткіш қолданылған істі де орынсыз ауырлатуы ықтимал. Оның орнына Ерекше бөліктің тиісті құрамдарында қоғамдық қауіптілікті нақты арттыратын белгілер қарастырылуы мүмкін: адамның биометриялық ұқсастығын оның келісімінсіз қылмыстық мақсатта имитациялау; автоматтандырылған құралмен көп адамға бағытталған алдау; кәмелетке толмағанның синтетикалық интимдік бейнесін жасау немесе тарату; қорғаныс тетігін әдейі айналып өту.

Процестік құқық бойынша цифрлық дәлелдемені сақтау тізбегінің бірыңғай хаттамасы қажет. Алынған файлға бірден бақылау хәші есептеліп, құрылғының күйі, көшіру құралы, уақыт белдеуі, файл форматы және әрекетті орындағын тұлға тіркелуге тиіс. Бұл талап тек ЖИ істеріне емес, барлық цифрлық дәлелдемеге пайдалы. Синтетикалық материал бойынша қосымша түрде генерация немесе өңдеу ықтималдылығын анықтайтын кемінде екі тәуелсіз әдіс, бастапқы көзбен салыстыру және контекстік дәлелдер қолданылуы тиіс.

Институционалдық деңгейде прокуратура, ішкі істер органдары, цифрлық даму саласындағы уәкілетті орган және қаржы мониторингі органдары үшін бірлескен әрекет регламенті әзірлені керек. Оның өзегі – тәулік бойы дәлелдемені сақтау сұрауы, банктермен жылдам байланыс, шетелдік платформаларға стандартталған заңдық талап және жәбірленушіге бір терезе қағидатымен көмек көрсету. Уақыт факторы шешуші: синтетикалық алаяқтыққа алғашқы сағаттар төлемді қайтару мен аккаунттарды анықтау ықтималдылығына тікелей әсер етеді.

Азаматтардың өзін өзі қорғау міндеті мемлекеттің оң міндетін алмастырмайды. Дегенмен құқықтық сауаттылық бағдарламалары азаматқа шұғыл ақша сұраған дауысқа кері қоңырау шалу, отбасы ішінде тексеру сөзін пайдалану, бастапқы файлды өшірмеу, экран жазбасын және төлем деректерін сақтау сияқты әрекеттеді үйретуі қажет. Бұл ұсынымдар жәбірленушіні кінәлау емес, дәлелдемені сақтап, зиянды азайтудың практикалық құралы ретінде берілуі тиіс.

Ғылыми тұрғыдан ұсынылған модельдің артықшылығы – технология өзгергенде де қолданылуында. Ол нақты бағдарлама атауына емес, зиянның сипатына, адамның кінәсіне, жүйенің функциясына және құқықты қалпына келтіру қажеттігіне сүйенеді. Сонымен бірге

модель инновацияға орын қалдырады: адал эзірлеуші қауіпсіздік стандартын орындағаны үшін қылмыстық тәуекелге ұшырамайды, ал технологияны қасақана қылмыс құралына айналдырған тұлға жалпы негізде жауап береді.

Қорытынды

Зерттеу жасанды интеллект арқылы жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтарды бөлек «виртуалды қылмыс әлемі» ретінде емес, конституциялық құқықтарға қол сұғудың технологиялық күшейтілген нысаны ретінде қарастыру қажет екенін көрсетті. ЖИ қылмыс субъектісі болмайды; оның құқықтық рөлі – тәсіл, құрал, дайындық инфрақұрылымы немесе зиян ауқымын арттыратын фактор. Қылмыстық жауаптылық нақты адамның кінәсі мен себепті байланысы негізінде белгіленуі тиіс.

Қазақстанның қолданыстағы қылмыстық құрамы алаяқтық, жеке өмірге қол сұғу, дербес деректерді заңсыз пайдалану және акпараттық жүйелерге шабуылдың көп бөлігін қамтиды. Сондықтан жаппай жаңа құрамдар енгізу орнына, құқық қолдануды нақтылау және қоғамдық қауіптілікті шын мәнінде арттыратын өлшемдерді белгілеу орынды.

Біріншіден, қылмыстық статистикада ЖИ қолдану фактісін сипаттайтын, саралауға ықпал етпейтін технологиялық белгі енгізу қажет. Екіншіден, синтетикалық материал бойынша дәлелдемені сақтау, хәштеу, түпнұсқалықты кешенді тексеру және сараптама әдістемесін ашу тәртібі бекітілуі тиіс. Үшіншіден, платформадағы зиянды материалдың дәлелдік көшірмесін сақтап, кейін уақытша шектеуге мүмкіндік беретін сот бақылауындағы жедел рәсім қажет. Төртіншіден, адамның ашық жарияланған бейнесі мен дауысы қылмыстық синтетикалық контент жасауға үнсіз келісім болып саналмайтыны заң деңгейінде айқындалуы керек. Бесіншіден, Еуропалық Одақ пен Еуропа Кеңесінің тәжірибесіне сәйкес тәуекелді алдын ала бағалау, ашықтық, адам бақылауы және тиімді шағымдану кепілдіктері қылмыстық-құқықтық қорғаумен байланыстырылуы қажет.

Ұсынылған шаралар сөз бостандығы мен инновацияны негізсіз шектемеуі үшін заңдылық, қажеттілік және пропорционалдық өлшемдеріне бағынуға тиіс. Азаматтың конституциялық құқығын қорғаудың өлшемі тек кінәліні жазалау емес, жалған контенттің таралуын дер кезінде тоқтату, дәлелдемені жоғалтпау және жәбірленушінің құқықтық жағдайын нақты қалпына келтіру болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы: 2026 жылғы 15 наурыздағы республикалық референдумда қабылданған, 2026 жылғы 1 шілдеден қолданысқа енгізілген. Мына сілтемеде: <https://www.akorda.kz/kz/constitution-of-the-republic-of-kazakhstan-50912> (қаралған күні: 27.09.2026).
2. Жасанды интеллект туралы: Қазақстан Республикасының 2025 жылғы 17 қарашадағы № 230-VIII ҚРЗ Заңы. Мына сілтемеде: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2500000230> (қаралған күні: 27.09.2026).
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі: 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. Мына сілтемеде: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> (қаралған күні: 27.09.2026).
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі: 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ. Мына сілтемеде: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231> (қаралған күні: 27.09.2026).
5. Дербес деректер және оларды қорғау туралы: Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 21 мамырдағы № 94-V Заңы Мына сілтемеде: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1300000094> (қаралған күні: 27.09.2026).
6. Алаяқтық туралы істер бойынша сот практикасы туралы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2017 жылғы 29 маусымдағы № 6 нормативтік қаулысы. Мына сілтемеде: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000006S> (қаралған күні: 27.09.2026).
7. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence. Official Journal of the European Union. 2024;L 2024/1689.

8. Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law (CETS No. 225). Strasbourg: Council of Europe; 2024.
9. Europol. Facing reality? Law enforcement and the challenge of deepfakes. Luxembourg: Publications Office of the European Union; 2022.
10. Europol. Steal, deal and repeat: How cybercriminals trade and exploit your data. Internet Organised Crime Threat Assessment 2025. Luxembourg: Publications Office of the European Union; 2025.

References

1. Qazaqstan Respublikasynyn Konstitutsiyasy [Constitution of the Republic of Kazakhstan]: adopted at the republican referendum of 15 March 2026, effective from 1 July 2026. Available from: <https://www.akorda.kz/kz/constitution-of-the-republic-of-kazakhstan-50912> [cited 2026 Sep 27]. (In Kaz.).
2. Zhasandy intellekt turaly [On Artificial Intelligence]. Law of the Republic of Kazakhstan No. 230-VIII, 17 November 2025. Available from: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2500000230> [cited 2026 Sep 27]. (In Kaz.).
3. Qazaqstan Respublikasynyn Qylmystyq kodeksi [Criminal Code of the Republic of Kazakhstan]. No. 226-V, 3 July 2014. Available from: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> [cited 2026 Sep 27]. (In Kaz.).
4. Qazaqstan Respublikasynyn Qylmystyq-protsestik kodeksi [Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan]. No. 231-V, 4 July 2014. Available from: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231> [cited 2026 Sep 27]. (In Kaz.).
5. Derbes derekter zhane olardy qorgau turaly [On Personal Data and Their Protection]. Law of the Republic of Kazakhstan No. 94-V, 21 May 2013. Available from: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1300000094> [cited 2026 Sep 27]. (In Kaz.).
6. Alayaqtyq turaly ister boiynsha sot praktikasy turaly [On judicial practice in fraud cases]. Regulatory Resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan No. 6, 29 June 2017. Available from: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P170000006S> [cited 2026 Sep 27]. (In Kaz.).
7. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence. Official Journal of the European Union. 2024;L 2024/1689.
8. Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law (CETS No. 225). Strasbourg: Council of Europe; 2024.
9. Europol. Facing reality? Law enforcement and the challenge of deepfakes. Luxembourg: Publications Office of the European Union; 2022.
10. Europol. Steal, deal and repeat: How cybercriminals trade and exploit your data. Internet Organised Crime Threat Assessment 2025. Luxembourg: Publications Office of the European Union; 2025.

К.Р.Сарыкулов, С.Б.Абутаева, А.Е.Жаксыбаева

кандидат юридических наук, доцент, kurman_sr@mail.ru,
Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр права, старший преподаватель, asb_8008@mail.ru,
Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр права, старший преподаватель, aigulzhaksy@mail.ru,
Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ЗАЩИТА КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРАВ ГРАЖДАН ОТ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ, СОВЕРШАЕМЫХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация

В статье рассматривается уголовно-правовые и процессуальные механизмы защиты конституционных прав граждан от уголовных правонарушений, совершаемых с применением искусственного интеллекта, и предложить направления совершенствования законодательства. Используются формально-правовой, сравнительно-правовой, системный методы и анализ правоприминительной практики. Изучены Конституция Республики Казахстан, уголовное и информационное законодательство, открытые материалы национальной судебной практики, акты Европейского Союза и Совета Европы. Научная новизна состоит в модели, рассматривающей искусственный интеллект не как самостоятельный субъект преступления, а как способ, орудие и фактор усиления общественной опасности. Обоснованы предложения по учету признака использования синтетического контента в преступных целях, внедрению протокола проверки подлинности цифровых доказательств, оперативной защите потерпевших и формированию порядка сохранения доказательств цифровыми платформами.

Ключевые слова: искусственный интеллект, конституционные права, дипфейк, цифровое доказательство, уголовная ответственность.

K.R. Sarykulov, S.B. Abutayeva, A.E. Zhaksybayeva

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, kurman_sr@mail.ru,
M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
Master of Law, Senior Lecturer, asb_8008@mail.ru, M. Auezov South Kazakhstan University,
Shymkent, Kazakhstan
Master of Law, Senior Lecturer, aigulzhaksy@mail.ru, M. Auezov South Kazakhstan University,
Shymkent, Kazakhstan

PROTECTION OF CITIZENS' CONSTITUTIONAL RIGHTS FROM CRIMINAL OFFENCES COMMITTED USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract

The article assesses the criminal law and criminal procedure mechanisms for protecting citizens' constitutional rights against criminal offences committed using artificial intelligence and proposes directions for improving the legislation of the Republic of Kazakhstan. The study employs formal legal, comparative legal, and systemic methods, as well as an analysis of law enforcement practice. It examines the Constitution of the Republic of Kazakhstan, criminal and information legislation, publicly available materials from national judicial practice, and legal acts of the European Union and the Council of Europe. The scientific novelty of the study lies in developing a model in which artificial intelligence is regarded not as an independent subject of a criminal offence, but as a method and instrument of its commission and as a factor increasing the degree of social danger posed by the act. The article substantiates proposals to consider the use of synthetic content for criminal purposes when conducting the criminal-law assessment of an act, introduce a protocol for verifying the authenticity of digital evidence, ensure the prompt protection of victims, and establish a procedure requiring digital platforms to preserve information of evidentiary value.

Keywords: artificial intelligence, constitutional rights, deepfake, digital evidence, criminal liability.

УДК 341.1

М. Уразалиев*

д.ю.н. профессор, Ташкентский государственный юридический университет, Ташкент, Узбекистан

*Автор для корреспонденции: u.murodbek_78@mail.ru

ПОНЯТИЕ НАКАЗАНИЯ ЗА ПРИНУДИТЕЛЬНЫЕ ОБЩЕСТВЕННЫЕ РАБОТЫ И ПОРЯДОК ЕГО НАЗНАЧЕНИЯ

Аннотация

В данной статье описывается понятие наказания в виде обязательных общественных работ и порядок его назначения. В статье также приводится анализ таких вопросов, как расширение диапазона наказаний в качестве альтернативы лишению свободы, а также сокращение назначения наказаний как формы лишения свободы путем мотивации их к выполнению обязательных общественных работ. В работе проведен всесторонний анализ механизмов сокращения применения лишения свободы за счет формирования правовых стимулов, мотивирующих осужденных к выполнению общественно полезного труда. Кроме того, введение в национальное законодательство вида наказания в виде обязательных общественных работ позволяет снизить вероятность совершения осужденными повторных преступлений за счет обеспечения эффективного контроля за поведением осужденного, предотвращения попадания осужденных в криминальную среду при сохранении нормального образа жизни. В результате предотвращается интеграция осужденного в криминальную субкультуру, сохраняются его семейные связи, трудовая занятость и нормальный образ жизни, что обеспечивают высокую степень социальной адаптации и предупреждает совершение повторных преступлений.

Ключевые слова: обязательные общественные работы, осуждение, система наказаний, назначение, суд, преступление, ответственность.

Введение

Одним из важнейших направлений демократического обновления нашей страны на современном этапе является укрепление верховенства закона и законности, последовательное совершенствование системы надежной защиты прав и интересов человека. Дальнейшее совершенствование основ правового государства в нашей стране и повышение правосознания и правовой культуры населения являются определяющей задачей, и важное место в этом занимают судебно-правовые реформы. В частности, проводятся масштабные реформы по дальнейшей демократизации и либерализации судебно-правовой системы, повышению эффективности деятельности судов, правоохранительных и контрольных органов, укреплению доверия населения к правосудию, обеспечению верховенства закона в обществе.

В частности, наблюдается тенденция совершенствования данной сферы на основе определения особенностей правового регулирования вопроса назначения наказания за преступление, являющегося одной из важных задач уголовно-правовой политики, и гармонизации национального законодательства с международными стандартами.

Действительно, в последние годы в системе наказаний уголовного законодательства Республики Узбекистан были проведены коренные реформы в отношении видов наказаний, не связанных с лишением свободы. В Узбекистане создана одна из самых либеральных систем уголовных наказаний в мире. В результате уделения особого внимания либерализации системы наказаний важное значение приобрело расширение видов наказаний, не связанных с лишением свободы.

В первую очередь, особое внимание было уделено либерализации системы наказаний, и с 1 апреля 2017 года из Уголовного кодекса Республики Узбекистан было исключено наказание в виде «ареста», а вместо него введены «Обязательные общественные работы», что стало уверенным шагом на пути либерализации.

Введение наказания в виде обязательных общественных работ вместо наказания в виде ареста стало важным шагом в обеспечении гарантий прав человека. То есть в действующем Уголовном кодексе, в статье 48, предусматривалось, что арест заключается в содержании лица в условиях полной изоляции и устанавливается на срок от одного до шести месяцев.

В данном случае, если лицу назначалось наказание в виде ареста, то, в отличие от обязательных общественных работ, не учитывались обучение лица и другие его обстоятельства. Кроме того, назначение ареста несовершеннолетним могло негативно сказаться на их подростковом периоде.

При обязательных общественных работах осужденный занимается полезным для общества трудом, что также выгодно для государства во всех отношениях. Ведь в условиях рыночной экономики не будет преувеличением сказать, что само содержание лица в условиях полной изоляции влечет за собой дополнительные расходы.

Следует особо отметить, что глубокий анализ системы наказаний и института назначения наказания в виде обязательных общественных работ, а также исследование зарубежного опыта в данной сфере в сравнении с национальным законодательством могут способствовать выявлению достижений и недостатков в этой области и выработке необходимых предложений по их совершенствованию.

Ведь любое наказание, назначаемое судом в отношении осужденного, через достижение цели, предусмотренной Уголовным кодексом, приобретает свое важное значение в обеспечении верховенства закона.

В этой связи, если остановиться на наказании в виде «Обязательных общественных работ», то данное наказание заключается в обязательном привлечении осужденного к бесплатным общественно полезным работам, и если осужденный работает или учится, то обязательные общественные работы отбываются в свободное от работы или учебы время.

Наказание в виде обязательных общественных работ согласно статье 45¹ Уголовного кодекса Республики Узбекистан характеризуется следующим образом:

Обязательные общественные работы заключаются в принудительном привлечении осужденного к выполнению бесплатных общественно полезных работ. Если осужденный работает или учится, то обязательные общественные работы отбываются в свободное от работы или учебы время.

Места (объекты), где осужденные могут отбывать обязательные общественные работы, и вид обязательных общественных работ определяются органами, осуществляющими контроль за исполнением данного наказания.

Обязательные общественные работы назначаются на срок от ста двадцати до четырехсот восьмидесяти часов и отбываются в течение шести месяцев не более четырех часов в день, а при возникновении обстоятельств, не зависящих от осужденного, – в течение срока до одного года не более четырех часов в день.

В случае уклонения осужденного от отбывания наказания суд заменяет неотбытую часть обязательных общественных работ наказанием в виде ограничения свободы или лишения свободы, исходя из расчета, что четыре часа обязательных общественных работ соответствуют одному дню ограничения свободы или лишения свободы. Время, в течение которого осужденный уклонялся от отбывания наказания, не засчитывается в срок отбытого наказания[1].

Методы

Исследование наказания в виде обязательных общественных работ как в теоретическом, так и в практическом аспекте является важным вопросом в уголовном праве.

Во-первых, осужденный, которому назначено наказание в виде обязательных общественных работ, приносит обществу пользу своим практическим трудом, и в этом прежде всего проявляется обоюдная заинтересованность как общества, так и государства.

По мнению М.Х. Рустамбаева по данному вопросу, введение этого вида наказания вместо ареста может положительно сказаться на экономике государства, поскольку

осужденный отбывает наказание, будучи привлеченным к общественным работам в свободное от работы или учебы время, в отличие от содержания в условиях полной изоляции[2].

Во-вторых, осужденному, продолжившему работу или учебу, после отбытия наказания легче наладить свою жизнь, чем лицу, которому было назначено наказание в виде ареста.

В-третьих, с момента введения наказания в виде обязательных общественных работ в законодательство Республики Узбекистан прошло почти 5 лет, и по сей день оно дает положительные результаты.

Вопрос более глубокого изучения теоретико-практических аспектов назначения и исполнения наказания в виде обязательных общественных работ является важной задачей для ученых-теоретиков, и данная проблема освещена в правовой литературе зарубежных государств.

В частности, как отмечает ученый из стран СНГ В.А. Уткин: «Сущность наказания в виде обязательных общественных работ заключается в выполнении осужденными бесплатных общественных работ в свободное от основной работы или учебы время».

Вид работ и объекты, на которые они должны быть направлены, определяются местными органами власти по согласованию с инспекциями по исполнению наказаний. На практике осужденные обычно участвуют в работах на предприятиях и в организациях жилищно-коммунального хозяйства, на предприятиях городского благоустройства, выполняют работы по простому уходу и ремонту[3].

Мы можем наблюдать наличие сходных аспектов наказания в виде обязательных общественных работ в Уголовном кодексе Российской Федерации с Уголовным кодексом Республики Узбекистан. Широкое применение судами наказания в виде общественных работ становится тенденцией среди государств СНГ.

Как отмечает российский ученый-юрист М.Е. Попова, согласно российскому федеральному законодательству, обязательные работы составляют от 60 до 240 часов (для взрослых), в 2011 году их срок был увеличен до 480 часов. Для несовершеннолетних эти сроки сокращены, то есть от 40 до 160 часов, и работы должны быть четко определены для осужденных. Обязательные работы не могут назначаться инвалидам первой и второй групп, беременным женщинам, женщинам, имеющим детей в возрасте до трех лет, военнослужащим. При применении уголовного наказания в виде обязательных общественных работ в приговоре суда указывается, в какую организацию направляется осужденный [4] а также обязательно доведение приговора до сведения коллектива по месту отбывания наказания лицом, осужденным к обязательным работам.

Для лиц, привлекаемых к обязательным общественным работам, предусматривается установление порядка, указанного в законе. То есть условия привлечения к обязательным работам, права, законные интересы и обязанности, определенные ограничения и дополнения входят в их число[5].

В статьях 44–49 Уголовного кодекса Российской Федерации приведены система наказаний и наказание в виде обязательных общественных работ. Согласно российскому законодательству, наказание в виде обязательных общественных работ рассматривается законодателем как более строгий вид наказания по сравнению со штрафом и лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью, но при этом более мягкий вид наказания по сравнению с исправительными работами и ограничением свободы[6].

По мнению В.Ф. Ширяева, с учетом местного и зарубежного опыта, целесообразно более широкое использование штрафа, обязательных (общественных) работ, мер ограничения свободы (прав).

Автор усматривает рост уровня самоорганизации системы на путях резкого сокращения законодательных пределов применения наказаний в виде лишения свободы на определенный срок благодаря введению и широкому применению наказаний. В форме обязательных (общественных) работ ограничивается свобода (права); это объясняется некоторым улучшением их содержания, а также значительным расширением законодательных пределов

штрафа. Автор приходит к выводу, что восстановление социальной справедливости, снижение показателей судимости и предупреждение преступлений, в свою очередь, являются идеальным результатом применения мер наказания[7].

Следует особо отметить, что корни наказания в виде обязательных общественных работ уходят в далекую историю. Наказание в виде обязательных общественных работ, даже если оно не называлось именно этим именем, по своему содержанию и форме было схожим с нынешним наказанием в виде обязательных общественных работ.

В странах англо-саксонской правовой системы предусмотрен вид наказания под названием «Community Service», то есть общественные работы, при которых правонарушитель выполняет определенные оплачиваемые или бесплатные работы, полезные для общества.

Результаты

Таким образом, наказание в виде общественных работ связывает человека с деятельностью, осуществляемой в обществе. Требования, предъявляемые к общественным работам, направлены на наказание преступника и изменение его поведения[8].

Действительно, если обратиться к истории нашего законодательства, то с 1 апреля 2017 года в связи с введением обязательных общественных работ было отменено уголовное наказание в виде ареста, а включение обязательных общественных работ в систему уголовных наказаний было предусмотрено в Указе главы нашего государства от 21 октября 2016 года «О мерах по дальнейшему реформированию судебно-правовой системы, усилению гарантий надежной защиты прав и свобод граждан».

Одной из основных особенностей проводимых в нашей республике на современном этапе судебно-правовых реформ является либерализация уголовного законодательства, в том числе сокращение применения уголовного наказания в виде лишения свободы.

Применение уголовных наказаний, не связанных с лишением свободы, обеспечивает соблюдение рекомендаций, предусмотренных международными правовыми документами.

В частности, они направлены на сокращение назначения наказаний в виде лишения свободы путем расширения альтернативных лишению свободы наказаний, например, путем побуждения к выполнению обязательных общественных работ. Введение в национальное законодательство вида наказания в виде обязательных общественных работ позволяет обеспечить эффективный контроль за поведением осужденного, снизить вероятность совершения осужденными повторных преступлений путем предотвращения их попадания в криминальную среду при сохранении привычного образа жизни осужденных.

Наказание в виде обязательных общественных работ, как нам известно, является видом наказания, которое назначается судом в отношении осужденного и заключается в принудительном привлечении его к выполнению бесплатных общественно полезных работ[9].

Как и другие наказания в системе наказаний, наказание в виде обязательных общественных работ назначается на основании правил, приведенных в общих началах назначения наказания, содержащихся в статье 54 действующего Уголовного кодекса Республики Узбекистан.

В целом, при назначении наказания в виде обязательных общественных работ суды руководствуются постановлением Пленума Верховного суда Республики Узбекистан от 3 февраля 2006 года № 1 «О практике назначения судами наказания за преступление».

Как известно, правильное назначение судами наказания за преступление является важной гарантией осуществления правосудия и положительного влияния на последующую жизнь личности.

Назначение судом справедливого наказания в отношении осужденного служит повышению эффективности достижения целей, предусмотренных им, — исправления осужденного, предупреждения совершения новых преступлений как осужденным, так и другими лицами[10].

В постановлении Пленума Верховного суда установлено, что обязательные общественные работы назначаются трудоспособному лицу на срок от ста двадцати до четырехсот восьмидесяти часов (в отношении несовершеннолетних — от шестидесяти до

двухсот сорока часов) при отсутствии необходимости изоляции его от общества с учетом характера и степени общественной опасности совершенного им преступления, и отбываются в течение шести месяцев не более четырех часов в день.

Обязательные общественные работы могут также применяться в порядке замены ранее назначенного наказания в виде штрафа в случаях, предусмотренных частью третьей статьи 44 и частью второй статьи 82 Уголовного кодекса.

В таком случае минимальный срок обязательных общественных работ может быть менее ста двадцати часов (в отношении несовершеннолетних — шестидесяти часов), исходя из неоплаченной суммы штрафа, однако не должен превышать четырехсот восьмидесяти часов (в отношении несовершеннолетних — двухсот сорока часов).

Также установлено, что обязательные общественные работы не применяются в отношении лиц, достигших пенсионного возраста, лиц, не достигших шестнадцати лет, беременных женщин, женщин, имеющих детей в возрасте до трех лет, лиц с инвалидностью первой и второй групп, военнослужащих, иностранных граждан и лиц, не имеющих постоянного места жительства в Республике Узбекистан.

Обсуждение

Исходя из вышеизложенного, следует отметить, что в части 4 статьи 45¹ Уголовного кодекса приведен перечень категорий лиц, которым не назначаются обязательные общественные работы, и в их число входят «женщины, имеющие детей в возрасте до трех лет». По нашему мнению, было бы правильным изменить данную категорию лиц на «лиц, являющихся единственными кормильцами, имеющих детей в возрасте до трех лет», поскольку мужчины также могут воспитывать детей до трех лет и быть единственными кормильцами.

Данное положение служит уточнению в законодательстве понятия «лица» и определению того, в каких именно случаях лицо (мужчина) признается единственным кормильцем.

Обязательные общественные работы, как правило, заключаются в принудительном привлечении осужденного к выполнению бесплатных общественно полезных работ в свободное от работы или учебы время. Места (объекты), где осужденные могут отбывать обязательные общественные работы, и вид обязательных общественных работ определяются органами, осуществляющими контроль за исполнением данного наказания.

При решении вопроса о сроках обязательных общественных работ судам следует устанавливать наличие у подсудимого места работы или учебы, постоянного места жительства (особенно у несовершеннолетних).

При назначении обязательных общественных работ по нескольким статьям Уголовного кодекса срок наказания определяется отдельно по каждой статье, а затем по их совокупности. При этом окончательный срок наказания не может превышать пределов, установленных статьей 45¹ Уголовного кодекса.

В соответствии со смыслом закона (часть пятая статьи 45¹ Уголовного кодекса), в случае уклонения от отбывания назначенного срока обязательных общественных работ суд заменяет неотбытую часть обязательных общественных работ наказанием в виде ограничения свободы или лишения свободы, исходя из расчета, что четыре часа обязательных общественных работ соответствуют одному дню ограничения свободы или лишения свободы[11].

При решении вопроса о замене обязательных общественных работ наказанием в виде ограничения свободы или лишения свободы суд должен располагать сведениями, представленными органом, исполняющим обязательные общественные работы, о том, что были приняты меры по обеспечению исполнения данного наказания, а осужденный был предупрежден об ответственности за уклонение от отбывания наказания в соответствии с требованием закона.

Если в представленных документах такие сведения отсутствуют, судья выносит постановление о направлении документов в орган, исполняющий данное наказание, для проведения соответствующей проверки.

В соответствии со статьями 541 и 542 Уголовно-процессуального кодекса Республики Узбекистан, дела о замене неотбытой части обязательных общественных работ наказанием в виде ограничения свободы или лишения свободы должны рассматриваться в судебном заседании, как правило, с участием осужденного.

Этот вопрос может быть решен без его участия только при наличии в деле достоверных сведений о том, что осужденный скрывается или уклоняется от явки в суд.

Если при рассмотрении материалов о замене неотбытой части обязательных общественных работ наказанием в виде лишения свободы будут выявлены обстоятельства, указанные в статье 533 Уголовно-процессуального кодекса, суд обязан обсудить вопрос об отсрочке исполнения приговора.

Кроме того, уголовным законодательством предусмотрено, что при назначении наказания отдельным категориям лиц, с учетом их положения в обществе и возраста, суд назначает им более мягкое наказание. При назначении наказания в виде обязательных общественных работ в отношении несовершеннолетних суд обязан руководствоваться статьями раздела VI Уголовного кодекса.

В целом, согласно части 4 статьи 45¹ Уголовного кодекса, наказание в виде обязательных общественных работ не может назначаться лицам, не достигшим шестнадцатилетнего возраста.

Заключение

Подводя итог, можно сказать, что Уголовным кодексом Республики Узбекистан предусмотрено применение наказания в виде обязательных общественных работ также в отношении несовершеннолетних. Однако следует особо отметить, что наша страна в последние годы предпринимает решительные шаги по защите прав детей. По нашему мнению, применение в отношении несовершеннолетних наказания в виде обязательных общественных работ было бы менее предпочтительным по сравнению с применением к ним других видов наказаний. Исходя из этого, полагаем целесообразным исключить применение данного наказания в виде обязательных общественных работ в отношении несовершеннолетних и вместо этого более широко внедрить институт принудительных мер воспитательного воздействия.

Список литературы

1. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси. Доступно на: www.lex.uz.
2. Rustambayev M.X. O'zbekiston Respublikasi jinoyat huquqi kursi. Tom 2. Jinoyat haqida ta'limot. Darslik. 2-nashr, to'ldirilgan va qayta ishlangan – T.: O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Harbiy-texnik instituti, 2018, B. 128.
3. В.А.Уткин. Альтернативные Санкции В России: Состояние, Проблемы. И Перспективы. М. 2013, 67 с.
4. М.Е.Попова. Обязательные работы как вид уголовного наказания: проблемы назначения. М. 2015, 66 с.
5. Обязательные работы как вид уголовного наказания: проблемы назначения. М. 2015, 87 с.
6. В.А.Уткин. Альтернативные Санкции В России: Состояние, Проблемы И Перспективы. М. 2013, 67 с.
7. В.Ф.Ширяев. Наказание в системе мер уголовно-правового воздействия: содержание, проблемы совершенствования. Казань. 2001, 205 с.
8. Law enforcement, prosecution Types of Punishment. 2020, 56 p.
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг 346-сонли қарори битлан таъсидқланган “Мажбурий жамоат ишлари тариқасидаги жазонинг ижросини ташкил этиш тартиби ҳақида”ги Низомни. 2018
10. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 2006 йил 3 февралдаги “Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида”ги 1-сонли қарори (www.lex.uz).
11. Рустамбаев М.Х. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига шарҳлар. Умумий қисм/М.Рустамбаев. – Тошкент: “Yuridik adabiyotlar publish”, 2025, 784 б.

References

1. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси, Dostupno na: www.lex.uz.
2. Rustambayev M.X. O'zbekiston Respublikasi jinoyat huquqi kursi. Tom 2. Jinoyat haqida ta'limot. Darslik. 2-nashr, to'ldirilgan va qayta ishlangan – T.: O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Harbiy-texnik instituti, 2018. B.-128.
3. V.A.Utkin. Al'ternativnye Sankcii V Rossii: Sostoyanie, Problemy. I Perspektivy. M. 2013, 67 s.
4. M.E.Popova. Obyazatel'nye raboty kak vid ugolovnogogo nakazaniya: problemy naznacheniya. M. 2015, 66 s.
5. Obyazatel'nye raboty kak vid ugolovnogogo nakazaniya: problemy naznacheniya. M. 2015 – 87 s.
6. V.A.Utkin. Al'ternativnye Sankcii V Rossii: Sostoyanie, Problemy I Perspektivy. M. 2013, 67 s.
7. V.F.Shiryaev. Nakazanie v sisteme mer ugolovno-pravovogo vozdejstviya: sodержание, problemy sovershenstvovaniya. Kazan'. 2001, 205 s.
8. Law enforcement, prosecution Types of Punishment. 2020, 56 p.
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 346-sonli қарори bitlan ta'sdiqlangan “Mazhburiy zhamoat ishlari tariqasidagi zhazoning izhrosini tashkil etish tartibi haqida”gi Nizomni. 2018
10. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 2006 йил 3 февралдаги “Судлар томонидан жиноят учун жазо таъинlash амалиёти тўғрисида”ги 1-sonli қарори (www.lex.uz).
11. Rustambaev M.H. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига шарҳлар. Umumij kism/M.Rustambaev. – Toshkent: “Yuridik adabiyotlar publish”, 2025, 784 b.

М. Уразалиев*

*заң ғылымдарының докторы, профессор, u. murodbek_78@mail.ru,
Ташкент мемлекеттік заң университети, Ташкент, Ўзбекстан

МӘЖБҮРЛІ ҚОҒАМДЫҚ ЖҰМЫСТАР ҮШІН ЖАЗА ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ОНЫ ТАҒАЙЫНДАУ ТӘРТІБІ

Түйін

Бұл мақалада міндетті қоғамдық жұмыстар түріндегі жаза ұғымы және оны тағайындау тәртібі сипатталған. Мақалада сондай-ақ бас бостандығынан айыруға балама ретінде жазалардың ауқымын кеңейту, сондай-ақ оларды міндетті қоғамдық жұмыстарды орындауға ынталандыру арқылы бас бостандығынан айыру түрі ретінде жазалардың қолданылуын азайту сияқты мәселелерге талдау жасалған. Мақалада сотталғандарды қоғамдық пайдалы жұмыстарды орындауға ынталандыратын құқықтық ынталандыруды қалыптастыру арқылы бас бостандығынан айыруды пайдалануды азайту тетіктеріне жан-жақты талдау жасалған. Сонымен қатар, міндетті қоғамдық жұмыстарды ұлттық заңнамаға енгізу сотталғандардың мінез-құлқын тиімді бақылауды қамтамасыз ету, сотталғандардың қалыпты өмір салтын сақтай отырып, қылмыстық ортаға енуіне жол бермеу арқылы сотталғандардың қайталанатын қылмыс жасау ықтималдығын азайтуға мүмкіндік береді. Нәтижесінде сотталушының қылмыстық субмәдениетке интеграциялануына жол берілмейді, оның отбасылық байланыстары, жұмыспен қамтылуы және қалыпты өмір салты сақталады, бұл әлеуметтік бейімделудің жоғары дәрежесін қамтамасыз етеді және қайталанған қылмыстардың жасалуына жол бермейді.

Кілттік сөздер: міндетті қоғамдық жұмыстар, соттылық, жазалау жүйесі, тағайындау, сот, қылмыс, жауапкершілік.

M. Urazaliyev*

*Doctor of Law, Professor, u.murodbek_78@mail.ru, Tashkent State Law University
Tashkent, Uzbekistan

THE CONCEPT OF PUNISHMENT FOR FORCED PUBLIC WORK AND THE PROCEDURE FOR ITS APPOINTMENT

Abstract

This article describes the concept of punishment in the form of compulsory community service and the procedure for its appointment. The article also provides an analysis of issues such as expanding the range of punishments as an alternative to imprisonment, as well as reducing the imposition of punishments as a form of imprisonment by motivating them to perform compulsory community service. The paper provides a comprehensive analysis of the mechanisms for reducing the use of imprisonment through the formation of legal incentives that motivate convicts to perform socially useful work. In addition, the introduction of mandatory community service into national legislation makes it possible to reduce the likelihood of convicted persons committing repeated crimes by ensuring effective control over the behavior of the convicted person, preventing convicts from entering the criminal environment while maintaining a normal lifestyle. As a result, the integration of the convicted person into the criminal subculture is prevented, his family ties, employment and a normal lifestyle are preserved, which ensure a high degree of social adaptation and prevents the commission of repeated crimes.

Keywords: compulsory community service, conviction, system of punishments, appointment, court, crime, responsibility.

УДК 614.2

Ф.У. Юсупова*

PhD, доцент, Институт переподготовки и повышения
квалификации юридических кадров при
Министерстве юстиции Республики Узбекистан, Ташкент, Узбекистан

*Автор для корреспонденции: Faringiz002@gmail.com

ПРАВОВЫЕ ГАРАНТИИ ЗАЩИТЫ ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ ПАЦИЕНТА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ МЕДИЦИНСКИХ УСЛУГ: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

Аннотация

В статье рассматриваются правовые гарантии защиты персональных данных пациента в условиях цифровизации медицинских услуг на основе анализа зарубежного опыта. Особое внимание уделяется трансформации традиционного института врачебной тайны в условиях внедрения электронных медицинских карт, цифровых платформ, телемедицинских сервисов и автоматизированных информационных систем здравоохранения. Обосновывается, что персональные данные пациента, включая сведения о состоянии здоровья, диагнозе, результатах обследования и лечении, относятся к особо чувствительной категории информации и требуют усиленной правовой, организационной и технической защиты. На основе зарубежного опыта раскрываются такие гарантии, как получение согласия пациента на обработку медицинских данных, целевой характер их использования, обеспечение конфиденциальности, информационной безопасности, контроль доступа к электронным базам данных, а также право пациента на получение информации об обработке его персональных данных. В статье подчеркивается необходимость перехода от формального запрета разглашения врачебной тайны к комплексной модели защиты персональных медицинских данных, включающей правовые, договорные, технические и организационные механизмы. Вывод - значимость зарубежного опыта для совершенствования национального законодательства в сфере цифрового здравоохранения и усиления гарантий защиты прав пациента.

Ключевые слова: персональные данные пациента, медицинские данные, врачебная тайна, цифровизация медицинских услуг, цифровое здравоохранение.

Введение

В современных условиях цифровизация медицинских услуг становится одним из ключевых направлений развития системы здравоохранения. Внедрение электронных медицинских карт, цифровых платформ, телемедицинских сервисов, автоматизированных информационных систем и облачных технологий способствует повышению качества, доступности и оперативности медицинской помощи. Вместе с тем активное использование цифровых технологий в сфере здравоохранения существенно увеличивает объем обрабатываемых персональных данных пациента и порождает новые правовые риски, связанные с их незаконным сбором, хранением, передачей, использованием и раскрытием.

Особую значимость в данном контексте приобретают персональные данные пациента, поскольку сведения о состоянии здоровья, диагнозе, результатах обследований, назначенном лечении, наследственных особенностях и иных медицинских обстоятельствах относятся к наиболее чувствительной категории информации. Незаконное распространение либо неправомерная обработка таких данных может повлечь нарушение права на неприкосновенность частной жизни, причинение морального вреда, дискриминацию, репутационные потери, а также снижение доверия граждан к системе здравоохранения. Поэтому защита персональных данных пациента должна рассматриваться не только как обязанность медицинской организации или медицинского работника, но и как важная правовая гарантия реализации конституционных прав личности.

Институт врачебной тайны в условиях цифровизации медицинских услуг уже не может рассматриваться как единственный и достаточный механизм защиты медицинской информации. Если ранее основная угроза была связана преимущественно с разглашением

сведений медицинским работником, то в настоящее время риски охватывают также несанкционированный доступ к электронным базам данных, передачу информации третьим лицам, интеграцию медицинских информационных систем, недостаточную техническую защищенность цифровых платформ, а также обработку данных без надлежащего согласия пациента.

В этом отношении особый научный и практический интерес представляет сравнительно-правовой анализ опыта Узбекистана и Казахстана. Оба государства осуществляют реформирование системы здравоохранения, внедряют цифровые технологии в медицинскую сферу и развивают правовые механизмы защиты персональных данных. Вместе с тем подходы к регулированию медицинской тайны, согласия пациента, обработки электронных медицинских данных и обеспечения информационной безопасности имеют определенные особенности, выявление которых позволяет определить направления дальнейшего совершенствования национального законодательства.

Методы

В Республике Узбекистан развитие цифрового здравоохранения и расширение договорных отношений при оказании медицинских услуг требуют более четкого закрепления правовых гарантий защиты персональных данных пациента. Особое значение имеют вопросы включения в договоры оказания медицинских услуг специальных условий о сборе, хранении, обработке, передаче и защите медицинских данных, а также об ответственности за нарушение конфиденциальности. При этом действующая практика нередко ограничивается общим указанием на обязанность сохранения врачебной тайны, что не всегда соответствует современным требованиям цифровой медицины.

Опыт Республики Казахстан представляет интерес с точки зрения нормативного закрепления специальных гарантий защиты медицинских данных в цифровой среде. В казахстанском законодательстве уделяется внимание вопросам согласия пациента, ограничения использования персонифицированных данных, а также недопущения подключения автоматизированных баз данных, содержащих сведения о частной жизни пациента, к иным информационным системам без его согласия. Такой подход свидетельствует о признании согласия пациента центральным элементом правового режима обработки медицинских данных.

Договор оказания медицинских услуг в современной системе здравоохранения выступает не только средством закрепления гражданско-правовых обязательств, но и важным правовым механизмом защиты данных пациента. В рамках данного договора правоотношения, возникающие между медицинской организацией и пациентом, охватывают не только качество и объем оказываемых медицинских услуг, но и обязанность по обеспечению конфиденциальности персональных и медицинских данных пациента. Особенно в условиях развития цифровой медицины и электронных систем здравоохранения возрастает риск незаконного раскрытия сведений о пациенте, их передачи третьим лицам либо ненадлежащей обработки. С этой точки зрения договор оказания медицинских услуг приобретает особое значение как правовая гарантия, направленная на предупреждение указанных рисков.

Первоначально в соответствии с Указом Президента Республики Узбекистан от 26 февраля 2003 года № УП–3214 «О мерах по дальнейшему реформированию системы здравоохранения» на базе ведущих медицинских клиник республики в экспериментальном порядке были созданы четыре Республиканских специализированных медицинских центра по урологии, хирургии, микрохирургии глаза и кардиологии. Данные центры были призваны оказывать населению высококвалифицированную медицинскую помощь с использованием современных высокотехнологичных диагностических и лечебных медицинских средств[1].

Были определены порядок и тарифы оказания населению высококвалифицированной медицинской помощи на платной основе, условия бесплатного лечения льготных категорий пациентов, а также порядок поэтапного перехода центров на принципы самофинансирования и самоокупаемости.

В соответствии с постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан от 8 июня 2004 года № 264 «О мерах по завершению эксперимента и углублению реформ в системе здравоохранения» проводимые в системе здравоохранения Республики Узбекистан реформы направлены также на усиление обязательности договорных отношений при оказании медицинских услуг. В практической деятельности особо подчеркивается необходимость заключения договора между медицинским учреждением и пациентом [2].

Это позволяет рассматривать договор не только как экономико-правовой документ, но и как средство обеспечения неприкосновенности частной жизни пациента. В таком договоре должны быть четко определены порядок сбора, хранения, обработки и передачи данных пациента, а также законные основания их раскрытия. Тем самым договор служит обеспечению сохранения врачебной тайны, защите персональных данных и реализации принципа согласия пациента.

Согласно научным подходам, договор оказания медицинских услуг выражает систему двусторонних обязательств. С одной стороны, медицинская организация принимает на себя обязанность оказывать пациенту качественную медицинскую помощь и одновременно сохранять конфиденциальность его данных. С другой стороны, пациент, предоставляя свои данные, пользуется медицинскими услугами, однако сохраняет право требовать, чтобы эти данные использовались исключительно в установленных целях. В этом аспекте договор может рассматриваться как средство практического обеспечения права пациента на информационное самоопределение [3].

Договор оказания медицинских услуг в современной правовой системе является комплексным инструментом защиты данных пациента, посредством которого взаимно согласуются институт врачебной тайны, нормы о защите персональных данных и принцип согласия пациента. В связи с этим совершенствование содержания данного договора в национальном законодательстве, особенно путем закрепления в нем четких и обязательных положений о защите данных, является актуальной задачей [4].

Правовая природа медицинской тайны, врачебной тайны и персональных данных, их соотношение, а также зарубежный опыт в сравнении с национальным законодательством. В результате проведенного анализа установлено, что в современных правовых системах медицинские данные признаются особой категорией информации, подлежащей повышенному уровню защиты.

Результаты и обсуждения

Так, известный ученый-правовед А. Вестин трактует защиту персональных данных как право индивида осуществлять контроль над информацией о своей личности. Данный подход в полной мере применим и к медицинским данным, поскольку он обосновывает необходимость обеспечения права пациента контролировать сведения, касающиеся состояния его здоровья [5].

Представитель европейской правовой школы Л. Бюгрейв отмечает, что данные, связанные со здоровьем, относятся к специальной категории персональных данных и требуют применения усиленных правовых и технических мер защиты по сравнению с обычными персональными данными. Данные идеи нашли отражение и в Общем регламенте Европейского союза о защите данных — GDPR, где установлены строгие условия обработки медицинских данных [6].

Кроме того, американский исследователь Д. Солов подчеркивает, что проблеме защиты персональных данных нельзя сводить только к конфиденциальности. Она требует комплексного подхода, включающего контроль над данными, предупреждение их неправомерного использования и обеспечение информационной безопасности. Эта концепция особенно актуальна в условиях цифровой медицины и широко применяется в сфере обращения электронных медицинских данных [7].

В научных взглядах российских ученых М.М. Малейной и О.С. Иоффе врачебная тайна также рассматривается как важный элемент неприкосновенности частной жизни граждан. При этом подчеркивается, что ее раскрытие возможно только в исключительных случаях, прямо

предусмотренных законом. По их мнению, договорные механизмы имеют особое значение при работе с медицинскими данными, поскольку именно посредством договора четко определяются права и обязанности сторон[8].

Исходя из приведенных научных подходов, при заключении договоров оказания медицинских услуг необходимо комплексно отражать положения, касающиеся медицинской тайны, врачебной тайны и защиты персональных данных. В действующей договорной практике, однако, нередко наблюдается ограничение только обязанностью не разглашать «врачебную тайну», что не в полной мере соответствует требованиям современной цифровой системы здравоохранения.

В современных условиях, когда широко внедряются платформы DMED, электронные медицинские карты EHR/EMR, телемедицина и облачные технологии, договор оказания медицинских услуг должен охватывать также вопросы безопасности электронных данных. В этом отношении П. Фойгт и А. фон дем Буше в комментариях к GDPR выдвигают принципы “privacy by design” и “privacy by default” как современную модель защиты данных. Эти принципы должны применяться и к договорам оказания медицинских услуг, что означает необходимость заранее закреплять меры по защите данных на договорном уровне[9].

В связи с этим можно научно обосновать, что договор оказания медицинских услуг должен включать не только традиционные обязательства по соблюдению конфиденциальности, но и конкретные требования, направленные на обеспечение безопасности электронных медицинских данных. Это превращает договор в комплексный и эффективный правовой механизм защиты данных пациента и способствует приближению национального законодательства к международным стандартам.

Зарубежный опыт, в частности GDPR Европейского союза и законодательство США HIPAA, показывает, что защита медицинских данных должна охватывать не только конфиденциальность, но и безопасность данных, прозрачность их обработки, а также обеспечение права субъекта данных на контроль. В этом контексте особое значение имеет научный подход Д. Солова, который рассматривает конфиденциальность в широком смысле — как комплексный институт, неразрывно связанный с контролем над информацией и ее безопасностью.

В зарубежной практике в договорах оказания медицинских услуг положения о защите данных пациента часто включаются в качестве самостоятельного раздела. Так, в практике США в соответствии с требованиями HIPAA субъекты, оказывающие медицинские услуги, закрепляют в договорах конкретные обязанности по защите электронных медицинских данных пациента. В Европейском союзе на основе принципов “privacy by design” и “privacy by default” меры по защите данных должны быть интегрированы в договор и информационную систему уже на начальном этапе[10].

В США защита медицинских данных развивалась на основе законодательства HIPAA, в котором договорные механизмы занимают особое место. В частности, в договорах оказания медицинских услуг четко определяется порядок использования, обработки и защиты сведений о состоянии здоровья пациента — Protected Health Information, PHI. В соответствии с HIPAA Privacy Rule такие данные могут использоваться только для целей лечения, оплаты и осуществления деятельности в сфере здравоохранения. Security Rule, в свою очередь, устанавливает обязательные технические и организационные меры по защите электронных медицинских данных — e-PHI [11].

Кроме того, в практике США широко применяется институт Business Associate Agreement, предусматривающий обязательные договорные отношения с третьими лицами, работающими с медицинскими данными. В таких договорах четко регулируются пределы использования данных, обязанности по соблюдению требований информационной безопасности, обязательство уведомления при нарушении безопасности данных, а также вопросы ответственности.

Данный подход показывает, что в США защита медицинских данных обеспечивается не только на уровне законодательства, но и посредством договорных механизмов. Поэтому в

национальной практике также целесообразно включать в договоры оказания медицинских услуг конкретные положения, касающиеся обеспечения безопасности электронных медицинских данных.

В условиях стремительного развития цифровых технологий и обработки большей части медицинских данных в электронной форме эффективная правовая защита персональных данных становится необходимым условием сохранения доверия граждан к системе здравоохранения и предупреждения возможных злоупотреблений. Нормы, направленные на обеспечение защиты таких данных, регулируют процессы сбора, хранения, обработки и передачи информации, предупреждают дискриминацию и гарантируют соблюдение прав пациента в цифровой среде.

В Республике Казахстан, являющейся одним из государств СНГ, вопросы обеспечения безопасности медицинских данных достаточно четко урегулированы на нормативно-правовом уровне. В частности, в Кодексе Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» закреплены специальные гарантии, согласно которым не допускается внесение в автоматизированные базы данных персонифицированных сведений, касающихся частной жизни пациента, а также их использование без его согласия.

Кроме того, в соответствии с нормами указанного кодекса при использовании сведений, относящихся к частной жизни, запрещается без согласия пациента подключать автоматизированные базы данных, содержащие персонифицированные сведения, к сетям, интегрирующим их с иными информационными системами.

Данный подход свидетельствует о центральной роли согласия пациента в отношениях, связанных с медицинскими данными, и выступает важным правовым механизмом обеспечения защиты персональных данных в цифровой среде.

С учетом научно-технического прогресса, развития телемедицины, внедрения компьютерной обработки медицинских данных и появления новых информационных систем позиция законодателя по данному вопросу представляется всесторонне обоснованной. Быстрое развитие инновационных технологий, распространение интернета и дистанционных услуг требуют новых правил обеспечения конфиденциальности информации, защиты данных от неправомерного доступа и раскрытия.

В связи с этим вопросы информационной безопасности и ее правового обеспечения постоянно находятся в центре внимания государства. Ведется активная работа по обновлению требований, предъявляемых к медицинским информационным системам. Защита медицинских данных, в том числе сведений, составляющих врачебную тайну, обеспечивается путем установления дополнительных норм, обязательных для всех субъектов здравоохранения независимо от формы собственности. Эти нормы касаются контроля доступа, защиты персональных данных, предупреждения технических сбоев, индивидуального учета пользователей и мониторинга их активности.

Анализ развития института медицинской тайны показывает, что представления исполнителей медицинских услуг о ее морально-этическом содержании и допустимости раскрытия в разные исторические периоды менялись: от полного отрицания возможности существования конфиденциальных сведений о здоровье пациента до убеждения в необходимости абсолютного сохранения всех сведений, относящихся к медицинскому учету личности. В настоящее время правовой подход к данной проблеме отличается большей определенностью. Признание информации, в том числе врачебной тайны, объектом гражданских прав позволило законодателю определить формы ее выражения, а также урегулировать порядок ее сбора, хранения и распространения.

Исходя из указанных зарубежных подходов, возникает необходимость совершенствования договоров оказания медицинских услуг, применяемых в национальной практике. В действующих договорах, как правило, предусматривается лишь обязанность не разглашать «врачебную тайну», тогда как современные риски, связанные с обращением электронных медицинских данных, учитываются недостаточно. Между тем сегодня данные

пациента широко обрабатываются через платформы DMED, электронные медицинские карты EHR/EMR и системы телемедицины.

В случае нарушения законных прав пациента он вправе требовать компенсации причиненного ему морального вреда. Следует отметить, что пациент может воспользоваться данным способом защиты только в том случае, если лицо, оказывающее медицинские услуги, виновно нарушило его права. Это положение закреплено в статье 1021 Гражданского кодекса Республики Узбекистан, а также в статье 22 Закона «О защите прав потребителей»[12].

Вместе с тем представляется более справедливым установить возможность компенсации морального вреда за разглашение тайны, касающейся пациента, независимо от вины причинителя вреда. Такое решение законодателя соответствовало бы принципу гуманизма по отношению к потерпевшему. Подобная возможность уже предусмотрена гражданским законодательством, в частности статьей 1021 Гражданского кодекса Республики Узбекистан, где определены основания компенсации вреда независимо от вины. Среди них указаны случаи причинения вреда жизни и здоровью гражданина источником повышенной опасности, а также причинения вреда путем распространения сведений, порочащих честь, достоинство и деловую репутацию лица.

На наш взгляд, предоставление такой льготы потерпевшей стороне объясняется стремлением законодателя защитить наиболее значимые для гражданина нематериальные блага и права, а также обеспечить их эффективную охрану.

Раскрытие сведений, составляющих профессиональную тайну медицинского работника, несомненно, влечет для потерпевшего психоэмоциональные последствия. К ним относятся переживания, тревожность, чувство уязвимости, ощущение неполноценности в глазах общества и состояние безысходности. Внесение в законодательство изменений, предусматривающих возможность компенсации морального вреда независимо от вины, будет стимулировать медицинских работников к добросовестному исполнению своих обязанностей, укрепит защиту права гражданина на личную неприкосновенность и установит строгие границы от несанкционированного вмешательства в частную жизнь.

Если раскрытие тайны произошло через средства массовой информации, защита нарушенного права должна осуществляться в рамках иска о защите чести, достоинства и деловой репутации.

Поэтому, опираясь на зарубежный опыт, целесообразно включать в договоры оказания медицинских услуг четкие и обязательные условия, направленные на обеспечение безопасности электронных медицинских данных. В условиях цифровой системы здравоохранения договор выступает не только правовой основой оказания услуг, но и важной гарантией защиты персональных данных пациента.

Характеризуя элементы договора оказания медицинских услуг, следует отметить, что одним из важных условий, обеспечивающих определенность правоотношений между исполнителем и пациентом, а также эффективную защиту прав пациента, является четкое закрепление сроков в договоре.

Специфика медицинских услуг заключается в том, что ожидаемый от них результат не всегда может быть точно спрогнозирован во времени. Вместе с тем сложность процесса лечения, индивидуальное физиологическое состояние пациента, стадия заболевания и внешние факторы непосредственно влияют на сроки оказания медицинских услуг. С учетом данных обстоятельств исполнитель должен определить разумный срок для каждого пациента.

В действующем законодательстве в сфере здравоохранения отсутствуют нормы, прямо регулирующие сроки оказания медицинской помощи, за исключением специальных требований, касающихся сроков оказания скорой медицинской помощи. Если заболевание или состояние угрожает жизни гражданина либо такая угроза должна быть устранена на месте происшествия и/или по пути в медицинскую организацию, скорая медицинская помощь должна быть оказана в экстренном и неотложном порядке.

При отсутствии соглашения между сторонами о сроках оказания медицинских услуг данный срок определяется путем толкования договора в соответствии с пунктом 2 статьи 145

Гражданского кодекса Республики Узбекистан. При этом учитываются особенности медицинской деятельности, обстоятельства, послужившие основанием для обращения пациента за медицинской помощью, ожидаемые результаты, объем медицинских процедур, способы их проведения, необходимость предварительной подготовки пациента и иные обстоятельства[13].

Характеризуя элементы договора оказания медицинских услуг, необходимо обратить внимание на то, что срок должен быть согласован в договоре как важное условие, обеспечивающее определенность правоотношений и реализацию прав пациента. С учетом специфики медицинских услуг, невозможности во всех случаях точно прогнозировать ожидаемый эффект во времени, а также рисков, способных повлиять на своевременность их оказания, исполнитель должен определить разумный срок применительно к состоянию здоровья конкретного пациента. При этом должны учитываться характер необходимых лечебно-диагностических процедур, содержание медицинских стандартов, внешние обстоятельства, сопутствующие оказанию медицинской услуги, а также уровень современных достижений медицинской науки. Разумный срок может включать период подготовки пациента к медицинскому вмешательству и период восстановления после него.

Согласованный в договоре разумный срок должен обеспечивать исполнителю возможность оказания качественной услуги, соответствовать критериям объективности с учетом обстоятельств конкретного пациента и быть ориентированным на деятельность надлежащей медицинской организации, располагающей необходимыми ресурсами и специалистами. Особое юридическое значение имеют случаи, когда пациент не исполняет свои обязанности и тем самым лишает исполнителя возможности провести либо завершить медицинское вмешательство в согласованный срок. Такие обстоятельства следует рассматривать как просрочку кредитора.

По нашему мнению, срок в рассматриваемом договоре должен быть отражен как самостоятельная категория, по крайней мере путем установления срока начала оказания медицинских услуг. Современные достижения медицины, техническая оснащенность медицинской деятельности, а также практический опыт и квалификация исполнителей позволяют достаточно точно прогнозировать соответствующие сроки. Если медицинские услуги носят комплексный характер либо оказываются несколькими исполнителями, согласование сроков приобретает особенно важное значение.

Особый интерес для сравнительно-правового анализа представляет опыт Республики Казахстан, поскольку в данной стране вопросы защиты персональных медицинских данных в условиях цифровизации здравоохранения получили более детальное нормативное закрепление. В отличие от традиционного подхода, при котором медицинская информация охраняется преимущественно через институт врачебной тайны, казахстанское законодательство формирует комплексную модель регулирования, охватывающую сбор, обработку, хранение, защиту и предоставление персональных медицинских данных в цифровой среде [14].

В Республике Казахстан правовой режим медицинской информации определяется не только общими нормами о персональных данных, но и специальными положениями законодательства о цифровом здравоохранении. В частности, в Правилах осуществления сбора, обработки, хранения, защиты и предоставления персональных медицинских данных субъектами цифрового здравоохранения персональные медицинские данные определяются как персональные данные, содержащие сведения о здоровье физического лица и оказанных ему медицинских услугах, зафиксированные на электронных, бумажных или иных материальных носителях [15]. Такой подход позволяет охватывать правовой защитой как традиционные медицинские документы, так и электронные медицинские записи, формируемые в медицинских информационных системах.

Кроме того, в казахстанском законодательстве закрепляется понятие тайны медицинского работника, к которой относятся персональные медицинские данные, информация о факте обращения за медицинской помощью, состоянии здоровья лица, диагнозе

его заболевания и иные сведения, полученные при обследовании и лечении пациента [16]. Это свидетельствует о том, что медицинские данные рассматриваются как особая категория информации, требующая повышенного уровня правовой, организационной и технической защиты.

Значимым элементом казахстанской модели является специальное регулирование согласия пациента на обработку персональных медицинских данных. Пациент или его законный представитель дает согласие на сбор и обработку таких данных в письменной форме, в форме электронного документа либо через кабинет пользователя на веб-портале «электронного правительства» [17]. Данный механизм имеет важное значение, поскольку он адаптирует институт согласия пациента к условиям цифровой медицины и обеспечивает возможность его реализации не только в бумажной, но и в электронной форме.

Казахстанское законодательство также устанавливает целевой характер обработки персональных медицинских данных. Так, обработка персональных медицинских данных пациентов субъектами цифрового здравоохранения осуществляется исключительно для оказания медицинской помощи. Одновременно предусматривается обязанность субъектов цифрового здравоохранения обеспечивать конфиденциальность, целостность и доступность персональных медицинских данных посредством организационных и технических мер защиты информации [18].

Особое значение имеет то, что в Казахстане урегулированы вопросы хранения и технической защиты электронных медицинских данных. В частности, персональные медицинские данные подлежат хранению на серверах, физически размещенных на территории Республики Казахстан. Кроме того, субъекты цифрового здравоохранения обязаны осуществлять контроль доступа к информационным системам путем протоколирования и журналирования действий пользователей, а также обеспечивать резервное копирование медицинской документации в электронной форме [19]. Указанные меры свидетельствуют о стремлении законодателя обеспечить не только конфиденциальность, но и информационную безопасность медицинских данных.

Важной особенностью казахстанского подхода является закрепление права пациента на получение информации о своих персональных медицинских данных. Пациент или его законный представитель вправе обратиться к субъекту цифрового здравоохранения с запросом и получить сведения о наличии персональных медицинских данных, целях, источниках и способах их сбора и обработки, перечне обрабатываемых данных, а также сроках их обработки и хранения [20]. Такой механизм усиливает контроль пациента над своими медицинскими данными и способствует реализации принципа информационного самоопределения.

Сравнивая данный подход с законодательством Республики Узбекистан, следует отметить, что в Узбекистане правовая охрана медицинской информации традиционно строится на институте врачебной тайны. В соответствии с Законом Республики Узбекистан «Об охране здоровья граждан» информация о факте обращения за медицинской помощью, состоянии здоровья гражданина, диагнозе его заболевания и иные сведения, полученные при обследовании и лечении, составляют врачебную тайну. Не допускается разглашение таких сведений без согласия гражданина или его законного представителя, за исключением случаев, прямо предусмотренных законом.

Кроме того, узбекское законодательство закрепляет право пациента на сохранение в тайне информации о факте обращения за медицинской помощью, состоянии здоровья, диагнозе и иных сведениях, полученных при обследовании и лечении. Информация, содержащаяся в медицинских документах гражданина, также признается врачебной тайной и может предоставляться без его согласия только по основаниям, предусмотренным законом. Следовательно, законодательство Узбекистана обеспечивает базовую правовую защиту медицинской информации пациента через институт врачебной тайны и согласия пациента.

Наряду с этим Закон Республики Узбекистан «О персональных данных» устанавливает общие требования к сбору, хранению, использованию, распространению и защите персональных данных. В частности, использование персональных данных допускается только

для ранее заявленных целей их сбора при обеспечении необходимого уровня защищенности, а лица, получившие доступ к персональным данным, обязаны не допускать их разглашения. Эти положения имеют значение и для сферы здравоохранения, поскольку медицинские данные пациента одновременно являются персональными данными.

Вместе с тем сравнительный анализ показывает, что казахстанская модель более детально адаптирована к условиям цифровизации медицинских услуг. Если в Узбекистане основной акцент сделан на запрете разглашения врачебной тайны и общих положениях о защите персональных данных, то в Казахстане дополнительно урегулированы специальные вопросы цифрового оборота персональных медицинских данных: их сбор, обработка, хранение, предоставление, обезличивание, техническая защита, электронное согласие пациента, право пациента получать сведения о своих данных, а также контроль действий пользователей в медицинских информационных системах.

Заключение

Таким образом, общее сходство правового регулирования Узбекистана и Казахстана заключается в признании медицинской информации конфиденциальной и недопустимости ее разглашения без согласия пациента, за исключением предусмотренных законом случаев. В обоих государствах медицинские данные рассматриваются как информация, непосредственно связанная с частной жизнью лица, его здоровьем и личной неприкосновенностью. Поэтому их защита имеет не только отраслевое, но и конституционно-правовое значение.

В то же время различие состоит в степени детализации правового регулирования. В Республике Казахстан более четко закреплены специальные правила, ориентированные именно на цифровое здравоохранение и электронные медицинские данные. В Республике Узбекистан регулирование пока в большей степени основывается на общих положениях о врачебной тайне, персональных данных и правах пациента. В связи с этим представляется целесообразным использовать отдельные элементы казахстанского опыта при совершенствовании национального законодательства Узбекистана.

В частности, для Узбекистана представляет интерес закрепление специальных правил сбора, обработки, хранения, защиты и предоставления персональных медицинских данных в цифровой системе здравоохранения. Кроме того, целесообразно нормативно определить понятие «персональные медицинские данные», установить требования к электронному согласию пациента, закрепить обязанность медицинских организаций обеспечивать техническую защиту электронных медицинских записей, а также предусмотреть право пациента получать информацию о целях, способах, сроках и субъектах обработки его медицинских данных.

Следовательно, опыт Казахстана показывает, что защита персональных данных пациента в условиях цифровизации медицинских услуг должна выходить за рамки традиционного института врачебной тайны. Она должна включать комплекс правовых, организационных, технических и договорных гарантий, направленных на предупреждение незаконного доступа к медицинским данным, обеспечение прозрачности их обработки и усиление контроля пациента над информацией о своем здоровье. Для Республики Узбекистан данный подход может служить ориентиром при дальнейшем развитии законодательства о цифровом здравоохранении и защите персональных данных пациента.

Список литературы

1. О мерах по дальнейшему реформированию системы здравоохранения Указ Президента Республики Узбекистан, от 26.02.2003 г. № УП-3214, Доступно на: <https://lex.uz/uz/docs/-170143>
2. О мерах по завершению эксперимента и углублению реформ в системе здравоохранения Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан, от 08.06.2004 г. № 264 Доступно на: <https://lex.uz/uz/docs/-302557>
3. Westin A. Privacy and Freedom. — New York: Atheneum Доступно на <https://scholarlycommons.law.wlu.edu/wlulr/vol25/iss1/20/>

4. Bygrave L.A. Data Privacy Law: An International Perspective. — Oxford University Press, 2014. Доступно на: <https://dokumen.pub/data-privacy-law-an-international-perspective-9780199675555.html>
5. Daniel J. Solove, UNDERSTANDING PRIVACY, Harvard University Press, May 2008 Доступно на: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1127888
6. Крысанова Н. В. 2001. 04. 39. Малеина М. Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита. М. : МЗ Пресс, 2000. 244 с. Библиогр. : С. 237-242 // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 4. Государство и право. 2001. №4. Доступно на: <https://cyberleninka.ru/article/n/2001-04-39-maleina-m-n-lichnye-neimushchestvennye-prava-grazhdan-ponyatie-osuschestvlenie-zaschita-m-mz-press-2000-244-s-bibliogr-s-237-242>
7. Voigt, P. and Von dem Bussche, A. The EU General Data Protection Regulation (GDPR): A Practical Guide. 1st Edition, Springer International Publishing, Cham 2017, Доступно на: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-57959-7>
8. Daniel J. Solove, UNDERSTANDING PRIVACY, Harvard University Press, May 2008 Доступно на: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1127888
9. Nozimakhon, G., & Faringiz, Y. Analysis of International Legislation Regulating the Protection of Patients' Rights. 2022, 5, 5–8. Доступно на: <https://doi.org/10.31557/APJEC.2022.5.S1.5>.
10. Кодекс Республики Казахстан от 7 июля 2020 года № 360-VI «О здоровье народа и системе здравоохранения» // ИПС НПА РК. Доступно на: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000360> (Дата обращения: 07.09.2025)
11. Об утверждении правил осуществления сбора, обработки, хранения, защиты и предоставления персональных медицинских данных субъектами цифрового здравоохранения Приказ Министра здравоохранения Республики Казахстан от 14 апреля 2021 года № КР ДСМ -30. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 15 апреля 2021 года № 22550. Доступно на: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2100022550/compare>
12. Гражданский кодекс Республики Узбекистан , Доступно на: <https://lex.uz/docs/-180552>
13. Юсупова, Ф. "Медицинские услуги в эпоху цифровой трансформации: правовые аспекты телемедицины." *LEGALITAS* 4.4 (2025): 74-81.
14. Об охране здоровья граждан Закон Республики Узбекистан, от 29.08.1996 г. № 265-I Доступно на <https://lex.uz/mact/-26013>
15. Гражданский кодекс Республики Узбекистан, Доступно на: <https://lex.uz/docs/-180552>
16. SC, I.F. (2013). Privacy and Confidentiality: The Doctor's Obligations. In: Beran, R. (eds) Legal and Forensic Medicine. Springer, Berlin, Heidelberg, Доступно на: https://doi.org/10.1007/978-3-642-32338-6_147
17. Кодекс Республики Казахстан от 7 июля 2020 года № 360-VI «О здоровье народа и системе здравоохранения» // ИПС НПА РК. – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000360> (Дата обращения: 07.09.2025)
18. Global strategy on digital health 2020-2025. Geneva: World Health Organization; 2021. Licence: CC BY-NC-SA 3.0 IGO. Доступно на: <https://www.who.int/docs/default-source/documents/g4dhdaa2a9f352b0445bafbc79ca799dce4d.pdf>
19. Qizi YFU. Telemedicine in the Digital Era: Navigating the International Legal Landscape to Expand Global Healthcare Access. *International Journal of Legal Information*. 2024;52(2):155-165. doi:10.1017/jli.2024.37
20. Gafurova N., Yusupova F., Yusupov N., Protection of patients' rights during a pandemic // *Russian Law Journal*. 2023. №7S. Доступно на: <https://cyberleninka.ru/article/n/protection-of-patients-rights-during-a-pandemic>

References

1. О мерах по dal'nejshemu reformirovaniyu sistemy zdavoohraneniya Ukaz Prezidenta Respubliki Uzbekistan, ot 26.02.2003 g. № UP-3214, Dostupno na: <https://lex.uz/uz/docs/-170143>

2. O merah po zaversheniyu eksperimenta i uglubleniyu reform v sisteme zdravoohraneniya Postanovlenie Kabineta Ministrov Respubliki Uzbekistan, ot 08.06.2004 g. № 264 Dostupno na: <https://lex.uz/uz/docs/-302557>
3. Westin A. Privacy and Freedom. — New York: Atheneum Dostupno na <https://scholarlycommons.law.wlu.edu/wlulr/vol25/iss1/20/>
4. Bygrave L.A. Data Privacy Law: An International Perspective. — Oxford University Press, 2014. Dostupno na: <https://dokumen.pub/data-privacy-law-an-international-perspective-9780199675555.html>
5. Daniel J. Solove, UNDERSTANDING PRIVACY, Harvard University Press, May 2008 Dostupno na: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1127888
6. Krysanova N. V. 2001. 04. 39. Maleina M. N. Lichnye neimushchestvennye prava grazhdan: ponyatie, osushchestvlenie, zashchita. M. : MZ Press, 2000. 244 s. Bibliogr. : S. 237-242 // Social'nye i gumanitarnye nauki. Otechestvennaya i zarubezhnaya literatura. Seriya 4. Gosudarstvo i pravo. 2001. №4. Dostupno na: <https://cyberleninka.ru/article/n/2001-04-39-maleina-m-n-lichnye-neimushchestvennye-prava-grazhdan-ponyatie-osushchestvlenie-zashchita-m-mz-press-2000-244-s-bibliogr-s-237-242>
7. Voigt, P. and Von dem Bussche, A. The EU General Data Protection Regulation (GDPR): A Practical Guide. 1st Edition, Springer International Publishing, Cham 2017, Dostupno na: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-57959-7>
8. Daniel J. Solove, UNDERSTANDING PRIVACY, Harvard University Press, May 2008 Dostupno na: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1127888
9. Nozimakhon, G., & Faringiz, Y. Analysis of International Legislation Regulating the Protection of Patients ' Rights. 2022, 5, 5–8. Dostupno na: <https://doi.org/10.31557/APJEC.2022.5.S1.5>.
10. Kodeks Respubliki Kazakhstan ot 7 iyulya 2020 goda № 360-VI «O zdorov'e naroda i sisteme zdravoohraneniya» // IPS NPA RK. Dostupno na: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000360> (Data obrashcheniya: 07.09.2025)
11. Ob utverzhdenii pravil osushchestvleniya sbora, obrabotki, hraneniya, zashchity i predostavleniya personal'nyh medicinskih dannyh sub"ektami cifrovogo zdravoohraneniya Priказ Ministra zdravoohraneniya Respubliki Kazakhstan ot 14 aprelya 2021 goda № KR DSM -30. Zaregistrovan v Ministerstve yusticii Respubliki Kazakhstan 15 aprelya 2021 goda № 22550. Dostupno na: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2100022550/compare>
12. Grazhdanskij kodeks Respubliki Uzbekistan , Dostupno na: <https://lex.uz/docs/-180552>
13. YUsupova, F. "Medicinskie uslugi v epohu cifrovoj transformacii: pravovye aspekty telemediciny." LEGALITAS 4.4 (2025): 74-81.
14. Ob ohrane zdorov'ya grazhdan Zakon Respubliki Uzbekistan, ot 29.08.1996 g. № 265-I Dostupno na <https://lex.uz/mact/-26013>
15. Grazhdanskij kodeks Respubliki Uzbekistan, Dostupno na: <https://lex.uz/docs/-180552>
16. SC, I.F. (2013). Privacy and Confidentiality: The Doctor's Obligations. In: Beran, R. (eds) Legal and Forensic Medicine. Springer, Berlin, Heidelberg, Dostupno na: https://doi.org/10.1007/978-3-642-32338-6_147
17. Kodeks Respubliki Kazakhstan ot 7 iyulya 2020 goda № 360-VI «O zdorov'e naroda i sisteme zdravoohraneniya» // IPS NPA RK. — <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000360> (Data obrashcheniya: 07.09.2025)

18. Global strategy on digital health 2020-2025. Geneva: World Health Organization; 2021. Licence: CC BY-NC-SA 3.0 IGO. Dostupno na: <https://www.who.int/docs/default-source/documents/g4dhdaa2a9f352b0445bafbc79ca799dce4d.pdf>
19. Qizi YFU. Telemedicine in the Digital Era: Navigating the International Legal Landscape to Expand Global Healthcare Access. International Journal of Legal Information. 2024;52(2):155-165. doi:10.1017/jli.2024.37
20. Gafurova N., Yusupova F., Yusupov N., Protection of patients' rights during a pandemic // Russian Law Journal. 2023. №7S. Dostupno na: <https://cyberleninka.ru/article/n/protection-of-patients-rights-during-a-pandemic>

Ф.У. Юсупова*

*PhD, доцент, Faringiz002@gmail.com, Өзбекстан Республикасы Әділет министрлігі жанындағы заңгерлердің біліктілігін арттыру және қайта даярлау институты, Ташкент, Өзбекстан

МЕДИЦИНАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕРДІ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ПАЦИЕНТТІҢ ЖЕКЕ ДЕРЕКТЕРІН ҚОРҒАУҒА АРНАЛҒАН ЗАҢДЫ КЕПІЛДІКТЕР: ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ

Түйін

Бұл мақалада халықаралық тәжірибені талдау негізінде медициналық қызметтерді цифрландыру аясында пациенттердің жеке деректерін қорғаудың құқықтық кепілдіктері қарастырылады. Электрондық медициналық жазбаларды, цифрлық платформаларды, телемедицина қызметтерін және автоматтандырылған денсаулық сақтау ақпараттық жүйелерін енгізу аясында дәстүрлі медициналық құпиялылық институтын трансформациялауға ерекше назар аударылады. Пациенттердің жеке деректері, соның ішінде денсаулық жағдайы, диагноз, тексеру нәтижелері және емдеу туралы ақпарат ақпараттың ерекше сезімтал санаты болып саналатыны және құқықтық, ұйымдастырушылық және техникалық қорғауды күшейтуді қажет ететіні дәлелденген. Халықаралық тәжірибеге сүйене отырып, медициналық деректерді өңдеуге пациенттің келісімін алу, мұндай деректерді мақсатты пайдалану, құпиялылықты, ақпараттық қауіпсіздікті, электрондық дерекқорларға қол жеткізуді бақылауды және пациенттің жеке деректерін өңдеу туралы ақпарат алу құқығы сияқты кепілдіктер сипатталған. Мақалада медициналық құпиялылықты жария етуге ресми тыйым салудан құқықтық, келісімшарттық, техникалық және ұйымдастырушылық тетіктерді қамтитын жеке медициналық деректерді қорғаудың кешенді моделіне көшу қажеттілігі атап өтілген. Цифрлық денсаулық сақтау саласындағы ұлттық заңнаманы жетілдіру және пациенттердің құқықтарын қорғау кепілдіктерін күшейту үшін халықаралық тәжірибенің маңыздылығы туралы қорытынды жасалған.

Кілттік сөздер: пациенттің дербес деректері, медициналық деректер, дәрігерлік құпия, медициналық қызметтерді цифрландыру, цифрлық денсаулық сақтау.

F.U. Yusupova*

*PhD, Associate Professor, Faringiz002@gmail.com, Institute for Retraining and Advanced Qualifications of Legal Personnel under the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan

LEGAL GUARANTEES FOR THE PROTECTION OF PATIENT PERSONAL DATA IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION OF MEDICAL SERVICES: FOREIGN EXPERIENCE

Abstract

This article examines legal guarantees for protecting patient personal data in the context of digitalization of medical services, based on an analysis of international experience. Particular attention is paid to the transformation of the traditional institution of medical confidentiality in the context of the introduction of electronic medical records, digital platforms, telemedicine services, and automated healthcare information systems. It is substantiated that patient personal data, including information on health status, diagnosis, examination results, and treatment, are considered a particularly sensitive category of information and require enhanced legal, organizational, and technical protection. Based on international experience, such guarantees as obtaining patient consent for the processing of medical data, the intended use of such data, ensuring confidentiality, information security, access control to electronic databases, and the patient's right to receive information about the processing of their personal data are described. The article emphasizes the need to move from a formal prohibition on disclosure of medical confidentiality to a comprehensive model for the protection of personal medical data, incorporating legal, contractual, technical, and organizational mechanisms. A conclusion is drawn on the significance of international experience for improving national legislation in the field of digital healthcare and strengthening guarantees for the protection of patient rights.

Keywords: patient's personal data, medical data, medical secrecy, digitalization of medical services, digital healthcare.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES AND HUMANITIES**

М. З. Ахмедова, К.Ж. Назарова, М. А. Муратбекова

Магистрант, Қ.А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті,

Түркістан, Қазақстан

PhD, аға оқытушы, Қ. А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті,

Түркістан, Қазақстан

Ф-м.ғ.к., доц. Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті,

Түркістан, Қазақстан

**АЛГЕБРА САБАҒЫНДА СТАНДАРТТЫ ЕМЕС ЕСЕПТЕРДІ ҚОЛДАНУ
АРҚЫЛЫ ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ НЕГІЗДЕРІ**

3

D.M.Galustyan, L.M.Glyanko, Zh.Zh. Tulegenova

Master of Pedagogical Sciences, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

Master of Pedagogical Sciences, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

Master of Pedagogical Sciences, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

**COMPARATIVE ANALYSIS OF NUMERICAL COMPONENTS OF THE ENGLISH,
KAZAKH AND RUSSIAN LANGUAGES**

12

Р. Д.Дарибаева, К. К. Толегенова, Г. А. Тлевлиева, Г. С. Ауелбекова

Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ,

Шымкент, Қазақстан

Аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

Аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

Аға оқытушы, магистр, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**ИНКЛЮЗИВТІ МӘДЕНИ-ТЫНЫҒУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫН
ҰЙЫМДАСТЫРУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУ**

20

Ю. Жұмамуратова

Докторант, Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты, Нөкіс, Өзбекстан

**БАКАЛАВРИАТТЫҢ АЛҒАШҚЫ КУРСТАРЫНДА АҒЫЛШЫН ТІЛІН
ОҚЫТУДЫ ЖЕТІЛДІРУ: МУЛЬТИЛИНГВАЛДЫ ӘДІСТЕР МЕН**

АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ЫҚПАЛЫ

27

К.Б. Ильясова

Аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,

Шымкент, Қазақстан

ФРАНЦУЗ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ

37

Р. В. Пантин

PhD, доцент, Ташкентский государственный экономический университет, Ташкент, Узбекистан

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ
КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ГЕНЕРАТИВНОГО
ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА**

42

А.М. Утемисова, Т. Еркінұлы

Магистрант, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
PhD, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

**МИШЕЛЬ ФУКОНЫҢ БИОСАЯСАТ ТЕОРИЯСЫНДАҒЫ БАСҚАРУДЫҢ
РАЦИОНАЛДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

50

Ә. Хәмзеев

Ізденуші, Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті, Нөкіс, Өзбекстан

**ЯССАУИ ТАҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ
КӨРІНІСІ**

58

**ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMIC SCIENCES**

А.Н.Айтымбетова, Г.Е. Мауленкулова, Н.П. Иващенко, Н.И.Равшанбекова,

Ә.А. Әбутәліпов

Ә.ғ.к., қауымдастырылған профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

Ә.ғ.к., қауымдастырылған профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

Ә.ғ.д., профессор, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Мәскеу,
РФ

Магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

Магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**ЭКСПОРТТЫҚ ӘЛЕУЕТТІ ТАЛДАУ ЖӘНЕ АҚША АҒЫНДАРЫН БАСҚАРУ
ИНТЕГРАЦИЯСЫ: ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУ
КӨЗҚАРАС**

64

N.ZH Kashkenov, G. K Issayeva, G. A Pazilov

Master's student, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Cand.Sc.(Econ.), Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

PhD, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

**ADAPTATION OF KAZAKHSTAN'S INVESTMENT POLICY TO THE CHALLENGES
OF THE GLOBAL ECONOMY THROUGH MODERN FINANCIAL INSTRUMENTS**

75

B.P. Klichev, M.S. Tulaev, E.T. Shodiyev

Associate professor, PhD, Mamun university, Tashkent state university of economics,
Uzbekistan

Associate professor, International Nordic university, University of world economy and
diplomacy, Uzbekistan

Associate professor, PhD, Mamun university, TIAME national research university, Uzbekistan

**ECONOMIC PROBLEMS AND THEORETICAL SOLUTIONS TO LABOR
EMPLOYEE TURNOVER IN UZBEKISTAN**

81

B. P. Klichev, I.X. Choriyev, M.P. Oromidinov

Associate professor, PhD, Mamun university, Urgench, Uzbekistan

Associate professor, PhD, Tashkent state university of economics, Tashkent, Uzbekistan

PhD, Head of the Non-Performing Assets Center, Hamkorbank JSC, Andijan, Uzbekistan

DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ACCOUNTING SYSTEM IN ACCORDANCE WITH INTERNATIONAL STANDARDS: THE CASE OF UZBEKISTAN

99

Т. Г. Хасанабаев, М. Н. Ирисбекова, С. А. Илашева

Магистрант, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Д.э.н., профессор, Ташкентский государственный университет путей сообщения, Ташкент, Узбекистан

К.э.н., асс. профессор, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ДИНАМИКА РЫНКА ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ФОРМИРОВАНИЕ СЕГМЕНТИРОВАННОЙ ОЛИГОПОЛИИ В УСЛОВИЯХ ЭКСПАНСИИ ЗАРУБЕЖНЫХ МАРКЕТПЛЕЙСОВ (2024–2026)

115

Р. Р. Юнусова

PhD, доцент, Ташкентский государственный экономический университет,

Ташкент, Узбекистан

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА УСТОЙЧИВОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ И ЗЕЛЁНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

123

**ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ
JURIDICAL SCIENCES****К.Р.Сарыкулов, С.Б.Абутаева, А.Е.Жаксыбаева**

Заң ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

Құқық магистрі, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

Құқық магистрі, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛАТЫН ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ АЗАМАТТАРДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ

131

М. Уразалиев

Д.ю.н. профессор, Ташкентский государственный юридический университет, Ташкент, Узбекистан

ПОНЯТИЕ НАКАЗАНИЯ ЗА ПРИНУДИТЕЛЬНЫЕ ОБЩЕСТВЕННЫЕ РАБОТЫ И ПОРЯДОК ЕГО НАЗНАЧЕНИЯ

140

Ф.У. Юсупова

PhD, доцент, Институт переподготовки и повышения квалификации юридических кадров при Министерстве юстиции Республики Узбекистан, Ташкент, Узбекистан

ПРАВОВЫЕ ГАРАНТИИ ЗАЩИТЫ ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ ПАЦИЕНТА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ МЕДИЦИНСКИХ УСЛУГ: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

148

Ғылыми журнал

2022 жылдың тамызынан бастап жылына 4 рет шығарылады

Жауапты хатшы: Серікұлы Ж.

Техникалық редакторлар: Кадырова Д.С.

Меншік иесі: М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

Журнал Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелген
№ KZ88VPY00041222 (07.10.2021 ж.)

Алғашқы тіркелуі және нөмірі № 2226-ж (13.08.2001 ж.)

30.09.2026 ж. баспаға қол қойылды. Көлемі 9.6 б.т. Тираж 300 дана.
Жазу қағазы. Офсеттік баспа. Тапсырыс № 3990 М. Әуезов атындағы ОҚУ, ЖБД
Шымкент қ., Тәуке хан даңғылы, 5, тел: 21-19-82

